

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

ЕММА АНДІЄВСЬКА
Поезії

МИКОЛА ХОЛОДНИЙ
Поезії

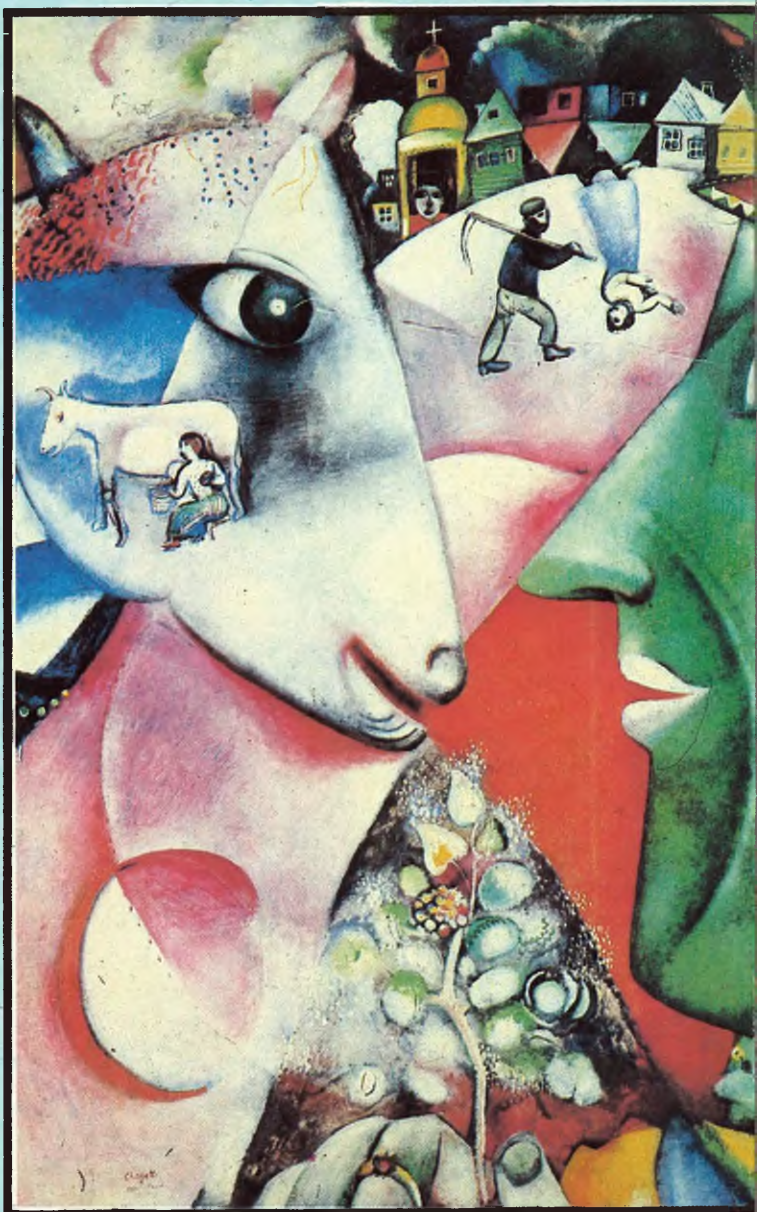
ЄВГЕН ПАПШКОВСЬКИЙ
Бездня. Роман

ГЕНРІ А. КІССІНДЖЕР
Нове російське питання

РОМАН ШПОРЛЮК
Євразійський дім

МАРКО ПАВЛИШИН
Українська культура
з погляду постмодернізму

ЛИСТИ
Вячеслава Липинського

ISSN 0585-8364

5 ТРАВЕНЬ 1992 р.

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

■ Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 32 стор.; із ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долляри (плюс порто)

Наша найновіша публікація -- друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсіньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: її діти -- поділені, сваряться з приводу назв -- 'православний' і 'католицький'".

Метою праці о. І. Гриньоха -- вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діаспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

■ СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська Онишкєвич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття -- Ю. Шевельов.

Нью-Йорк--Париж--Сідней--Торонто--Львів: Записки Наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасності (ч. 191.4), 1991, VIII + 488 стор.; у твердій обгортці, оформлення -- Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. долярів (плюс порто)

Спільне видання Наукового товариства імені Шевченка в США та В-ва Пролог, зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу 'Сучасність'...". До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. долярів + порто

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nithwaite Road
Narrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892
USA

(201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

На першій стор. обкладинки: Марк Шагал. 1911,
"Я і село", олія, полотно, 76x60 см.

1992 Травень 5

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (373)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та видавництва “ ПРОЛОГ “
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба	— головні редактори
Микола Чубук	— відповідальний секретар
Вадим Скуратівський	— редактор відділу науки і культури
Володимир Рубан	— редактор відділу політології
Микола Рябчук	— редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич	— співредактор відділу літератури
Богдан Певний	— редактор відділу мистецтва
Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)	— представник редакції в Чехо-Словаччині
Степан Козак	— представник редакції у Польщі
Ніла Крюкова	— оператор комп'ютерного набору
Михайло Григорів	— виконавчий директор
Галина Єрьоменко	— коректор
Тамара Кравченко	— коректор

Усі матеріали до редакції «Сучасності» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUČASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
Newark, NJ 07102-3892
USA
Тел. ред.: (201) 622-0545
телефакс: (201) 622-1933

УКРАЇНА / UKRAINE
254655, КИЇВ-МСП,
вул. МЕЛЬНИКОВА, 63
СУЧАСНІСТЬ

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва.

Видає спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво «Пролог» (США).

SUČASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sučasnist is co-published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892, USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5. Емма Андiєвська. Поезії
- 9. Микола Холодний. Поезії
- 19. Евген Пашковський. Безодня Роман

ПОЛІТОЛОГІЯ

- 65. Генрі А. Кіссінджер. Нове російське питання
- 69. Роман Шпорлюк. Евразійський дiм
- 78. Листи В'ячеслава Липинського до Ярослава Окуневського
- 87. Євген Сверстюк. Пізні зустрічі з В'ячеславом Липинським
- 88. Мирослав Маринович. Українська демократія: успіх чи поразка?
- 100. Юрій Луканов. Куди піде рухівський «Тризубр»?

ПОШТА РЕДАКЦІЇ

- 109. Листи
- 108 Микола Рябчук. «Я ж не люблю її з надмірної любові»

КУЛЬТУРА

- 117. Марко Павлишин. Українська культура з погляду постмодернізму

МИСТЕЦТВО

- 126. Богдан Певний. Виставка сумління

КУЛЬТУРА

- 138. Юрій Луцький. Про віддаль від себе

КРИТИКА

---

142. Володимир Кулик. Елегія рекреаційного ранку
144. Тарас Возняк. «Небуття хамелеон» в поезії Емми Андієвської
148. Костянтин Москалець. Діти з майданів
156. Володимир Моренець. Світло поза світом

ПОЛІТОЛОГІЯ

---

160. Ендрю Вільсон, Валентин Якушик. Політичні організації в Україні
166. Про авторів

Емма АНДІЄВСЬКА
НІЧНИЙ ІНТЕР'ЄР

Ще око — світ, а тіло — м'яко — Легу.
Бракує сил — на бік — похмуре тісто.
Вікно в стіні ворухнуться: істота,
Що — ногу — на цей бік — через століття, —

На ліжку плига, й пальці, які — лютно, —
Валун — на груди й — попри всі протести —
Згорта кімнату у млинець кугастий,
Лиш чути, як — крізь мури — прохолода

Засмоктує довкілля зримі рештки, —
Трипачий стовп, що — від глобальних зрушень, —
Аж поки — півень й демонів ватага

Назавжди — в цеглу, тільки — часом — стогін,
Що інеєм — в волютах — алебастр,
Та — ратичками — по карнизу — біс.

На заході сонця
Погасло небо. Вийняли точило,
Яке — лягуну — в продовгасті перли.
Під воду — юрми. Лиш на пірсі пара
Сурми Страшного Суду не почула,

Й для неї — світ лишили і причали,
І латочку, де квітне ще папірус,
Щоб серед катаклізмів, з пеклом поруч —
Весільний стіл і — із судками — челядь.

І кожен, що — крізь вушко голки втрапив, —
У колі з лопухів й геліотропів.
Прибульцеві — на вибір — красвиди,

Й лев-воротар в площини довші водить,
Де все буття — до відклику — тривке
На березі великої ріки.

Скісні повіви

Як дійсність натягає посторонки
Й — намулом — все коротші інтервали.
На хатку з карт — пізнання, вічність, велич.
Від видимого — геп — ледь-ледь — шкоринка.

Дух дав і відібрав всі подарунки.
Предмети розчиняються поволі,
І вищає й — щораз тугіше — хвиля,
Що береги безсоння — аж до ранку.

Вщент бульбашками — існування товща,
Де сила, різновидом зору ставши,
Із небуття — по клаптику — частини,

Що їх — душа — в напівамебнім стані. —
Все ближче обрій — й все лютіш хорти.
Й рука, що краєвид перегорта.

На тему кола

Алея відкривається з долонь
Серед пустелі, яка — все живе.
Та осереддя — площу межову —
Порожні лялечки всіх вчинків й їх відлунь.

Стовпи із соли — слід від умовлянь, —
Від дійсности — самий м'який живіт.
В подробицях буття пережива
Само себе. Повільні бганки лінь

Викочує з рельєфу півколонки —
У спадок якнайдалшим поколінням,
Яких не заторкнула лихоманка,

Закон піску із гойдальцями зміни.
Як світиться, пришвидшуючись, рух,
Що — віялом — в легенях завмира.

ВСТАНОВЛЕННЯ РІВНОВАГИ

Зірвав листок, — і в простір перескік
Серед пустелі, де — сім брам в минуле
І цятка-провідник, який — тунелі,
Пришвидшуючи слухові зразки,

Стирає зір. Камінний гороскоп, —
Печінка, — що — гаруспик — на канали,
Крізь небо й краєвид посутенілі
Між — тут — і там — ще лінію різку.

Всю дійсність, що стискається, як шлунок,
Потурили в лупке з проміжних лапок,
Змівивши вісь і форму перетлілу. —

Матерія на все буття волала,
Аж поки — вибухи — в стрілки — годинникар. —
Світів циклічність, що — із дна ріки.

З ЦИКЛУ «ГРАВІЮРИ»

Стілець. Мольберт. І копіткий копіст,
Біля якого у серпанку циндря.
В вікні доріжка в хаші міоцену,
Котрі обгавкує — з колін красуні — пес.

7

Спіраль від яблука, — залишений форпост
Між островів безшиїх, що — у всьому.
В кутку — у кухвах — кам'яниста суміш,
Сум, що давпо — па соляну ропу.

Авгуром — слух — найменші скрипи. Флюгер —
Й через століття — кожен хрящ відлиги.
А там, де проминальне відслужило, —

Нову галактику — вологий слід кружала
Від склянки на столі, що — медсестра,
Якійсь добі лікуючи гастрит.

* * *

На скелі місто блима, мов вітряк.
Та сплять і вороги, і оборонці.
Як дихає усе, що — пилом — вранці.
Ті — просто неба, й ті, які — в шатрі.

Над головами п'ятьма зерна тре,
Лиш інколи — на бік — одне — не третяся.
Всіх об'єднав — око за око — принцип, —
На пацюків у ямі, які — труп.

Чавунна тиша. Зоряна короста
Переформовує терен гористий,
Лише на мить дали чуттям потолою,

І світу, що — так міцно скрізь — не стало.
Від кола — паморозь та виноградна тіль,
Що власне відображення хита.

* * *

Весь краєвид — тоненьку оболонку.
Води трикутник. Водограй, що стих.
На ціле небо видовжився птах.
В душі так пезахищено і лунко.

Все ближче кроки, але засув — лінки,
Який — назавжди — світло й німоту.
І зір, і пам'ять — на білизни стос,
Що далі й далі — в нескінченні ланки.

З тарілки око розглядає пильно
У грудях шутер — золоті копальні
Залишені, — чи знайде знов вузеньку

На скелі стежку, що вела до замку,
Де над проваллям — білі кола — млин. —
Як меншає і вже — от-от — земля.

* * *

Пів-оселедця, келишок, коньяк,
Куля зі скла, з якої потопельник
Рукою — корок пробує і — пильно —
Плин роздивляється, що блима, як кіно.

Той ріг стола, де — окіст, кудись зник,
Відкривши двері з килимком до спальні
З вікном, продовженим в лійчасте поле
З відлунням різноколірних сполук.

Структури із ознаками рівнини,
Що — маховик сліпого проминання, —
Самі вманеврувались в закут темний

І — замість бою, в захваті — без тями —
Об'єкт, який і шеляга не варт. —
На всіх щаблях — розвалу круговерть.

ПОЧАТОК НОВОГО ЦИКЛЮ

Від ночі тільки повиви конічні.
Через нутро хвилястішає розтин,
З якого — поле з обрієм гористим,
Де два атлети долю світу няньчать

Й пелюшку — усе довшу — порожнечі.
Піском беруться мороку реестри,
Й каньйоном — геть — і горе, і гаразди,
І вовчі писки, й повні м'яса ночви. —

Не моноліт, який — чатівні й міпи,
А відтик фіялкового туману,
Молюск, що так — назавжди — у безкрає. —

Й ні сліду від глобальних перекроєнь.
Вердикт — назад, і світло — новий старт
З dna бульбашки, що — на зорі — пустир.

ІВАНЕ!

Отримав від Тебе привітання з міжнародним жіночим днем. Дозволь привітати Тебе з успішним освоєнням родовищ Донбасу!

Посилаю 2 нові вірші 92-го року. Решту ж можеш викинути у сміттєпровід.

Вибачаюся за затримку. Пакую речі для переїзду у Підмосков'я. Там мій односець працює директором будинку інвалідів. У ньому доживаєтиму віку. На праці і проживанні у Києві не поновили, до Спільки не прийняли, книжки не видаватимуть. Мені йде шостий десяток. Нікому на цій Україні я не потрібен. Не поминай лихом.

ЛИКЕРІ

За те, що вірші понаписував лівою,
вбачали злочинний в мені елемент.
Та ось від лампади запахне оливою —
і шани до мене настане момент.
Чернеча гора гончарами, каліками,
попами чужими не раз обросте.
Не лізьте на неї з серцевими ліками,
якщо ви поради собі не дасте.
Захочеться поруч зі мною лежати
усім, хто зі мною не вмер і не жив.
Шановна Ликеро, запізно бажати,
щоб мертвий я з вами навек подружив.
Шляхи мені доля судила мережати
туди, де телят випасає Макар.
І місце, що генію мало належати,
у вашому серці зайняв перукар.
Покрие трава петербурзькі алеї.
У мареві зникне поетів кортеж.
Й дадуть вам ім'я рятівниці моєї.
А може, й Шевченківську премію теж.
9.3.92, Трускавець

ЛВІЙ БЕРЕГ

У ту мить, Україно, називалась умовно моя ти.
І на лівому березі біля Києва вів я бої.
Генерали тікали, а мені наказали стояти:
— Відступити посмієш — у спину ударять свої.
Я тримав оборону, поки вийшли останні патрони.
Виручати не бігли ті, що вчили кричати «ура».
Над моїми кістками вже полюють новітні барони.
Між старими окопами підстрелена жертва вмира.
Розгулялись вітри на майданах над юними масами.
Все одно генеральських цілувати не стану стрепен.

Хоч лежу неувінчаний ні медалями, ані лампасами.
 І про мене в народі двоє-троє згадає імен.
 Кольорами новими зацвіли прапори над столицями.
 А у наших коханих доцвітають останні плаття.
 Я косив би траву і дівчат цілував під копицями.
 Та в ровях протитанкових молоде закопав я життя.
 Біле море каштанів на Хрещатику буде буяти.
 І в князя Володимира заспіва соловей на хресту.
 В таку мить, Україно, називалась умовно моя ти.
 І на лівому березі я поліг, стоячи на посту.
 31.3.92, Остер

ІЗ СЕЙФІВ КГБ* СОНЯЧНІ ЗАЙЧИКИ

Василеві Симоненку

Я все сказав, і смолоскипами
 Колись мої палатимуть слова.
 І молода бджола бринітиме над липами,
 І сивий дощ проллється на жнива...
 Коли царям набриднуть звуки кайла,
 Негода зайчик сонячний пошле.
 І той, що вбив Грушевського Михайла,
 На сцену вийде в одязі Мішле.
 Мій рот кравці неповністю зашили,
 Він і по смерті ересь промовля.
 Бо руки ті, які мене душили,
 Уже наївне бавлять немовля.
 У небо вмурували ви труну,
 Та крил моїх не копирсайте пір'я,
 Планета я, болід чи шмат сузір'я,
 Чи плуг, що не освоїв цілину.
 Співці відзнак чекатимуть отарами,
 Я ж кам'янітиму в тривозі,
 Коли до мене будете летіть Ікарами,
 Згоряючи на півдорозі.
 1963

ПЕРЕД АВТОПОРТРЕТОМ СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА

Ваш будинок у Києві — гора Арарат.
 І щоночі на ній серця Вашого ватра палає.
 І Ви сидите біля неї, самотній Хаджі Мурат,
 і очікуєте на того, хто погубити Вас має.
 Вколо Вас лежать сотні різнокаліберних мін,
 якими Ви фільми свої замінуєте.
 А за плечима димить
Київського радіо гумористичний камін.

*24 березня 1992 р. Служба безпеки України повернула мені 1000 сторінок творів, конфіскованих під час арешту у 1972 р. — Автор.

І через те Ви дужче вірменське шануєте.
Інші їдуть, щоб нашому слову в спину
по колодочку ще одна фінка впиласть.
Ви ж українцям відкрили Україну,
а Україна відкрила Вас.
Перед Вашим вікном кінь мій стає на коліна.
Перед Вашим вікном я хотів би соняшником зацвісти.
З Вашого вікна видно,
як під Уманню опускається домовина.
І мені б до підвіконня бодай дорости.
Можемо без води, але не без Вас.
І немає Вам звідси дверей.
Україна — це теж Кавказ,
І Ви на ній Прометей!
1970

РУКА

Вкравши в роботи часу на дванадцять видихів,
тікаю додому і від світу зачиняю двері натуго.
Не ламайте, не паліте наді мною ви дахів,
не ловіте мене, мовби рибалка ловить лина того.
Дайте опуститися хоч раз наодинці
в артезіанський колодязь ліжка
і райдужний обрій збагнути з годин цих,
де в корови спіралиться від недоїдання жижка.
Я сплю на рогах її, що в спину ввійшли мені,
а з грудей вийшли, мов ріка.
Я утримуюся на них заодно з віршами й державою.
Та лізе мені в вічі і спати не дає дядькова рука,
відітнена молотаркою ржавою.
Дядько уздовж і впоперек
сколесував зупинки, вокзали і станції.
А пенсії — як з моря погоди.
Мовляв же, є грядка.
І я не сплю до зорі
і сиплю скарги у всі інстанції,
підписуючися відтятою рукою дядька.
1965, Стягайлівка

НОВА ВАРІАЦІЯ НА СТАРУ ТЕМУ

Франком би чи Пушкіним був я, проте
я б рідную мову прокляв
і вивчив єврейську би тільки за те,
що нею Христос розмовляв.
1957

ПОЛОНЯНКА

Затягли до гарему свої ж
тебе з іншими за косу.
Чи на те був нагострений ніж,
щоб ним різати ковбасу?
Брали євнухи завчену ноту:
— Не лякайтеся входить сюди,
лише тут збережете цноту, —
запевняли на всі лади.
— Не врятуй вас султанові руки,
не ряхтїть би в палацах вам золотом.
Вас поляки б вели на муки
і морили б татари голодом.
Чай солодкий, солодкі слова —
замакітрилась голова...
Везли хліб, що не втрапив до ляхів.
Цілий день під Аллахом святим
грав за круглим столом у шахи
захмелілий султан. А за тим
ніч дверима від спальні прорипала,
квіт понесла з дівочого лона.
Ніяково очима кліпала
над гаремом зоря червона.
1958

№ 19

доказував розмахував руками
запитував і сам відповідав
раз по раз воду пив
і рвав на голові волосся
то стукав по трибуні кулаком
то бив себе у груди
то замовкав і знову вибухав
не знаючи сліпий
що перед ним
порожня зала
1959

РОЗМОВА З САМИМ СОБОЮ

Якщо мої зуби, пророками вибиті,
становлять фундамент для дачі дантисту,
якщо я до себе нашіптую, нібито
удруге з'явлюсь поколінь через двісті,
якщо кошеня кругозору відвертого
втікає від зграї досвідчених псів,
якщо на майдані розстрілюють мертвого,
щоб він до живих у тролейбус не сів, —
то щастям були б нам ці речі негожі,

як щастям є сифіліс хворим на рак,
не спритні якби щастетворці захожі,
які «ощасливлують» так нас і сьак...
Твої їм, Україно, не снилися сльози —
вугілля, пшениця і масло їм снилися.
Вони підібрали тебе при дорозі,
а ми, як і завше, на торг запізнилися...
Вони тобі Марксом зав'язують очі,
щоб вічно за їхнюю руку трималася.
А ти їм співаєш пісень до півночі,
а ти їх питаєш, чи смачно їм спалося.
Ти знаєш, ще трохи — й хіба лиш для пензлів
тебе десь згадають, як дівку Мілоську.
До рук твоїх жовтих, крізь тисячу цензорів,
крокує відро мого синього мозку.
1961

СЕСТРИ

Заходять дні до мене ночувати,
беруть шматки мого сирого тіла.
А щось про тебе й досі не чувати,
неначе десь ти жити відхотіла.
Я днів питавсь. Вони мені балакали,
що їм корів ти обіцяла тішити
і що тепер, хоч розірвись, нема коли
навіть сорочки про весілля вишити.
Тобі б лиш бачить зорі вечорові
та чуть, як жаби у болоті кумають —
і все. А решту думать про корови.
Цікаво, що вони про тебе думають?
Синіють зболено твої незрячі плечі.
Та ось ти їх підставиш залюбки,
як дядько Йван без правої руки
на віз саджа бідони, мов малечу.
Коли була б ти Доном, його в Доні
перемивала б, як разки намиста.
Чи знаєш ти, що в кожному бідоні
твої роки відвозить він до міста?
1961

* * *

Я лежав на ній. А скільки до мене!
Вона фарбою пахла і гола
впиралася в траву чотирма.
Ій було, мабуть, смішно, що вчора
на мої кретинічні штани,
мов на трофейні знамена,
подивитися приходило півсела.
І ходило відро з самогоном
по руках край порогу.
Потім хата ходила ходором
і билися об заклад, хто більше хильне.

А наприкінці говорили про дядькову ногу,
 яку загубив він за Одером,
 щоб тепер на коняці возити пальне.
 Я лежав на ній, і вона піді мною
 ставала гарячою.
 Я припадав до неї, мов циган до молока.
 Золотоверхий Києве,
 я тобі багато в чому завдячую,
 хоч і перегачена тобою
 двадцятип'ятирічна моя ріка.
 Я лежав на ній. І бив місяць у золоті литаври.
 Зазираючи через штахет, хлопці гукали: «Слава!»
 Лізли у вічі москалі і таври.
 І обливалася піді мною потом
 стара дядькова лава!

1962, Стягайлівка

* * *

Як Вам живеться, вуйче,
 звільненому від австріяки
 і від власного хліба?
 Музейний експонат зробили з Франкового кайла.
 Вростає в збезчещену землю колиба,
 тоне, хапаючися за рятівний черес Манайла.
 Ввечері після бридкого борщу
 сини Ваші маряють Марсом.
 А Ви печетесь: «А чи там їм
 колгоспу не лучиться?»
 В такі хвилини Ви здаєтесь мені Марксом,
 який тридцятьу ніч уже над «Капіталом» мучиться.
 Чомусь не приходять за Вами газдиня,
 поховані у Криворівні.
 І за це Ви її на чім світ стоїть лаєте.
 Потім залопочуть на сідалі
 непорізані треті півні —
 і Ви дотемна короварні на фермі вкриваєте.
 Клубками живиця Вам перлася в дихало,
 тріскався серця палеолітовий глек,
 коли серпнєве сонце непомазаним возом їхало,
 співаючи стрілецьких пісень, через Ваш поперек.
 А незабаром закопають Вас,
 і за це трудовень хтось матиме.
 Потім переорють цвинтар,
 і район у долоні заплеще.
 І довго-довго ввижатимуться Вам
 ферми, покриті Вашими матами,
 та сини, які Марсами маряють усе ще.

1963

НА ШЕВЧЕНКОВІЙ МОГИЛІ 1914 РОКУ

Боже! Як нам себе згубити
в цій рідні, де рідні не видно?
Як його шанувати й любити
з вказівками жандармськими згідно?
На вогні нас приспали лінощі.
Довкіл день, та не встали ми ще.
Перележана куля не свище,
нею граються діти в глинищі.
Чи вітчизну ми їм, чи підробку
пролетарським приплющили молотом,
кричучи із гробів, що в надгробку
мерехтить наша мова золотом!
Слинять мову ту вчені діди,
мов актори приклеєну бороду.
А не дати їм тії бороди —
вони завтра попухнуть з голоду.
Боже! Ноги нам дав ти навіщо?
Ми не вміємо ними ходити.
Є протези чужі на горищі,
але ж треба за них платити.
Ну, нічого, уріжемо поли,
але боргу зате не матимем.
Хоч тим часом на власнім полі
колоски крадькома збиратимем.
Так було і так доти буде,
доки жовтень хова нас під листом.
Та коли ж наше слово, люде,
заговорить над сонним містом?!
1964

МОНОЛОГ МАНОЛІСА ГЛЕЗОСА

Краю мій, воскресений із попелу,
не для гвалту, а глаголу для
я повстав з туманного Акрополю,
щоб тебе не вибили з сідла.
Греціє! Здається, ген відколи
Римської імперії нема —
та дітей рабами роблять школи
й твій же син хребта тобі лама.
Зникли де Антеїв славні діти?
З хлібом сіль несуть на рушниках.
Де твої поділись неофіти?
Дихають ураном в рудниках.
Та Гомером — вічная Еллада.
Тільки ж де Гомер? Нема Гомера.
Відтепер його новітня влада
за лояльність вибрала на мера.
1964

РЕТРОСПЕКТИВНЕ

А пам'ятаєш, як віл з колгоспу
на мотоциклі тікав,
а за ним гналась міліція?
А пам'ятаєш, як крізь жebraка порожній рукав
на життя навчився дивитись
в столиці я?

А пам'ятаєш, як мене
на комсомольських зборах питали,
чом я на дві хвилини довше, ніж інші,
в туалеті сидів,
а досвідчені студенти на вухо мені шептали,
щоб я покався і свій необдуманий вчинок
сам засудив?

А пам'ятаєш, як біля пам'ятника Б. Хмельницькому
якийсь старожил запевняв,
що там, де тепер булава,
у проєкті була півлітра?

Покотилася матюкаючися о 4-й год. ночі
по Володимирській відірвана старожилова голова,
і виліз Шевченко на університетський дах,
бо забракло повітря.

1965

СРЕТИК

Вам твердили: народ Ваш — то пісок,
що в цеглі сам обрав собі начало.

І закидали з відьмами зв'язок,
хоч Вам буття свідомість визначало.

Але не раз за притчу про буття
сильнішим виявлялося життя...

Я знаю, Яне, Ви освічені.

І про борню, в якій згоря земля,
трактати б Ваші швидш були помічені,
ніж Ваша безрозсудлива борня.

Та віра Вас підтримувала, Яне:
не шпиг, а й сонце ще в вікно загляне.

Була в народу правильна позиція:
він пощкавивсь, хто його веде.

І мусила забрать Вас інквізиція,
адже не працювали Ви ніде.

Ви чуєте мене, пророки?

Врахуйте попередників уроки!

Релігія міняє своє вбрання,
міна фізіономію свою.

І, так би мовить, з власного бажання
я поруч з Вами в полум'я стаю.

І на півсвіту вогнище пала.

Й самими вже гуситами обпльовані,
мов письменна, ніким не розшифровані,
згоряють, пригорнувшись, два тіла.

Ще хвиля — і настане їм кінець.
Дровець під них, земляче мій, дровець!..
1965

МОВА

Ти для мене — розбиті ночви,
що й спалить їх не жаль.
Білодідові в тебе очі,
зуби Алли Коваль.
Чорний крук над тобою кричає
(круки вчасно усі нагороджені).
А в тобі, в гуртожитку неначе,
поселились скопці природжені.
Вигляда закордонним гостем
у столиці туземець Петро.
Поспішає схватись в метро,
де немовби чекаєш когось ти.
Все так мудро, мов до ювілею:
і нема тебе, й ніби є.
Доживаєте ви під землею
за що, мамо, життя своє?
Я не відаю, вже там які є ви,
адже б'ють вас камінням з пращ.
Мо', й не зле у метро вам у Києві,
але на Україні — кращ.
1966, Згурівка

№ 30

коли моя дружина
третій день не говоре до мене
а за столом грають у доміно
всі морози світу
і сорочка на мені чорна
мов на студентові
філологічного факультету
тоді Ісус Христос із Варварою
сходять з образів
і він рубає на обійсті дрова
і розпалює в грубі
а вона пере мою вишиванку
примовляючи
от іще мені українці
1968, Самгородок

№ 48

і наснилось мені
я на острові наче
щось бредє в тумані
і за островом плаче
спис зіржавлений там
під ногами валяється
і у джунглях тамтам
як повія звивається
а на острів той крильця
розправляє вода
і тубілець тубільця
мов колись поїда
1970

Євген ПАШКОВСЬКИЙ

БЕЗОДНЯ

Роман

1

Станція з без'язиким дзвоном на крайньому біля діжурки стовпі, з каштановими тінями на хлібних ящиках за кіоском, нагадувала склеп, і марево понад коліями гасло від легкокрилого летива душ, що слідом за електричкою наздоганяли блудних своїх володарів; шершень пийнув соку під пругом коси, перелетів на квітник, доки молодий, голий до пояса залізничник дістав з-за халяви мантачку, вигострив лезо і заходивсь обсікати гінку парость на кущаках; Андрій завів руки за спину лавиці і уявив приятелів, з якими утрав по заробітках декілька літ: циганкуватий Сава куйовдить кучері перед дзеркалом, його інтернатський друг Сергій, вовкулакуватий опецьок, хустиною витирає піт на переніссі, а щелепастий ждановський аліментник Коношляний на підвіконні пише до супряжниці листа з настановою для дітлахів, коридорна гупає шваброю об плінтуси, і крізь лимонні штори готелю сонце надсвічує пивні пляшки на тумбочці в подряпинах корків; вчора Андрієві наснилося: під ртутною миготнею зиговиць забрідає до чорноводдя, мертвіє від дрижаків і від грімкого голосу, «твій брат гине за твою лютість», і отепер складений удвоє квиток випинав нагрудну кишеню сорочки, лихе передчуття вибілювало спогади від сорому: передзим'ям квартирували в підвалі навпроти дівочого гуртожитку, господар, на ймення Папуля, мізерний у хаковому береті пияк, за склянку вина приймав на нічліг і скиглив на кухні, що жінка барменшою на недоливі вік латалась, мене від роботи берегла, а після указу знюхалася з м'ясником, розміняла квартиру, викинула мої манатки сюди, старість під боком і пенсія не обнадьюже! запійний Папуля часом вимагав грошей, і одпораз Сергій, за власним прозвиськом Серий, намотав на кулак вишневу краватку, підтягнув бідаку до лампочки: нівжелі ти, змій невдячний, вичіпивши оцю гаврилку, слинитимеш отуто? — ну да, повісь, як хоч, повісь, нехай моя на похорон розбазариться — нівжелі порожніх пляшок мало, признайся, упир? — ну да, вішай, все одно відкозакував своє — бракувало сісти за твою милість, — фіранки за морознечі прикипали до окрижанілих шиб, під каблуками потріскувало

розсипане вугілля і незвітрена сморідь матраців по закутках перебивалась запахом берести в тільки-но розпаленій грубі, апельсиною цнотою підкликали вікна гуртожитку, куди учав до мовчазної, розгубленої поштарки Олени, котра в кімнаті з надувними іграшками вчилася в'язати шарф, сумна недоторканість мерехтіла на кінцях сталевих шпичь, тоді запитав: для нареченого? «облиш, бродяго, фу, як звіром несе», того вечора, вкотре покидаючи світоносну височину, зрозумів, що мірою життя є міра любові, без якої тебе цурається світ;

влітку зводили пам'ятник вершника на сільському майдані, і борода-тий, з похмілля метушливий скульптор обтирав на долонях вапно об брезентовий хвартух, погейкував на підсобників: браце, побільш цементу у розчин, не шкодуйтеся, браце, бо кінь відкине копита ще до авансу! село є село, розмістили на розкладачках у кабінеті географії, Сава жбурляв гризаками груш по обстріпаній карті, Серій для забавки розкручував глобуса між колін, полою куртки обтирав завжди спітніле перенісся, котре виликовував лишень мордобій, дощило, і заневолений свободою гурт вишешкувався до клубу, скульптор у військовій сорочці теревенив на ганку: да, браце, допиваємо вазу і хто ще збігає, я плачу! сільські парубки шанобливо прикладалися до кришталевої посудини з бурячихою, з двома пелюстками троянд на вінцях, і, коли мовкла радіола, по залі спалахував дівочий сміх вкупі з вицоком дощу й доміно; якоїсь весни на Кавказі Сергій наплів адміністраторці, буцім мають відкривати кооператив, загалом він любитель погомоніти зі старими, отож, злігши ліктями на поліровану стойку, читав уголос: масажний кабінет, нівжелі на ремонті, масаж обличчя потрібен під заріз, а Сава як реготне: начистять нюхало, п'ять карбованців на кишені; однак Сергій утішив компанію: терендіти — не каміння вергати, найдьом бабки, і справді, того вечора, тічкуючись по ресторані, запросив до танцю білооку дорідну киянку з санаторію, Андрій від служби пам'ятав декілька осетинських слів, і їх пригостили кукурудзяною горілкою, киянка гугнявила про можливі наслідки чорнобильської аварії для чоловіків, Сава під'юджував анекдотами про куму, тоді запросив до номеру на чай, свиснув кетяг винограду на чийомусь столі, осетини проводжали дружніми вигуками, при виході тупцяв зсутулений від нетерплячки чечен, і Серій, з усього роблячи гроші, схилив голову, уважно вислухав добродія, що на вихідні втік від дружини, від замурзаних дітей, від злямченої вовни на паркані, «злусай, уступі яйо, атблагадарю, как порадошний»; пітна теніска пекла Андрієві під пахвами, мрячіло, вокзал за площею віяв трухлявістю шпал, незвітреною, як байдужість, гарячою гумою шин таксі, відвільглою сажею на димарі з викришеною цеглиною, димком мангалу під клейончатим накриттям, зненацька в розщелину влетіла гроза, сиве полум'я градин затріскотіло по черепиці, палахнуло озоною свіжістю грому над каламутним потоком, що провалювався в стічні решітки, крайнебо стьмяніло бузковим туманцем на завтрашню спеку, і жалість до себе зникла під капіж дощин по жолобках уцілілого листя; чечен радісно підбочився в готелі, каже: за гульки рідня закляне, хату зіпнули, розстаралися на обстановку, тесьь завгар, теща головлікар, після мандрів аналізи здам, сім'я сім'єю; шарпнувся до буфету за шампанським, жіночка прала з порошком простирадла, Сава, обстригаючи нігті лезом для гоління, слухав: від нареченого курсанта втекла, безшлюбну подорож влаштувала, встигну в частині йому набриднути, думала відчути смак життя, один прикордонник, добрейшей душі чоловік, на автостанції подарував квіти і тиждень відшивав залицяльників, самій

дивно, чомусь так липнуть кругом, один картяр у поїзді стибрив сумочку, двісті карбованців, золоту сережку з лівого вуха, бо спала на правій щоді, один водій-далекорейсовик ні сіло ні впало опівночі висадив серед степу, чому? я ж нічогоїсінського не прошу, знаю ціну копійки, зміну за червінець танцювала по парихмахерській, мовчиш, молодчинка, а то брешуть і брешуть, віриш, красівенький? Сава не встиг повірити, бо в двері загупали і на порозі намалювалось два офіціанти, котрі пригощали аракою, «просіт девушку пагаваріт на вулиці, на мінута пайдьом, слішь, каму гавару?» на витягнутій правиці дзенькнув ключами від машини, «у-у-у, звері», протягнув Сава, огрівши крайнього кулачковим трактором по щелепі, зміряв пульс на лежачому і неспіхом розігнувсь до чорновусого молодика, «следующого убіваю — падхаді, сука»; голоколінна красуня на столику затулялася згином ліктя, Сергій на коридорі лічив сотню по трояку в причепі з залізним карбованцем, чечен, застєбнувши на сходах піджак і притримуючи пляшку за поясом, дрібцював повз сонну адміністраторшу, лежачий попід стіною вирачкував за поріг, «на уліца жду, еслі мужчіна», пахло йодом і срібноголосим чеканням киянки, що помахала з вікна, цокнула шибку фужером шампанського, повільно заколола волосся черепаховим гребенем, поклала на язик шоколадну цукерку, і Сава замовив таксі до Орджонікідзе, згодом присватались на турбазі до практиканток з їдальні, ловили форель на вудочку завбільшки з батіг, обпивались нудотно цілющою водою, записували в блокнот адреси дівчат, доки білі валуни підсохли вздовж обмілілої річки, поближчав імлаво заосенілий обрій, і з гір війнуло холодком примерзлої глиці;

правда, той зачучверілий курдупель Конопляний прибився на Донбасі і сватав до Жданова по чорну ікру, ще неговіркий, миршавий після лікарні, виручили, тримай по карбованцю за кожну спродану пару кооперативного взуття, тоді добре приторгували в Дебальцево, потім обридло стовбичити за лотком, і Серій знов по осі розкрутив у протилежний бік глобуса, посміхнувся до продавщиці канцтоварів, і за лісосмугою засльозіла жовтосвічкова стерня, кленове листя налипло на вікна автобуса, яким везли на хміль: в'юнке плетиво між бетонними стовпами хлопці обривали вагою тіла, сідницями гепали в притолочений спориш, дівчата з місцевої школи десь доп'яли бінокля і з воркітливим смішком розглядали галасливу, незвично жваву паруботу, бригадир слідкував, щоб не жбурляли піску в мішки з пуховими шишечками, одноколірна з осінню жовта імлавінь, випаливши туман над бузиною в долині, розкрилилась над стежками в подзьобинах від каблуків, наркотичний дим проти волі паморочив голови і під транзисторне «Бабине літо» Сава з Сергієм підбили до танцю двох старшокласниць у спортивних костюмах, Конопляний на хуторі вижебрав пазуху картоплі, за автобусом у рівчаку розклав багаття, вогонь зметнувся по жухлому різнотрав'ї, насилу притупав кедами в яру, мелодія згасла, і Сава розлуцив тугу шипшинину, запхнув лоскітні зернята за комір своєї любки, що вдавано боронилась поглядами на вчителів і обіцяла над'їхати на побачення в місто; лагідний струм любові тис груди, і вперше Андрій відчув скорботну вмирущість хмелевого пилку, забутого чорнохрестого цвинтаря за селом, джерела в дуплі осокара за річкою, куди вбрід жодна школярка не поспішила за ним, і світле натхнення юності перекипіло в божевільний листопад під кам'яним небом, у тиші змілілого озерцяти, де пацанва з мулу витягувала міднобоких карасів і вицупила знечая медянку, з якою, мов батіжком хльоскаючи по гумових халявах, бігала лугом під захоплений гвалт вихователів, під горобинну пожежу

обвислого гілля, під золотавий, тихіший від тиховоддя, димок, що застилав густі вруна за котовилами стерновищ, бур'янистий видолинок на місці колишнього ставу, кілька вербичок і сонну череду з пастухом, котрий, розстеливши дермаинового плаща, полуднає здьором, натертою часником цілушкою і молоком з баклаги, з-за потилиці насуває на лоба дірчатого капелюха, дримає з козячою ніжкою на губі, доки хміль безліччю блискавок розпоршується над кротовинами в байраці, над покосом, звідки проклюнулись молоді трави, над миттєвим багрянцем падалішнього листка на обличчі, над цегляними тінями рогози по стрімнині, над сипкою розламанною картоплею в хрумкій шкоринці, над спутаним жеребцем із обреш'яшеною гривною, над скопирсаним торфовиськом, над дзвінким зірколобим іржанням, над помідорами й сіллю на лопухові, над піснею горлиці на стовпі; звідтоді осінь кликала на привілля, дорога обзивалась блукальним азартом, супутником мужності.

Залізничник прихилив косу до діжурки, накинув кітель і на пероні, червоним жезлом підбивши картуза, попрохав Андрія завантажити порожні хлібні ящики в поїзд.

2

Сутеніло, коли, прокинувшись від незвичної тиші плацкарту, Андрій вийшов на перекур: тітка на пероні тисла до грудей дійничку абрикос і з-під вицвілих брів німо поглядала на курортників, які з оберемками динь перестрибували колії до вагонів; згадалась мати, солоний окріп різонував у тамбурі по очах, і вкотре подумалось, що вітер зіткано крилами перелітних душ, які наздоганяють блудних своїх володарів.

Біля вікна жіночка в чорній хустині вповідала смуток провідникові: полінувався в кар'єрі занести зайву вибухівку на склад, підпалювали, а там детонатор, то геть розкидало по жовтій землі; Андрій подумав, що мати, мабуть, поховала його; звідтоді, як залишив Київ, чорнокосу, безжурно звабливу Анну, першого чоловіка неїного, художника Ігоря, бідову з немовлям сестру її Лену, хліб асфальтувальника, хлорковий страх безпритульності по кімнатах відпочинку, і вимріяв по заробітках розстатися на кооперативне житло, куди там, гроші щезали за стойками буфетів, витверезників, залізничних кас, і серце на велелюдді скинуло вовняний светр самовтіхи, білизну сумнівів, заосеніло над балкою листя, звіддалік схоже на вузьку, лілову на зап'ятку жіночу ступню, що дрібним золотолистом від неба до мілководдя засвічує шляхи в розлуку: то при зустрічі в Одесі Сергій уперше розкрутив глобуса назад, каже, братва і хлопці, вип'ємо за матір порядку, скупимо по хуторах маковиння, крізь м'ясорубку пропустимо і здамо по два четвертаки за склянку, питається, чого ще тра? була втіха: випаритися з дороги в лазні, до приємної втоми вистояти в черзі за квасом, на таксі підкотити до підвалу Папулі з гостроязикими замашками спортивного коментатора: ну да, кохала мене дружина без пам'яті, ну да, розчісувався біля вітрини і впевнено стріляв недопалком, прочиняв двері перед знайомими, перед ситцевим вихором простоволосої подруги, чий ротик нагадував гумового еспандера, — знов хорому привели, хлопці? — розгублено, хтиво запитувала жінка, на сірник не доливаючи коньяку по мензурках, — один твій відпрігся, бідний, — одказував котрийсь друзяка, Папуля дзьобав носом над чашкою кави, й дружина хмеліла від соромітної своєї відвертості — завтра вихідна, подзвоню, добре? — домовлялася з тим, що заступався за чоловіка, ну да,

осиротів під старість, спасибі, що пам'ятаєте, хлопці, ну да!

восени Сава з Серим гайнули на платне карате і вдавано добродушний, натоптуватий відставний десантник в окулярах чекав їх на галявині за містечком, закладав кулачища за спину і, біліючи кросовкою на пеньку, дививсь, як заголені по пояс, бородаті і стрижені, вузькоокі й оскалені чоловіки гамселять стовбури сосон, лівим плечем захищаючи лице, один супроти одного січуть повітря, навприсядки кружно оббігають акацію і ляскають комарів на спітнілих лопатках, а тренер під липою розводив вогонь, забадяжував чай у погнутій каструльці, доки вони викупувалися в ставку і втома від ключиці дерев'яніла вздовж тіла, соснові шишечки на березі нашпигували босі ступні, глуха вода лоскотала вуха, біло сохла живиця на подовбаному ножами стовбурі, на узліску перегукувалися останні грибники і тренер, міняючи голос із войовничого на дружній, казав, що необхідно в робітничому селищі випробувати здобуті знання; десь на вимісяченій алеї гатили першого стрічного мозгляка, котрий марно тікав од інфаркту, розстібали браслет і без озлоби, мов відганяючи дрімотну кволь, молотили сержанта міліції, поспішали з його посвідченням на дискотеку, дрантя модне, по туалеті накурено, вуграстий у тільнику здоровило цвиркне крізь зуби, самий раз окультурити хлопчину, тримай під дихало, тримайся, пошлакуй у пісуар, правильно, тримай по схабах, годі колінкувати; і таксі гальмувало за квартал до підвального пристанища, де Папуля загодя пошаткував на дощечці суху ковбасу, вино розставив по краях столу, на одну скибку надрізвав кавуна і підпалив чотири конфорки, щоб газом висушити пріль по кутках, Сава й Сергій під краном мочили голови, по-собачому обтрушували волосся, за справну службу обіцяли старому дівчаток, і вдячний Папуля нарікав їх синами, припалював сигарети від запальнички, збивав попіл до смітцевого відра, оцасливлений третьою склянкою, ліз цілуватись, і Сава, злегка в хмелю, за краватку тяг самозваного батька під стелю: плати за охорону нічліжки, ну! видзігорний хазяїн слинив на замшевий рукав благодійника, болісним пихтінням гасив тривогу: повісь мене, повісь, проте лучче збігаю за винцем, гик-гик! Сава лоскотав худі під вельветовим жилетом ребра, і старий дужче засмикував зашморг, сліп від лампочки з білим пекучим хробаком, що виїдав сльози, і тоді світло, втративши прозоринь, кишіло мучними червами: за свої візьму, п'ять флаконів, чуєте, п'ять! — Андрій рвучко підводився з крісла, за рогом будинку дощосіч пухирила капюшон куртки, Олена в гуртожитку дов'язувала шарф і віталася млявим покивом голови, жовтів над тумбочкою світильник у вигляді лотоса, за електрокаміном сохли устілки на розстібнутих чобітках, мовчання іскріло на кінчиках шпиць, від протягу цокала заціпка об квартиру, безголосий штучний вогонь тремтів бордовими переливами на сталевій решітці, туго заплетена дівоча коса пахла сургучем і нерозламаним смутком уявних листів Андрія, «дужче любові прагну чекання, щоб, вбігши знадвору, з плеча зняти сумку з гостинцями, кинути мокру одіж на камін і зіцлувати твою здивовану посмішку», звична до скалооких залищань на роботі, стомлена мовчанкою, обворожуюче приємна, така, що замилює кожним поглядом на годинник, Олена, перегнувшись через ліжкове бильце, вмикала радіо, і Андрій зводив капюшон на сходах, які рівно вибілила сльота, від недосяжного віконного світла човп до просмерділого риготнявою підвалу, пив холодний з лимоном чай, засинав на матраці у ванній під капіж води, під тверезу відвертість невимовних признань, доки останнього вівторка листопада Олена обмовилася про звіра і він зрозумів, що саме

непротивлення мало оберігає від проклять, він, отруєний несправедним досвідом, важко збувався думи про благальний час каменепаду;

пригадуєш серпень? коли сторожували садки з рушницею без патронів, а по суботах на бригадирському мотоциклі гнали на танці, відтак самотньо верталися до куреня? опісля жорстокої спеки так милосердно розплескується прохолода по селищі, рідшає гул моторних човнів під мостом, і від хлібзаводу злітаються на брукований майдан голуби, розлякані стукотом дерев'яних молотків, якими два бородаті верхолази в колисці при тіньовій стіні церкви латали купол, терли піт на лобах обіржавленими рукавицями і тамували спрагу білим наливам із солом'яного бриля на ринві; так благодатно, лагідно, впевнено йти від клубу за смагляво стрункою студенткою з кумедним лисячим носиком, передгроззя надсвітить далекі садки і вітряну кам'яну тіснину провулків на схилі, — зрозумій, загостювала на тігчиних хлібах, собаку від'язує, горище замкнене, хіба трохи в бесідці? — пам'ятаєш дорогу до знайомого бракон'єра? смерч степової куряви збрижив течію, обсік дзвіночки на донках нічних рибалок під верболозовим укриттям, загував у димарі літніх кухонь, розхилитав рейку і обірвав відро на пожежному щиті причаленого хутірського порома, зеленооким відблискавок чорним котярою стрибнув на розпашілі шиферні дахи і, за кожним стрибком підгинаючи до живота обпечені лаписька, чухрав верховіття тополь, злизував запах тушкованої риби з картоплею та кавунів на весільному столі під яблунами, змітав розгублене шаленство польки, яку духовий оркестр витинає для молодих на тирсовому підвір'ї, доки свати в рушниковій перев'язі, обганяючи жінок із тарелями салатів, притьмом до хати зносять горілку в графинах; ще накрапає, ще ліхтарі обік мосту ояснюють маршалків на валунах, ще запитаєш куриво і не відмовишся від теплої помідорини до склянки домашнього пива з каністри, ще хтось пірнатиме, обірвавши квітку на лацкані піджака, туман на кладці запахне суничним змилком, за щастя буде «сім-сорок», живиця бакена на білих басах баяна, сизі сливи над парканом, оселя на кручі, можна лягти під навісом на тапчані під забутою стройбатівцями шинелькою, довірливе тепло двома долонями грітиме груди, можна тихцем, щоб не збудити господаря, вшилитись на веранду з купою сіток, гроза одійде, покропивши бляшаний коньок на хліві, місячне між винограду огниво на повітці недбало, поспіхом нагадає стоптану сукню з пластиковим пояском, спокій окрилить провалля сну і розсіче морок над скелями, за єдиної безтривожної миті полине, щоб вмилосердити тугу матері, сахнеться від бакена на ворожитий голос, «потім поїдемо звідси, поберемося, правда?», можна курити і слухати дощ, за диван збивати попіл «примини», потім досвіток, барвистіючи між ясенів, одягне небесну одягу з повітки, господар заледве добудиться на роботу, дасть на дорогу в'яленого ляща і нагадає, аби при нагоді підкинули в колясці пару мішків антонівки на саморобне вино.

Звичайно, Сергій посів роль натхненника, Сава опинивсь добродушним виконавцем, а Конопляний так собі, непришийкобиліхвіст, тільки щось не по його, відразу «а-а-а-а», прикриває газетою рота від позіхів, бувало, під'юдиш: подасть твоя на аліментики і припаяють за невивплату строк, розпозіхається і мовчить, кнур ефіопський, добре, що Савка вибив стільця, коли я замахнувся на ждановського стидамирника, котрий серед ночі дотерендякався про малоліток, «будіш? нібудіш? за румку водкі, за хвост сільодкі, пачіму ніззя? при собі всьо оставиш, отако, кицуля, ді суда», тож мусив тріснути по рилиці заболоченим черевиком: скочило з ліжка з чинариком на губі, порожніми консервами торохкає на підвіконні, квартиру

перекинув, зацівкотів на підлогу чифір, ножа під розгорнутим журналом «Здоров'я» налапує, ах, растакут-твою, з розмаху хтів розчерепити стільцем мозгівню, аби сигарета в мізках зашкварчала, однак Сава ногою відбив, кричить: обоє рабое, той галюцинаці ловить, той святенника корчить, ша! Конопляний посумирнішав якось раптово і захропів догори животом, геть забув відпозіхатися гнилорото, коли серед тижня притягує до готелю торгашечку перелякану, сіла й нюняє, що ревізія розтрату чималу знайшла, «кинь тушуватися, тисячу в борг достатньо? виручу када нада, завтра з книжки зніму, годі, виходьте, дядьки, надвір», бідна влітає суботнього ранку, Конопляний обіруч лоба схопив, заприцмакував сторопіло, «годину тому одіслав аліменти за рік, ждав-ждав, друга виглядали, нема красотулічки, да, прокукуруїкала свободу, ладнуй сухарі, ох, ох, ох», розпозіхався до гикавки, дівча заплакало, каже, боялась до мандаринників іти, тепер всьо рамно, пропадайте пропадом, злиднюги заглищені! це вчора наснилося падалішне дерево, на смітнику за магазином тоскно вив пес, воля обвуглилася в безвілля, даремні гроші пекли поглядами найбідовіших жінок, котрі на ящиках торгують пучечками щавлю, перемитою морквою і половинками гарбузів, це присновидівся згусток темряви, звір на фосфорних копитцях, гарячими, буцім ковальські кліщі, лапами стиснув горло, прийшла на згадку мамина заповідь, тра запитати: на добре душиш? на зле? стиха шемерхнули на грудях позолочені терези на срібному ланцюжку, слизький жах змалів на гірчичне зерно, і крізь заплющені повіки Андрій побачив зеленкуваті, мов жабуриння, фосфорні сліди на ковдрі з лишаєм праски, встиг почути вицок копит по карнізі, по шиферній, деінде глухій від моху, покрівлі, почув скрегіт зубів Конопляного, стаєнне хропіння Сергія і свист прикритої долонею Савиної ніздрі, братва відпочивала, щоб завтра при вході на базар гукати над кооперативними туфлями, «беріть, міряйте», прикладатись до банки квасу і цівкою диму лучити в обгратовану халабуду годинникаря з рондольовою коронкою, звично замруженого на ліве око, — тоді спакував до спортивної сумки штани, кип'ятильник, крем для гоління, зафутболив під ліжко відклеєні капці, спиною зліг на поренче і до світанку слідкував за грою мошви під ліхтарем за ялиною, чекання світало посмішкою до приятелів, яким за хвилину сповістить про від'їзд і подарує радіоприймач «Росія» з обламаною антеною.

З тамбура Андрій бачив радісний березовий льодохід по соснині, підперті ломаками стоси дров, за посадковими кленами вороння над водогінною вежею, ближчі й ближчі прикмети маленької станції з каштанами, які слугують для прив'язі конячин, що після пасажирського потарабанять ґрунтовкою на село сітки общипаного хліба, алюмінієві термоси з пивом, рій гедзів, тіль пужална на білій гриві і блудних сельчан, котрі, йорзаючи на драбинах, мовчки скубтимуть старий горох і кидатимуть лушпиння в пилюку.

3

Мати кописткою помішувала вариво з кисляку й сухарів, на підвіконні в тарілку олії висіялись насінини розрізаного огірка, сох марлевій квач на дверцях плити, коли Андрій сів на ослінчику при літній кухні, «буцімто когось Бог послав?», півобернулась змарнілим лицем із сажею на сивій брові, обхопила хвартухом і поставила каструлю на втоптаному собакою котовилі, сіла на поріжку і тріскою відкишнула голозадих курчат, що

дзьобали її босі ноги, «подужав би й написати, півня б зарубала, та й надовго?»;

впізнавши мамину осторогу, Андрій вкотре пізнав стежку повз малиник до закущеної безом криниці, погризеного пилкою козлика на дровітні, очі, пам'ятні з польотом ластівки, з липовим паром чайника, з пробудженням на першу ходку автобуса, що відвозив до школи, з білими від смальцю вчорашніми деревами на пательні, з одсвітами полум'я на випеченому в сволоці хресті, з пір'їною на паперовому мішку, з інеем муки на качалці й на ситі, «горечко моє бідове, іди хоч на паливний склад вантажником, хоч у колгоспі працюй, та обсядься, годі казитись», мати розпарювали черствий хліб, а син, вступивши в кирзаки, витягнув курям води і виполіскав розрубаний скат, собака потягнувсь над каструлею і гаркнув на зайду в обпавутинених чоботях, підстрибувала алюмінієва покривка на чавунці і лихе здивування «як тута вживаються люди?» зникало швидше, аніж колись дорога повставала в савані з циганського поту, самогубного гріха, байдужих до власної долі вершників серед місячного полину, швидше, аніж ріка світала за кручами пролісковим сподіванням незрадливої любові, — на миснику в склянці помітив свічу, котра яріла на останні відвідини; віск розтанув і гніт зотлів, менший за його наївність, яка то вергала в креозотовий морок залізниць, то свічковим прозрінням запалювала осінь за восьмикласною школою: на перерві, гасаючи у футболу, блиснувся головою об стовбур сливки, і хлопці, покинувши гру, об'їдалися сливами, і молодий географ, знявши капелюха з глобуса, коротким мізинцевим свистом на порозі згукував учнів на урок, і, осліплений золотими бджолами, Андрій таки зафутболив м'яча між ялин, що слугували воротами, а на великій перерві четверо старшокласників пихтіли від чайної з емальованими відрами пончиків та окропу, географ по партах розставляв гранчаки, Степан, голодне барило, надкушував добрий десяток пиріжків і облизував повідло на бороді, радесенький, що ніхто не стибрить харчів; за вікнами колишнього маєтку голосила над парком кленова золотінь, від смачного запаху на карті півкуль прокидалися таргани, і після скорочених трьох уроків старші класи тьопали на буряки, морозний туманище кублився по видолинку, і хлопці хто збивав картузи гулюмахами сухих реп'яхів, хто цеглиною старанно мантачив ножа і спотикався об кротовини, хто сірниковими голівками натрамбовував пикуху і цопав гвіздком об каблук; примерзла гичка вислизала між пальців і гинула оскома яблук колгоспного саду, притолочена сльотою стерня з кукурудзяними чубами, радісна жвависть силосного холодку від дороги до короварників, по схилі пагорба млявий пізноцвіт суниць і болісні, обпечені вітром, посмішки дівчат серед морозної, яскравої понад скирдами, імли, предтечі снігопаду, і текла за обрій байдужа рілля, а впоперек родючої течії пастух на коні пострілював гарапником над отарою, вівці буцкались об мерзлі скиби, нагадували гребені терплячих хвиль, що злизували першу непостійність перших морозів, і Степан нашморгував сухого щавлю на куриво, піддобрювався після оказії з пончиками; згодом над бомбовими вирвами в яру туман скресав від теплового людського подиху, і отепер Андрій порадив, що підмануло готельне передчуття, однаково сирітське, як і морозний над кагатами нашатир, що, обпікаючи ніздрі свіжістю кмину і втопаного в землю зерна, розвітрювався від єдиного погляду на рідні околиці;

смерком подався до клубу, а мати з вузлика обсіяла обійстя диким маком, лягла за дерев'яною відгородкою на тапчані, забалакувала подум-

ки, аби зітханням не спровадити хатній сон, «надовго вистане? аби вжени-ти, сім'ї тримався б, які тутай жінки, горечко? розвідна завклубша Зойка хіба йому пара, залицяльників, що куряви на току, якийсь зурочений! старший Микола по службі обсівсь на Донбасі, доньку має, Зіна, та справніша, позаторік хусток понавозила на свята, кофтину ловку, кришок для консервації, Таня, та геть бідова, на бухгалтера вивчилась, собою видна, а заміжжя не випадає, чи то погулює, чи вередлива, всяк теперечки заведено, хіба дізнаєшся, подруги дітей до школи віддають, а тута печатки в паспорті не прибито, соромиться над'їхати, а раніш було, як руку не поцілує, не ступить за поріг, Андрій совісніший», згадала копання картоплі, земля під руками холодніла в росі, хробачнею й бадиллям пахло, коли бабуся забідкалась «згорділи, людочки мої кохані, і Бог забув за вас, доглядає, щоб війну відхрестити, і твоїх дітей талан обійшов, пам'ятаю ворожку; чоловікам дорогу переб'є, з косовиці вертають, чию корову примітила в череді, або здує, або вим'я порожнє принесе, страх вреднюча, аж принадила слобідського коваля, жіночка його бідна дітей шле вікна грудками повиставляти, та ж пані позіхає від подушки: ходи-но свої гонучників кишни; виходить, діти коли грудням зайняли, ех, його як сказило, слідом за ними до свого двору добіг, сів і плаче на призьбі, забув за курву, а вона то жабу суху, то сича під клуню підкине і таки дала дання: обприщило чоловіка, горлав, аж до Бога чути, насилу преставився на Теплому Олексія, може, й Андрій зурочений?», ніч закидала ріллею сутінків, і зміркувалося матері, що чоловікова зрада довічним прокляттям таврує сім'ю, і бабця видлубувала картоплини, гниль відкидала до межі, дріб'язок на ряднину, здавалось, обоє вони вросли до чорнозему і з їхніми білими хустками щезає світло зі світу; мати шкрабнула лопатою об щось міцне, хрестика викопала і хвартухом відтерла тьмяне срібло, спина дубіли кілками, і пахла пилюкою мішковина, коли вмостились на возику і давай хукати: букви дрібні, вушко, подряпина від гостряка лопати, бабця згадувала священика, котрий хресним ходом освячував ікони й уклінних мирян, голоси півчих роздмухували лампадний вогонь, і старці дякували за милостиню при вході; мати по два мішки клала на візок, запрягалася в дишло, переступала гінке гарбузиння, щоб не беркицьнутись, земляна доля тремтіла покірним сріблом у кулаці, бабуся підпихала, вголос думаючи, що до Різдва мусить покинути свою хату і зазимувати вкупі, роїлись оси над сушиною на повітці, і кіт рядочком поскладав мишей біля погрібника.

Мати прокинулась від іржання, побачила: син повертається з досвітків і від городу нагонить миршавих коней; помітила вогник цигарки, широкі в тумані плечі, за кожним стрибком підвіяні білі гриви і почула крик деркача, наляканого чавкотнею копит по грузькому березі.

4

Пообід Андрій надумав одвідати бабу — гаряча, цементна під сонцем пилюка звітрувалася за тракторами на череду по розритому торфовиську, і звіддалік блакитніла Зоїна веранда під черепичним дашком, «шелестить стрічка і кіномеханік гримає коробками по будці, малеча в клубі пече радіолу, над перекинутою трибуною на сцені сопуть картярі, гасне світло, і під свист глядачів плівка строчить догори літерами, Зоя пошепки розкажує про брата Михайла: після школи повівся на баштани, на заводі десь працював, сеї зими домовину прислали з армії, мама померла, хазяйну-

емо з батьком, онуку бавить, добре хоч ревнувати нікому, чоловічок коханий пошився в прапорщики, живу собі, а ти як», при розгубленому світлі згадав, що батько Зоїн відрікся від сану священника, сторожував на пекарні, відлюдькуватий, здитинілий характером, брати, здається, під Чорнобилем побували, «а Степан, однокласник, геть запанів, агрономує в колгоспі, узиком під клуб підкотить, за лікоть бере, та сказись ти, спротивіла ще за дівочтва, пригадуєш, упадав за мною, якась ляклива цим літом, проведеш?» — відверті й жалісні світлотіні проектора молодили жіноче лице, різьбилися на обручці, коли долонею розгонила сигаретний дим над рядами; згадав чути від матері: священник звістив прихожан про закриття храму, і богомільні бабусі заночували на церковних лавах, доки наспіли на вантажівках солдати, зірвали з образів вигаптувану янголами парчу, вивезли до райцентру мовчазних бабів, добре цитьнули, та й по всьому, — сошейка під каблуками туфлів обзивалась весільними дзвониками, тяга вихоплювала іскри з димаря, пилок соняшників заколисував теплою віхолою під грибок на Зоїному дворі, між яблунь над вулицями недоторкано сохла білизна, бив на сполох цвіркун, і привіконна світлінь яснила отаву на комірі блузки, чувся сміх на стурбований батьків голос, рип ліжечка, звідки перекладала доньку на свою постіль, на околиці хтось неголосно награвав на гармошці, і, приставши до гурту з надпитою банкою, з щедрою закускою на колоді, згодом підспівував «я не смутна, не сердита, бо я з ночі була бита», осінь заходила, а сором боронив зітхнути: це ж знову вдома, де охмелілі від багнових суцвіть бекаси ширяють, нагадуючи мекання тремом розчепіре-них стернових крил, де сіра чапля годинами випантровує здобич, і, віддзеркалюючись чорним чубом, збиваючи лапами брижі, маліє фіалкою з гнучким стеблом тонкої шиї, де неосушені ще озера, окрилені серця поліського краю, женуть до лісових коренів листяну кров кожного вересня; окрай лісу безодня з кришталевим дзвоном джерел, осріблені пісні водяних товщ вигойдують зачарованих сонних метеликів на татаринні, по селах молодь, боячись глянути за кригу вікон і пам'ятаючи чути від прадідів, що на місці прірви пишалася церква о кількох маківках, які проковтнув трус землі, на рипучих ліжках мліла від скрадного шалу в безсиллі насолодою збутись тривоги;

бабця обскубуючи під плотом нагідки, буденно зраділа; «о, якраз обко-сиш межу, бо геть забур'яніла», поки до рейки виклепував косу і стріпував іржу на колінах, знайомо запахло димком керогаза і здьором у розігрітому щавлевому борщі, обідаючи, слухав, ніби до матері засватується Антон, ще ветхого завіту парубок, по калюжах до суглинку примерзав, доскіпський, уїдлиий, ласий на крадене та на хмільні пригоди вантажник паливного складу, батько Степана, — за вигоном бовванів ліс, звідки ріка гнала по течії вузлакуваті корчаки, гіркоту глиці, обламані стебла приворож-зілля з дівочих рук, що мили в струмках крохмалисте туге коріння, — слідом за харчанням комбайна по завулку огніздився бензиновий пах, почувся регіт дядьків, які з кишень комбінезонів витрушували копійки, сунули до кооперації, і безталанний дзвін чомусь нагадав бабі старшого онука Миколу, котрий підпасав череду на галявині, ріка пересохла, оклени лопотіли по мілізні, довга, замазана мулом гадюка здалася в'юном, що, обмотавши правицю, жигонув вище ліктя, а хлопець трусив рукою, янчав од жаху, потім до пухлини клали товчені ракові шийки, миколайчиками від переляку поїли; з сичанням погасло полум'я керогазу, і Андрій попросив розка-зати про рід Холоднючки Зої, знаєте, ба'?

диво що так, то слухай: на горі пап Рачковський жив, коли ж почали

присікуватися, стара Холоднючка відкупила в нього корову Саньку, така мура, дійки, як морквини, удойна вопшем, ми свеї первістки позбулися за першої війни, гостювати вчашали: наллють молока з пінкою, п'єм, аж прицмакуєм, пан, правда, вибравсь по-доброму, гайдабурили собі по порожніх хороминах, на стінах жовті горби, комусь приспичило, по підлозі ступаки білої глини, а Холоднюк, забула сказати, за панського конюха був, пригнав од маєтку пару гнідих коників, потягнув хомута з ремінною супоною і дзеркало, більше від хатніх дверей, боязко залишати серед подвір'я, блудний люд швендяє, що вороння по ріллі, насилу дзеркало до хліва впхав, спер на ясла, чує досвітком: корова бутить, може, здуло? господар заскакує: дзеркальні скалки по соломі іскрять, певно вздріла себе худобина, як стій та дивись обірвала налигача, а порозкошувала біднота єдиним обнадійливим сном! ще й на нові землі заперли, стара на горищі вспіла заховати сімейну фотокартку в іконній рамі, половою притрусила, наказує хлопцеві, гляди, дістанеш зі спрату, коли за новими хмарами обагрить престол диявола; по війні якоїсь суботи бачу: син той везе сліпу матір на драбиняку, людям кланяється, вдома розправила загнуті кінці фотографії, забалакувала до кожного: ти, Іване, за дівулю побився, вилами прохромали, ти, Антоніно, злягла на виселці, під повіткою похована, на цвинтарі ґрунту забракло, досі хреста на розпал обламали шинельні христопродавці, тобі, Петре, впечинилася, казав, шахта, голівоньку розчерепило, назаробіткував мені сліз, чию землю з-під споду продихуєш? нехано досліпаю, прийду, звідти ніхто не дістане! доки парубок метнувся в долину за оберемком їстівної рогози, мати захолола, відспівали селом і впослі громадою послали хлопця в науку на священика, — підсікаючи на межі полин, Андрій дивувався міцності бабуниного характеру: вік звікувала без нарікання, оберігає свою латку городу і, ледь відзимувавши в матері, тікає сюди на пагорб, мабуть, згадує пору, коли на сироватці розводила тісто в довбаних ночвах і під льяною укривачкою ставила при теплому боці плити, вдосвіта вимітала піч надсмаленим гусячим крилом, черінь кропила і посипала буханки кмином із троеперстя, саджала їх на капустяні листки, пухкими скибками обдаровувала їдців край столу з мучними променями між дощок, вишкрібала ночовки з пречистими сльозами на очах, погідний спокій ріднив сім'ю, і старший спаковував хліб на дорогу, вирипував кминну теплінь всепрощаючої злагоди, і чоловіки мало різнилися від жінок пошуком ласки, забували стару в безголосьї хатині, забували себе по запійних бараках, на випадкових простирадлах, що пахли однаковим відчаєм лободи, по плацкартах, де гармошки між тамбурів скиглять снігом і димом, вічним запізненням і дрижаками злопригод, ганебним горем і сміттям на совку провідника в затяганій майці під кітелем: довічно прощальні вагонні марші з цинковим присмаком крові, з смердотю пітних гонуч, коли знають, чим бити, випалювали крик повернення в горлі, доки вдихнеш на вокзалі знайомий дух від хлібних ящиків на пероні і помітиш далеку приреченість грози, що наповзає на півнячі гребені каштанів над станцією.

Баба клала бур'ян на мішковину і зносила сусідським кролям, — як качок порубала, нікому згодувати, тако гарбузів трохи натикала, огірки вигорають, ти ж гарбузяну кашу любив малим, дїждемо осені, накашоваримо, точно тобі кажу, — Андрій, злігши на кісс, бачив луги з гусячим пір'ям по копанках, куряву по большаку за жовтим молоковозом і бабцю, яка заклопотано вклякала перед тінню коси на межі.

Дід бавив на гойдалці онуку, а Зоя, підбочившись, сікла в цебрі буряки, і лезо сікача бухкало обднице, і близька стріча з Андрієм нагадувала зимові мандри до міста, коли останньої неділі місяця на пероні вимріювала ловкі замшеві чобітки, мерзла від сліпучої заметілі за електричкою, від висклявого смороду коліс, від остороги, що вітряно продувала рукави картатого пальта: в теплі вагона мати за шалик знімала корзини з плеча, хукала в рукавицю, і насуплений парубійко шкріб нігтем замерзле вікно, сусідка обтріпувала засніжений комір плюшки, три залізничники чаркувались між грою в карти й закушували гарбузяним насінням, базарювальники гомоніли про ціни на поросят, робилося затишно і вона ховала під лаву ноги в розчалапаних бурках; за вічно скреслими відстойниками, за сірим єврейським цвинтарем, за купою трухлих шпал, за ліхтарем у руці зчіплювача на приступці товарняка, за тюрмою стрімко ріс шпиль вокзалу з цибулястим годинником, а над шашличною хурделила снігосіч і ковзанка штовхала людей до зупинки трамваю, що сміхотливим дзвінком засвідчував сторопіння, яке перекипало в сором за голосну мамину балачку дорогою до універмагу (з дротяної підставки знімала чобітки з м'яким розрізом хутра, пітнів від нової шкарпетки лінолеум, коли, перевзувшись, погойдувала носком, красуня, викупана молочною стрімниною дзеркал, які зорею надсвічує наперсток лаку на долоні касирки), знов калориферний подих розгублення, знов чужина будинків з матіоловими бурульками на карнизах, гуртик дітлашні за студією грамзапису, строката матерія на вітринах крамниць під вартою манекенів, костьол, де в надії на нелукавість вінчався безнадійний француз, два пакети лаврового листя і плавлений сир за спродані яйця, сизувате на відлигу хмар'я, сніг на транспортері, що закидає в кузов машини з мигалкою, шкработня загребущого трактора на майдані, міліціонер у кожусі, з жезлом за португесею, вогнянолиций прапорщик несе акваріум на витягнутих руках, земляним вибухом зринають над пекарнею голуби, солдати лижуть шоколадне морозиво на сходах кінотеатру, замерзає повидло на виделці продавця пончиків біля базару, цілоденна боязкість тале шовковою нічною сорочкою, аміаком пахне ворухкий мішок з поросятами, неспокій цілує мандариновим вогнем, хмелить багровим од свіжини снігом і кучерявою м'ятою на лотках, — кинула розмочену кисляком хлібину, струснула цебром, щоб вимішати з буряками, і над оскаленими рилами виплюхнула їдло до корита, розігнулась і подумала, що Андрієві обов'язково донесуть про заїжджого комбайнера, жнивувати допомагав, пустила за приймака, коли законний привештався: за ножа лап, запінився, приймак за столом перехопив лезо, той шарпнув на себе, до білої кості пучки обсік, сухожилля порізав, до ранку тисячу по друзях напозичав, пре до лікарні, погонами дорожив, куди твоє діло, упослі приймак, розбинтовуючи руку на автобусній, заусміхався зпичено: справжню жінку завжди виринають з судомного кулака; колишня зваба впевнено розтопила млосний всередині лід, і вона заплющено поцілувала доньку, котра, зістрибнувши з гойдалки, дихала в горідчику чорнобривцевим медком.

Старий взув обрізні битих валянків, пошкріб на підгорлі щетину і заходився носити воду з бадді на грядки: витка квасоля по тичках переповзала на помідори, солодко віяло висапаним бур'янцем і розсипаною з мішка селітрою вздовж велосипедного сліду, по жагучому піску пам'ять розплескувалась за скиглінням дужки: за огорожею згасли протитуманні фари ЗІЛів, солдати в розвітрених шинелях стрибали через борти і, молодий лейте-

нант, лайковою рукавицею прикривши носа, шмаркнув на обидві ніздрі і гайворонім крилом козирка кивнув на світлошпаристі двері, священник на паперті розвів руками, його відіпхнули, як відмахуються від диму, крайній сержант гикнув зо сміху на слова покаяної молитви: Царю предвічний, сине Давидів, побережи тих, що співали тобі осанну; два ефрейтори запхнули священника до кабіни, звідки бачив: від біготні гасне полум'я на латунних під образами свічниках, рукавиця з розмаху штовхає царські врата і, ліхтариком обсвічуючи стіни, шукає утеклих, молодші жінки зриваються на прокльони, баби тісною купкою плачуть одна одній на плече, — і доки солдати висаджували їх на кузов і минувшина мертвіла теплом покинутих голубиних гнізд на дзвіниці, ліхтарний квач гасив зелений лампадний мерехт над розп'яттям при вівтарі, сновидна втома падала на маловірів від уклінного чоловіка край Гефсиманського саду, пісок холоднів під сандалями римського легіонера зі списом, на вістрі якого кров скам'яніла від оцту безліччі зрад, — і голосу молодих на вінчанні не буде чути в тобі, і служка над головами мирян на таці не понесе порізані для причастя проскурки, і відтуманіє іконне скло без поцілунків жінок на Великдень, і побільшає сліпих атомів під безпритульними небесами, — скловата жаху сверблячим вогнем заштовхала крик до закапелків безсилля, що отруїло ближніх на декілька поколінь, — і відлунали дзвони, і відхлипало дитя, при хрещенні скроплене свяченою водою, і над розтоптаними кіотами в осінньому морозі відпульсувала надія, посестра милосердя, — відтак священника пересадили на кузов, солдат штик-ножем дер сухозлотицю на образі Хрестителя Іоанна, з лавки змітав на носовичок і гиготів навколішки; «повставляємо золоті зуби, братва, легше кирзуху жувати, удобняк»; на автовокзалі в містечку селян відпустили, солдати припалювали цигарки і при кволому спалаху священник встигав оплакати книги в оксамитовому окладі, латунну з кришкою кварту для жертвних мідяків, урочисту епітрахиль, корогви, що на бакаях важко бухкали об борти, за будинком культури з туману виринув довгов'язий директор музею, гундосить: кращі культові предмети комісія відбере на показ, решту знищить шляхом спалення, — за нинішньою покорою бачився гнів сельчан, чиї душі дозволив скривдити, мовляв, запізно оскаржувати хміль безбожної зловтіхи, мабуть, царство небесне все вищає від землі: восплачте, пророки, сини Божі, ви відтерпіли лукавство, ви знаєте день, коли праведний вітер змете злочачаті обіцянки і посиніють ехідні уста, пересичені скорботою убієнних! восплачте, пророки, згадайте нас на суді, позаяк ближчає літо Господне! — звівши комір блаженського плаща, прямував до автовокзалу і мріяв довікувати без люті, тим часом на кухні будинку над парком секретар підкреслював розважальні передачі в недільній програмі і жалівся тонкошій манірній супружниці, що заварили кашу з цими-го віруючими: клопоти, скарги, понемаш, а дружина вишкрібала пригорілу гречку з каструлі, казала, що мусить на тижні закликати робітників, аби поміняли меблі в кімнаті, донька на виданні, свати на порозі, а в каміні попіл торішній, жах, умивальник тече, лампочка в люстрі перегоріла, йому ж одні державні амбіції на умі, лучче за воєнкома було вискочити, аніж мордуватися отако; муж скипів, кинув газету на холодильник; годі, я поснідаю до наради чи ні! — відшторив вікно і побачив зсутуленого в плащі дядька на лавочці скверу: священник заспокоювався тим, що земля однаково пеленатиме біснுவатих і жалісних, віддана людям для захисту, для збереження, владна вберегти від сатанинського перлу в короні безглуздя; ото ж, скидаючи гріховну коросту, земля ще

слухає марнотну клятьбу, більше спрямовану проти миттєвої любові, аніж хворобливої втоми втрат листопаду, тільки на горних висотах зважать попіл найблакитніших крил, і те розуміння щасливим видихом наостанку потьмарить дзеркала безсмертя, гадаєш, ні?

Старий поставив біля порога відро і помітив, як донька у смолянній куртці з білою блискавкою красується супроти вікна і насварює малу, котра проситься з мамою на роботу, незлостиво подумав, «біжи, рознось по народі культуру», згадав літа, коли дурняли працею сторожа на пекарні, дорікали за спротив до загального відчаю перегарних пісень, і подумки вибачився перед Зоєю, що перекинула косу через плече, потерла рутою пальці і каблучком туплі присунула під двері порожнє відро.

6

З понеділка Андрій почав працювати на складі: відбивав люки вагонів з брикетом і бічною драбиною залазив до рудого курища, де чирвою на обшмуляному держаку обсовував, далі вигрібав паливо в нішу, а тракторлопата відвозив руді плескачі до асфальтового майданчика.

Андрій облизував пилюку на губах, сідав на чому стояв і дивився, як товариші по бригаді пчихали й шмаркали на обидві ніздрі і несердитою лайкою крили молодого майстра, що забув видати респіратори, — урочиста прохолода вмивала люки за стогоном поїздів, — без поспіху вимітали вагон березовим драпачем і брели в душу, ростібаючи юхтові коміри сорочок. Під теплими струменями згадував побачення: одноколірна з нічню, ледь видима в темряві білками очей і помадою на яблуці, яке простягнула під сінним грибок, сяйнула годинником на зап'ястку, боронилась розповідями про інших чоловіків, проте він знав, що одягнувшись тепліше в немарку куртку, жінка згоджувалась наодинці з бажанням, чому ж віднікується? біла застібка гамувала тривогу блискавично оголених рук, здавалось, жінка владарювала над писком кажанів, яких розлякував ліхтар на ганку, над чепурно викоханою байдужістю, бо обоє доволі зарікалися від сім'ї, над чоловічим смутком, щоб знову жіночий світ поділявся на всіх, покірних нікчемній славі і одну, далеку від лукавості, щоб міг знати, здогадуватись, піддакувати за інших усе і тим святішою видавалась єдина, але нова, ще малосильна без ревності, влада терпла від власного струму, «давай букет твоїй мамі нарву», «не сміши», «вибач, справді дівчисько з тобою», з лівого підмізинця одягла обручку на правий палець, грайливо згасила віями щирі бісики зіниць, сміючись, поцілувала його руку й помітила, як золото її непостійності яснить погляд чоловіка, кажанове крило черкнуло невипитий келих світла, жінка злягла на лікоть, відкинула гризак яблука, попрохала закурити, заплакала від жалю до себе і тоді, обсмикнувши сукню на її колінах, уявив: велосипедом гайнуть на вихідні по гриби, візьмуть доньку, ліщиновим патином розгрібатимуть між листя опеньки на вирубці, де кропив'яна в'яль сіє насіння за комір і три мурахи вгинають суничне стебло з пізньою ягодою.

На сходах побутовки поплич Андрія вмовстився дядько Антон у брезентовому плащі, поставив біля ноги сітку з слоїком пива, і нагалакакали тобі про моє сватання, звиняй, браце, зрозумій: пацаном після війни пішов приймакувати, з жінкою попанькаєшся, вовка б смаленого з'їв, а тещечка і яйця, і молоко, і курей доходящих на базар пре, і те їй не так, і се впоперек горла, нетямущий був, не второпаю, коли на гулянку втрюх по сусідству йдемо, живота мені скрутило з голодухи, встаю з-за столу, до хати докли-

гав, ліг на тапчані, чую, шемерх, шемерх, якась мара простоволоса підступає, ну не спровадиш же, показна з себе, дорідна, молода, віжки й муляють, на ранок яечня з салом, грінки, сметанка, наказує моїй, хазяїна ононо доглядати тра, змарнів, аж світиться, бідний, нічого, на два фронти воюю, славна житка, а вона доньку вагітну зненавиділа, то в ліс по бруслини шле, то в район за сірниками, нема спасу, якось застукала, тут вони й почубарились, я за манатки, та шамуль, шамуль в сіни, теща в міліцію, згвалтував, каже; припали червінець і сраму на три віки, потім Степана собі забрав, терять нечаво, суче пір'я, звідтоді одинакую»,

«теща замогоричила ваше повернення»,

«вона б мені хреста в груди поставила»,

«довідуєтесь до них, мабуть, раді?»

«звичайно, замужем обидві, форсять»,

«матір облиште»,

«слухай людей»,

«все одно»,

«потягнеш пива?»»,

«а чом би й ні»,

пийнувши з банки, Андрій пальцем провів по губах, подумав, що перекладає на себе мамине злощастя, присоромив себе за зухвальство, — за вагарнею палали на мотоциклі бічні дзеркала, і, почепивши сітку на кермо, старий здимів за штабелями осикових дров, розвихрюючи куряву полами плаща.

Бригадники попрямували до чайної, — малознайомі, мовчазні, відгорбатіли зміну, і кожен заклопотаний завтрашнім днем, — здавалось Андрієві, що сільський його час обірвався з призовом до армії, однокласники вітаються поквапом, чомусь усього жаль, і бідово вродливої завклубші серед галайкуватих, нахабно відвертих підлітків, і мами, що стидкувато змовчує про справи сестер, обтирає патьок манної каші на бороді і м'якушем булки вилизує миску на колінах, «города висапала, бачу, листа засунуто в тріщину лавочки, це листоношині діти розносять, візьми-но вчитай, бо окуляри засіяла десь», Андрій надув конверта і приплеснув долонями, кіт на ворині здригнувся від паперового пострілу, який був відлунням далекої біди: невістка Лариса сповіщала про Миколу, «начхав на сімейство, з шахти виперли за прогули, вином заливався, совістила його; підлікуйся та стань людиною, ревнувати почав, скалічів під лихий понеділок, попомучилася з ним, здала до лікарні, поховала весною і сниться, і сниться, гадаю не перед добром, благає, щоб рідні по-християнському запечатали могилу, то, думаю, напишу, пом'янить за упокій, може відісниться вогняним дощем до праведної неділі, оце лікувала нерви, другу групу дали, на квартирі шиттям напашую копійки, замовників вистачає, онука Рита кланяється вам, зовсім доросла, викапаний батько», — Андрій прочитав зворотну адресу, уявляючи дорогу на Донбас, і мати кинула згусток манки курчатам, «сину мій, відпроданий до Єгипту, голубе золотий, відбігав ноги, наламав крила, додому не долетиш», навхрест обхопила себе за плечі і Андрій напився з відра, на емальованому дні побачив камінкове обличчя, цвітини бузку, віддзеркалення неба, під яким мати ще по-дівочому закладала волосся за вушко і стертим ножем шкребла карасів, кидала качкам ікру та білі пухирці, а випотрошена риба кривавила воду, плескалась у латунній мисі, ще Микола прикручував дротиною голову розпатланої ляльки, сестри-плакси хникали над сріблом луски, жаліли рибок, ще босою п'ятою опередь качок лучив стрельнути міхур-

цем, на керогазі в пательні потріскувала ріпакова олія, ще рудий з білою міткою на лобі пес дивував, чому дітям усе не до шмиги і сік задньою лапою бліх, боком при буді лежала каструля в налипах шерсті, ящики з розсадою зеленіли під вишневим гіллям, на дерев'яних кілочках при стіні сохли вудочки з вербовими, вільгими ще поплавками, і собака на льоту ловив крумку з недоїдків сидора; замружившись, Андрій згином пальця зсушив сльозу, тому що мамині руки пахли риб'ячим слизом, коли гладила по голові, тому що бабця побожно співала поглядом фотокартки онуків, тому що брат світив свіжо підпухлим синцем при військкоматі, виспівуючи «засвіт встали», — отамо за городами вертали від ставка, кінчики вудлиць на велосипеді обсікали стигле колосся, стебла обмотували осі коліс, отамо гиркались, кому вести велу, витовкли котовило, сопли, обтріпуючи холоші, брате мій, брате мій, як мені тяжко самому, як мені тоскно зара, брате мій, брате єдиний, — за кожним зітханням серце розпухало на повні груди, росло, завмирало й тремтіло, мов курка з тільки-но відрубаною головою у відрі, щезав свербіж передчуття вкупі з примарами уявної незалежності, сором вигоїв обов'язки перед ближніми, і, вішаючи пітну брезентуху на умивальник, відтираючи потріскані руки содою з піском, бачив: мати уквітчує айстрами портрет на миснику, затуляє дзеркало чорним опиначем і тихенько божитьься, оберігаючи святість для мовчазного терпіння; він знав, що скоро довідається до брата потойбік тривог.

7

Вкотре дощило, і, міркуючи, що в листі Лариса, звичайно, як кожна жінка, перебільшила оказію, Андрій з тамбура донецького поїзда бачив: каламуть підняла жухлі трави і тінь моста на камінні, дядьора в зачочених чоботях на плоті вилами ловить сіно змитого стіжка, течія наструнила ланцюги півзатоплених човнів, і кінця й краю не бачилось зруділому бистроводдю ріки, що з висоти увижалася сушею;

баба в купе поправляла клейонку на корзині яєць і невсидючі петеушники в армійських панамах то ушивались на перекур, то клепали порнографічними картами по пластмасовому дипломаті, долонями ляскали себе по лобах і радісно трьома шістками сікли вуха переможеного картяра, і баба гомоніла до товаришки: «анех воно сказиться, той дід Микола такий дурний, що перехреститись не тямить, отако на мерлинах піднесе руку до лоба, буцім мухи обгонить і до чарки тягнеться, от безпутне»; безжальна дорога привчила до втрат, проте відлуння братового імені раптом збатожило пам'ять, давно обірвану відчуженням від села, — і ніч заходила, і кігтила вікна сльота, рятуючи поїзд від смерчу шахтної куряви, що зі швидкістю вітригану приорує сонних людей, вічним трауром обпинає сни, антрацитовим блиском золотить роги подушок і семафорною зорею плавиться на кігтях дощу, — навіть дрімота не боронила від спогадів: брат затався упіймати куницю і, везьнувши щоки дьогтем від комарів, під гуньками на горищі нічліжив, на зап'ястку його лівої руки вис на шворці ліхтарик, правиця стискала держак суховил, зрідка шелест будив думками, що дідуньо вичинить шкірку і за виторг пристарає нові камери для лісапети, тож так, зводивсь навколішки і крадькома полосував світлом по кублі з покладом, по дерев'яних санчатах, по рубанкові за бантиною, ніде нічого, і далі куняв під мерехтливий гул літака над причілковим віконцем, лежав, недосяжний для братового співчуття і спільного порятунку від

ляку, близький уявно: ось, grimнувши лядою, човгикає по драбині в сіни, видуднює філіжанку молока, бухикає, знову за лежаком чатуючи на здобич, яка десь голивіта двома лапами стискає поклад, гризе шкорунайку і висмоктує жовтка; Андрій прокидався на дідовому, збитому шашелем, ліжку і пальцем гладив мальованих лебедів на килимі,

«телицю здамо на госінь, старшому купим пальто»,
«та й меншому пора годешину справити»,
«голова обіцявся виписати полови»,
«напоїла багном поросят, ще склякнуть від driшлі»,
«славні, одне заколемо на Різдво»,
«кумі свіжину тра віддати»,
«спимо, розбалакалися, як радіо»,

пахли сироваткою шепти батьків, і місяць шліфував росою абрикосове гілля, за яким одцвітав пролісок літака, дід спросоння згадував на лежанці, «раніш співалося, гей, долиною, гей, широкою, і стрибунці гасали між покосами, і горобенята з мішка на підводі скльовували дерть; цвіте терен, нині голос тихенький, насилу отченаш вибубню до стіни, де пам'ятаю, крилато під рушниками світав образ заступниці, тепер і розмовою, і видом геть зоднаковів, як всі старі, щоб смерть легше розрізняла нас по гріхах, прости, пане Боже, за нарікання на життя своє»; висповідавшись, старий замовкав, доки в хліві корова буцкала рогами ясла і вифиркувала з ніздрів липку комарноту, чаділо під шопою відро соломи з селітрою, відлякуючи комарів від обійстя, жовтіло пшоно біля консерви з водою для курчат, кролиха розгрібала пухове кубельце і, навсібіч жаріючи розумними очицями, глитала приплід; дотлівало на степу вогнище нічних трактористів, розкотистий, грімкий звук літака скородив стерню лісосмуг уздовж прадавнього шляху і губив голоси всього живого,

«ці літуни, кара господня»,
«збиткуються над селянами»,
«вигибнуть, лихоманні»,
«всяк своєю мотузку затагує»,

за черговою тишею засинали й батьки, десь нижчало небо, напуваючи ріку довготерпінням хмар і безліччю брижів рятуючи береги від зневіри, доки за гвалтом півня порветься срібний ланцюжок і трісне глечик на камені за колодязем, худоба край скирти бутітиме на затемнення з божевільним більмом світила, — вітер доносив скигління літака, і малий під килимковими лебедями знав, що відганяючи корову до череди, зранку помітить сизе легиво стрічок, що серпантинном заплуталися на дротах, захромилася в купи щєбінки біля ставка, в грузький, розбитий возами, чорнозем обочини: то з літака шукали урапові поклади, підземельні річища смерті, чий мертвотний, змагнічений гранітним нутром туман наповзав на Полісся ртутними ящірками, котрі лопотіли на царському скіпетрі й на буряках по канаві, і пастухи збивали їх нагаями задовго до Чорнобиля.

Передобіддям, минувши вокзальну площу, Андрій забрів до шашличної: дідок у піджаку на голому тілі кутуляв смажену баранину і облизував соус на пальцях, линув по склянках пшеничної; «будьмо, скоро відісплюєся у брата в Москві, з особливого режиму прописки закрита, Тамбовська губернія підв'яже постолі, гадство, бач, вишиваю на старості літ голопузьком, менти надрочені будь здоров, чого та звідки, тицьнув справку про звільнення, на вдався, повіриш, тверезого за появлення, тверезого штрафанули, кричу, квитанція де? а по шноблеві як? бормота по червін-

цю, біленька по четвертаку, светра здер і набрався, від п'ятдесят третього по таборах, крав і крастиму, чим вдавити себе, коли оцей шашлик по п'ятіріці, день на нього їшач, питається? піду, покемарю на вокзалі до поїзда, нехай оближуться гелуни, в натурі, розбий їх паралічем», ногою відсунув порожню пляшку під стіну, сірниччиною видлубав м'ясо на рондолевих зубах, і Андрій зісмикнув з пліч олімпійку, лишився в футболці, простягнув одіж кошлатобровому, сиво защетиненому чолов'язі, відтак п'ятірнею прикрив очі, буцімто розчісуючись, — знагла побачив свою нужденну стару непотрібність, сірі будні, що відтінюють сірий коленкор кримінального кодексу, котрий по великих містах росте до розміру висотних будинків, багатоповерхових параграфів людського горя, — обіч за столиком сидів надженджурений кореспондент у вельветовому костюмі і ковпачком фломастера шкріб за вухом, вимислюючи для обласної газети хроніку сорока днів; «радує, що останнім часом жодного громадянина не зневажили хуліганськими діями і матом, а в основному малюється звична картина: вбивства, грабунки, розбій, все, як і повинно бути», тонка шкіряна краватка і залізани кремем вугрі вкупі з блатними манерами виказували бувалого борзописця, а старий плакав, коли, йдучи повз шашличну, Андрій глянув на тріснуте, в білому шрамі пластиря, вікно, на вірменина, котрий, витягнувши тілю вперед, гнався на кухню з тацею; Андрій кинув сірника в пашу сріблястої акули, що, опираючись на кумедний хвіст, ковтала недопалки і зневагу перехожих, — і віддарована олімпійка, і смішна дрібнозуба урна освятили його вразливим смутком, предвісником біди.

8

Струнка, каштаново засмагла чорнявка Рита на кухні біла пластмасовою цопалкою мух, спиналася навдибашки і обскикувала тісну школярську форму, що облягала шовкуючі стегна, «думала, міліціонер, зачіска красівенька, сідайт, мама в лікарні, мені відгули»; глянувши за підвіконня, Андрій помітив, як за перехрестям підстрибнуло на трамвайних коліях таксі, яким дістався до цього будинку з побуткомбінатом на першому поверсі; ладна племінниця присіла на умивальник, обмахувала мухобійкою груди, «пражить на дощ, батечко втік, по приймах маявся, як голий у терені, кавуни на гостинець приносив, якраз аеробіку відвідувала, точно, мати вальтанулася по весні, допекли привиди знайомих чоловічок, раз приходжу з уроків, голісінька в батьковому френчі нипає по квартирі, рот піврозтулений, щось вимітає віником на балкон, блузка на мені сполотніла від страху, татусь до тоді позбувся ніг, іконами торгуючи, по лікарнях довгенько лежав, звичайно, псіхи, наклав руки, знаю, що могила десь на відшибі, сама не була, а ви, значиця, дядько, жаль, думала мамин знайомець, дискотека сьогодні і ухажорів, як мух, є на розлив, є лимони задавлені, солдати налазять, ніби я всіхня», — сліпучо сонцене барложище розпусти з обрейзаними помадою шпалерами, з бюстгалтером на холодильнику, звідки Рита дістала коробку мерзлої журавлини в цукровій пудрі і кинула декілька бубок на язик, віяло аптекою, — погляд Андрія блукав по стінах, котрі найдужче, здавалось йому, просякли братовим жахом, схожим на безвільний рип пружин розкладачки, братовою похмелюгою з настойки глуду, братовими спогадами про лути, де оставив перший укїс косою-десятиручкою, з баклаги потягував брезкле молоко, братовим поглядом на кролячооких замовників о шостій ранку, однак

на квітчасті, вицвілі над плінтусами шпалери вже напластувались нові : доньчині тривоги, і він заледве відчував незриму братову присутність, такою запаморокою рожевїли хтивї помадні чорти на стїнах;...

щоб піддрочити подруг, спершу жила з цеховиком, сорокалітнім вірменином у зірчатих підтяжках на гарбузкуватому животі, любителем пива і ресторанных шашликів, правда, одного разу офіціант на зауваження, що мало перцю, харкнув на кухні в тарїлку шурпи, чистьоха тоді міліцію викликав за образу дією, а перед випускними екзаменами на озері трапилося знайомство з чуваком, стриженим під військового: уявила золотопогонний кітель курсанта, гвоздики побачень, стеарин втрат і згодилась поїхати на квартиру в північному мікрорайоні, пора спробувати кислуватого, лагіднішого від щему батареїки смаку життя, завоювати незалежність, після якої шлюб підкаблуть заледве: нехай увімкне відеомагнітофон, нехай підлога лоскоче ковилістим забуттям, нехай тінню птахів розкидає по кімнаті одєжу, нехай тремтить на білогарячому камінні скель, нехай жагучими насїнинами лободи плаче на бистроводдя, нехай черкає хвилі втомленим владним голосом, — вставай, поспїшатиму на хїмію, — струнке тіло в сріблясто легкій, мов ялинковий дощ, сукенці чїтко вирізьбилось супроти лимонних штор, автобусом провела до комендатури з мідним чайником на електроплиті, що швидше згоряла, нїж відслужувала мідь, з міліціонером біля сигнального щитка, з окатими шибамі на дверях кімнат, звичайно, здогадувалась, що такий поміркований шал до жіночої статі, таку приємно зневажливу прохолоду владна викохати тільки сто сімнадцята, гвалтувальницька стаття; потім подобалось торочити волосатому на спині й на грудях вірменинові про хвору матір, на тій квартирі уявляти цього брухія з оцтовим запахом на руках, які змушували цілувати за розкіш, коли незвіданий досї струм подвійно солодкого безсоння підводив до вікна, аби місячна недосяжність збудила старечу лють на молоду її силу, запаморочила до схлипів про рибоньку; знову, вкотре, скільки заманеться втішна влада розвітреним золотолистом цілунків дарувала їй зверхність, господинєю почувала себе на дачі, тоді супружниця вірменина засакає з курорту, легше од вівчарки втекти, а той зварювальником затесався, розбудовували територію зони, горїлим залізом від нього несло, коли зсутулені дибали під дощем від комендатури, корешків зголоднілих закликати пообіцяв, заздальгїд приваривши її п'ятьма електродами, тоді відмовилась пожалїти і дивно: образа власкавила серце приятеля, давай, пропонує, хапнемо чистяку медичного, одружуюсь на тобі, розсмішив, бідний, сукай мотуззя з хлоп'яти, розкис до ревнощів, власний дїм по периметру обтягуючи колючим дротом, раз димонув, без дозволу на побачення, примкнули за порушення режиму, а вона затямила, що шал жіночої свободи тільки дужчає від ув'язнень закоханих, бідні мальчішечкі!...

«стулила пілутку з газети, приміряє, вигнувши брову, світить комусь щастячко в школярській формі», подумав, дивлячись на заграву, що тьмяно іскріла на товченому склі по смїтнику, стїкала ниткою слини з цуценяти біля пивбару, хижими зіницями таксі чигала з провулків, палахкою нафтою вечора топила небо між фанерними дачами й сивобородим поливальником із ключами на поясі, між вагонеткою смоли і райськими кущами валер'яни, нехай втеча від нашої марноти подарує йому вовчі ноги, щоб наздогнати зорю над ветхими будками псоти, нехай братова доля в образі земляної жінки, що торгує біля шосе морквинами й моченими яблуками в гладищі, витріпає хустку від вапняної куряви, яка

під амонітовий грім кар'єру в'ється по кургані слідом за машинами й палить зіниці сліпим видивлянням, скиба за скибою пригортає на канаві суцвіття кривавнику, прощальну втому за водіями по голокамінній розщелині вниз, нехай бензинові спогади неба висушать спраглий доторкдо глечика і вільний змах вмие братові шляхи, чиє курище змішалось з пилом дитячих колінкувань, і вогняне олово марень, що розламували череп, нехай проллється божевільним дощем на рубероїдну ніч покрівель, на облизані котами помийні відра на сходах бараків, на низку солодких перчин над одвериною погрібника, на ситого гайворона на антені, на спокусливу жовккість сухих очеретів, на місячне віддзеркалення, що гадючим клубком парується по відстойниках за залізницею, на капелюх пугала скраю городу в поліетиленовому лахмітті теплиці, на ганчір'яну, безвіконну по коридорі вбогість сімейних гуртожитків, приймацьких барлогів, на ковдри в пелюстках тиньку — спопелілому азарті горішніх сусідів, — на забльований бетон лікарняного туалету, нехай! калатне з пожежної вежі старий поливальник і засичить смола в вагонетці, нехай! проте, мабуть, і смерті замало, щоб воскресити єдину совісну мить?», племінниця, заціпнувшись у ванній і підголюючи під пахвами, сокоріла під лопотіння води, «чуй-но, магнітофон на шафі, розважайся, скоро подруга забжить, познайомлю, до поїзда всьорамно довго, вспієте, чуєш?»; вийшов надвір, уявляючи, коли востанне бачив брата: літ вісім, на вечорині, потім злигала чортівня з київськими тюхтями, з бродяжними злиднями, з жорстокістю до себе, з марнотою, що на бігу обгризала підметки, а діждали з-під чорта молозива! забракло сил для листа! брате мій, згубилася могила твоя серед інших могил, брате, любчику слізний!

І каменем заснув на горішній полиці поїзда, і було йому сниво.

9

Ще до відбою Микола, сорокалітній безногий чоловік, посіченими пороною руками простелив між ліжок матраца, пхнув під подушку сірники, пачку «Біломору» і, намацавши в кишені уламок скла, вперше за останні місяці порадів: тепер недовго, відрачував своє. Психлікарня облягалася спати за два заходи: санітар з вольовими вихватками, з наколкою орла на розхристаних грудях, згонив юрбу до палат: давав між лопаток штовхана тендітному Ігореві, якому під дією галоперидолу скувало руки вздовж тіла, погейкував на щуплого офіцера-підводника, котрий зазнав невидючості з таблеток мажептилу і підібганими в колінах ногами шкорбав від туалету до кухні, зісмикував на підвіконні за рукав солдата-шлангіста, що за розпечатану посилку дав лупня старшині, побоявся криміналу і закосив на дурочку, плакав, просив у блатних зажовку чаю, щоб розкумаритись від гальмівних ліків, а вайлуватий, коротко стрижений шабашник Василь стискав під пахвою пакетик цейлонської потерухи, — за довгі літа по психушках наловчився здалеку помічати наближення синьокрилого хижака і, набичивши шию, гиркати на ватагу: по норах, зашухерить, падло. Згодом закипала друга атака відбою: санітар цитькав на кожен вишепт під натягнутими на голови ковдрами, гасив половину ртутних ламп, сідав на стілець, на порозі ставив графин води з іржавкуватим осадом і, смикнувши тройного одеколону, задоволено кавкнувши, під гітару заводив «ніч яка місячна» і сивою скронею притулявся до одвірка.

«Закрита палата, — зітхнув Микола, за звичкою рятуючись від самотини уявним різноголоссям, — має свої розваги: десять ліжок, параша,

зранку два десятки хворих тасується по проході, на сніданок безвусий солдат, опецькуватий гомак Самурай, що звихнувся на зоні, товстогубий Папуля, алкаш-принудчик втрюх тарганяць від харчоблоку бак загуслої манки, компот грушевий, ет, аміназин висвердлює поперек, лікарі роздзвонили, мовляв, сім разів чіплявся, однопалатники поважають, пайка часом перепаде від тих, кого посадили на сірку, путяща компанія: беззубий Самурай помаду десь вискіпав, обмотається простирадлом і вие пісень, повезло ж чудопалові: примотузили до батареї, дві доби смажили босі ступні, доки підписався в камері смертників слухати чужий відчай: мені вишак, а скільки ментів при владі жирує безкарно, на ювелірах зуби сточив, праску до морди, колись, враже іудисько, напарник кидався, знову молив, братуха, прикнокай хоч одного, зашли на той світ, зіб'ю оскомину; два прапорщики, потягнувши коньяку з бразильською кавою, надумали жартом зігнати безсоння: замість смертника заклацнули наручники на Самураєві, годі казенні харчі лигати, вихаді, блиндар, нічого не вивідав, наведем рєшку, та й — ноги йому підкосило, та ви що? та ви що? звідтоді тавишокає по сей день; ет, дивовижа, оно офіцер волає; бомби, бомби, бомби, лягай на дно, тремтить, заплющений, і медсестра змочує ватку спиртом, над сталевою коробкою пінцетом настромлює голку на шприц. Знагла мозок розсікла сьогоденна образа: в піжамі до туалету заповз, на лихо приспичило санітарові, ет, коли не верескне, адьожу загадив! падйом, сучара! давай мокрим віником по мармизі хлистати, дурбило чортове, втришия попруть і людям поблажка, нехано лишень морсну вену.

Звук мішкуватого удару обірвав розмисли, на крик від сестринської канцурки метнулась няня, офіцер та Василь вели під руки заюшеного з розсіченою бровою Ігоря, «встає перед припадком, аби гримнутись болючіше», подумав Іван, помічаючи: нитка бурякової слини зависла на майці, Василь витягує з кишені хворого пачку «Запашних», офіцер наказує няні дзвонити до лікаря. Підбивши подушку і простягнувшись горілиць, відчув, як скло різнуло під ребра, «спасибі медсестрі, загубила флакончик, звичайно, лікар порядний, піжаму дозволив носити, одна голь нещадима вишиває в трусах, гонористі, на унітаз підсадити їм запаadlo, повзеш клінний, цікаво, про помсту допетрають, херня, головне, по санітарові плаче лопата, послужив прапорщиком, послужив пожежником, під старість грітима матню в кулаці», засоромився люті, пучкою поторкав скляне вістря, «ця палата закрита невірою, на волі поспівчуюють, згодом на кожне різке слово маєш підозру, втікаєш сюди, господи єдиний, зглянься», місяць сірчаним полум'ям ліг до узголів'я, «давно з передачі коржика клянчило, позаторік на примусовому лікуванні жерло антабус, до лікаря підлизувалось, тепер розсобачило, погань, віником обгидженим по очах, медсестра бачила, хлопці бачили, чиясь рідня на арматурі ґрат за вікном бачила, ніхто не пікне, вилупки миршаві, слинь над скаргою, лист повернеться і тоді чекай «есту», клятої електро-судомної терапії, ет, прокуророві лячно людьми уявити нас, облиш янчати, двох метрів тобі достатньо? під зав'язку», хотів розлютити себе для дії і стежив за присліпленим від сигарети лицем санітара, за офіцером і Василем, що відводили до палати Ігоря з крейдяною міткою пластиря на брові, помічав хитавицю туману і вгадував обриси венеричного диспансеру за вікном, «питається, чим завинив Василь, під бухом поліз глянути на кордон, зо п'ять літ відкайданив на спецу, себто в тюремній лікарні з санітарами-зеками, з військовими, схильними до експериментів лікарями, обкололи до нерухомості, з пролежнів гнойовиця тече, смердота і мухи влітку заїдають до втрати

свідомості, тутай другу п'ятирічку мотає: добряче підлікували інсуліном, остюкувата тривога морозила груди і стогін за стогоном несла в шоковий стан і марилось посічене градом листя на ганчір'яних осиках, добряче, до провалів пам'яті провітрили мізки електрикою, звичайно, звикаєш, Василь заграє до кобилозадої з їжачим писком кастиелянші, зносить матраци в прожарку, казав, бумага надійшла з органів, чого турбуєтесь, дяді? залікували до олігофренії, майор під голубими погонами — полковник досі, авжеж, такого злочинця вивів на чисту воду, доказів для тюрми малувато, зате на дурку прописали довік, спасибі за ласку, за молдавське вино, мать вашу...»

Пообік чулось розмірене хропіння; заголив руку і стискав кулачище, ширнув склом до згину ліктя, стис пальці й здригнувся від гуркотнечі на кухні, і скосив погляд на двері: санітар, витягнувши вутрасту шию, гнався по коридорі, згодом турнув до закритої палати згорбленого солдата з лівицею, заломленою за спину. Солдат помахав комусь за вікном, уклався при Миколиних ногах і вишептом загомонів, «за їдлом на харчоблок ходимо, вона з тріпдачі, думаю, доки тута маринуватися без сигарет, підхоплю три пера, переведуть до подруги, звідти щоніч драпанути мона, вона тутешня, сам подумай, хавка, квартира, музон — добазарилися про зустріч, арматурину в кухні відігнув, лізу вужакою крізь квартиру, штани сповзають, хотів підсмикнути і коліном по склі телеп». З ліжкового побічня солдат мізинцем видлубав недопалка, черкнув сірником і ліг на схрещені долоні; уламок спітнів між пучок, і, щоб не сердитись на випадкового нічліжника, безногий пожалів його, «обмуляє боки, на завтра матиме клопіт, кожному свій нетерпець, здрімни, не відлякуй мого ангела на місячному рушнику». Санітар перешили решту одеколону в прикуску з грудкою цукру, відкоркував графина, гольнув, радісно видихнув лютий дух, «да-а, розпустилася солдатня, завели безпорядок враг народу: ниньки в автобусі торгашка розквенцяна охкає, давно, кажу, тебе тра згноїти, кругом спецторги, копторги, презерторги, кругом свої ціни, а помню після війни десять сортів кувбас навалом, за одне Йосьці дякую, що налупитися дав, ковтнути дав і чвертки, і півлітри, і на розлив, і один витверезник на всьо містечко, пора якийсь канал організувати, заткнути без бухалова борщохльоби, курей синіх торбу пре і патякає за репресії, вдавило б тебе колосками з дитячої меї пазухи, сучара!», заматав носовичком обслинений цукор і відкишнув принудника, що клянчив порожню одеколону пляшку, «а в нюхало? подь сюда!», Папуля мовчки поплівся до свого кутка.

Збоку на прогнутих сітках дримали, однаково підмостивши долонями щоки, здитинілий обмакогонений ручною машинкою енцефалітник Жора і Михайло, поет, гордий першим стражданням, сімнадцятилітній генеральський син, якого батько спровадив на профілактику за небажання вступати до військового училища; Жора доводився лікареві племінником, його немовлям мати забула на вечірці, хмільна, розпатлана, великоока, схаменулась при в'їзді в місто, добігла до лісу, згодом дитина захворіла на енцефаліт і, пошлюбившись вдруге, мати здала до дитбудинку хлопця, котрий і тоді, і нині, коли ним опікується дядько, залишився на рівні розвитку немовляти, мамрав, бився головою об вишуруваний закуток, звідки відтягували на в'язки і змочували йодом шрамисту розтовчену шкіру на їжакуватому чолопку; за нічних чергувань лікар закликав його до ординаторської, підготовував голубцями з літрового слоїка, а потім блатняки, обступивши вбогу в бахматій піжамі постать, мовби в

забавки плескали його по спині, скубли за боки, заціпалися в туалеті і храпотіли гостинцями, «тримає бог страждущу, чужим прокляттям надірвану душу», подумав Микола, присипляючи дьогтярну тугу, біль за ображених, зайвих друзям, собі, річкам під голубою січневою кригою, «чия ж, як не ця безневинна кров відводить десницю страшної кари?» і на плечі поета поправив ковдру, і нагадав: сірниковою голівкою на клаптях газети записує вірші, напихає зривками подушку і подеколи, розгладивши папір на коліні, для практикантів читає віршовану муку, вони хвалять, другораз обіцяють принести зошита і рейзають до конспектів про манію величі: адін, не будучи членом СП, іменує себе поетом, проходить курс інсуліну, шизофренік; блатні навчили в обмін на цигарки приховувати на роздачі збудливий прокопан: до піднебіння приліплювати хлібний м'якуш і, долонею плеснувши по губах, язиком ловко приклеювати таблетку до хліба, вихилати пластмасову чарочку води, задля перевірки висолоплювати язика і пхикати на медсестру, «дайте спокій, я чесно лікуюся», пережовані з сухим чаєм порошки вивільняли від гнітючого галоперидолу, санітар зрідка витрушував напірник, на витягнутій долоні читав поезію, похмурнів від нерозуміння і носакон черевика згрібав до унітазу папірці, повчав: «пиши заново, пиши про народ, про батьківщину пиши, тоді визнають і випишуть звідси». Кихкотіли і загравали до приятелів дівчата на підвіконнях диспансеру, десь далеко на станції скімлила електричка, Микола востаннє хотів закурити, та боявся накликати гнів наглядача, і думав, «чим далі, тим більше поміркована лють, оберігаючи себе, плодитиме калік, заступників перед суддею: скільки таких, кому кожна днина — тисяча літ і кожен рік — нова вічність, повернення на круги свої, в сутінкове безмертя».

10

Спогади пульсували липким теплом по руці: восьмеліто дитині виповнилось, коли від шахти отримав квартиру, подружниця, швея в ательє мод, згукувала замовників на вечірки і доньку під'юджувала, «найдьом собі луччого папу, цей на зарплату п'є, на аванс закладас, жодного преміального гусака не обмине», гості лишали в пляшках на палець вина, щоб законний допив після зміни й не сікався навкулачки, жінка склинала день розпису, жаліла красу і, мріючи про новий шлюб, сподівалась пожертвувати чоловіком заради вовкулакуватого майора міліції, не бути ж підібраною, однак вільних майорів бракувало, він не уявляв життя без сім'ї, обіцяв повну свободу, «тільки лиш як є, інші такого не стерплять», Лариса, так звали дружину, щосварки вискляво пінила, «вайло капловухе, другий здимів би й квартиру очистив», тоді затявся покладистим характером осилити хмільну від тверезого пошуку жіночу силу, потім бридотно згадував час, коли горбатів на кухні над присохлими до підлоги зернинами кавунів, з-під холодильника вигрібав попіл, недопалки, гудзики, в поспіху вирвані по живому, «квартира доньчина? от і правильно, дам адресу, технічною в ательє, старенька, самотня, піддобришся, хату відпише, а що? обладнаеш під дачу, зайдемо в гості», нагнувшись, засмикнула блискавку на чобітку і здмухнула порошок з коміра шуби, — слідом за недосяжним запахом духів Микола вивіявся на безлюддя, зиму й весну бичував, якомсь за стойкою пивбару забалакав до двох пристаркуватих у вельветових френчах добродіїв, котрі підбили на гендель іконами, «по карбованцю матимеш за спродану», в підвалі на двох цеглинах лежав

плямистий матрац, поролонова подушка з автомобільного чохла, на дерев'яному ящику кривавилась фотоапаратура під схожим на кетяг горобини ліхтарем: безжалісне світло нагадувало осінь, чиє підземельне серце кипіло лужавим вогнем; добродії чаклували над перепечатками церковних зразків, заклеювали плівкою слізний сум і золоті німби над головами святих, виряджали на промисел: об'язували шпагатом портфель без заціпки, на таксі відвозили до автовокзалу, «по нових будинках не швендяй, пришиють контру, тако зриш халупину і кланяйся біля хвіртки», «портфелика для солідності під пахвою носи», він згідно покинував, і провулки, і пивбар, і алея, і газетний кіоск з «Радянською жінкою» на вітрині підкликали до побутового комбінату, «райвідділи обминай, тюрма ж не в Ялті», за вишневими верхами териконів з акаціями по схилах соклі блиснув над степом, на голому камені сох під нещадною спекотою чортополох, і вітрисько гнав полинову імлу вкупі з маревом над курганами, звідки ледь бовваніли нові терикони, загноєні чиряки простудженої землі; врешті за шелюгами ріка запахла вільгою кропивкою на піску, риб'ячим слизом на прорвинах сітки, юшкою і вином, розхлюпанам на пеньку, та підгорілими м'ясними консервами, заспокійлива течія торгикала понтонний міст, від базару війнуло потовченими між лотків помідорами, кінським потом, солодкою пріллю обслиненого в шаньці зерна, дерматинном просидженої сидушки на полудрабку, повному динь, «ця дорога вивільнить від жорстокості», зміркував, прямуючи до готелю, окупованого заїзджим циганським ансамблем, при туалеті курчата пили зеленкувату воду з проламаної гітари, ядучий пил амброзії по коліна обзолочував штани, коли брів од хати до хати: дід на ослоні їв смажену рибу з пательні і кістки кидав кошенятам, поглянув на образ і гукнув бабу, що під повіткою прив'язувала квочку до сідала-діжки, вдвох давай згадувати довоєнну ще церкву, голоси півчих на криласі, ладаний дим і стук каштанів об паперть, за брамою дзвін мідяків у тремтливих старечих кулаках; Микола пхнув червінець до внутрішньої кишені жакета, зірвав на межі і застромив у петельку жовтожарого чорнобривця, подумав, що схожий тепер на маршалка, за пустирем, за кропив'яним запустом сірів під сухим мохом шиферний дах, «напевне пустака, димар скособочений: крокви попідгнивали», проте між малиннику в'юнилась асфальтова бинда, на сходах ганку в чорних трусах і подертій на животі майці пахтів люлькою сивий кошлатобровий господар, збоку на купі газет лежали кравецькі ножиці і хімічний тупий олівець, «от сволота, от гнидники, розперезалися, з іконками заграють, от мені, начлагові бувшому, нутро свербить вівчарок спустити, я дожду свого, туто кожен підкреслений — пшол атсудова!», зашпагативши портфеля, помітив, як старий об поріг вистукує люльку, щупкою бере з пуделка тютюн, припалює скругнем газети і плює гірчичною слиною, і кігтить живота від сверблячки, «розсиропились, падли — де порядок? де совдеція? німагу малчать!»; за рідкозубим парканом молодиця, біліючи незасмаглими жижками, розвішувала в саду повзунки і язичницьке дерев'яне намисто підстрибувало на її грудях, «зайди-н, хоч сметани випий, охлялий геть», на одвірок літньої кухні держаком спиралася сапа, і білобриса, кучерява, циганкувата дітлашня гайдабурила по подвір'ї, кришила до лавки хробуст, запихала в гузна метеликів сухі травини і підкидала їх над агрусом; Микола лигнув трьохкіловий слоїк сметани з хлібом, кркнув, заплющено принохався до чорнобривця; «таку посудину вграв, видно мужчину, такий мені підійде: ану, по стромах, ач стаєнні», притупила калошею на замурзаних дітей, що чекально усміхались до незнайомого

дядька. І розпродуючи ікони, приростаючи м'ясом до постійного жіночого тепла, на трудові карбованці накупив копченої ковбаси, давай хазяйнувати: за садком викопав кібця під картоплю, виправ білий в коров'янці халат, який вона одягала на фермі, підлатав дівчатам гумові чобітки, хлопцям вирізав по рогатці, малеча плечима відштовхувала одне одного, припалюючи йому сигарету, а жінку підстьобнула зневага за той халат, «горожанин обабнілий, тютька мокра», цокнула об хвіртку дійницею, на оборі сито бутіла череда, між дрантя в шафі винишпорив пляшку настояного на бруньках перваку, хлебицьнув до дна, пожував бруньку, з тонкого тросика зробив петлю, в хліві прилаштував її до сволюка, зіп'явся над яслами, сталений вусик розсік шкіру на борлаку, носакі туфлів гребли купу силосу, скроні випалювала гаряча свинцева кров, що чорним злитком обкипала на серці, над сечовим рівчаком роїлися мухи, зеленим дощем налазили в очі, липли на пітну, гармошкою збрижену, потилицю, мовби стоока погибель заживо оплакувала його, коли чує приглушену подорожником біганину, «дядю, Стюпка пенделів надавав за рогатку, дядь», кулак зсудомився, намотав на зап'ясток сталь, що вивихнула ліктя і вигризла м'ясо до кістки, і сморідна попона мух війнулася у віко дверей, на порозі підсмикував штани ангельськи заплаканий, веснянкуватий малюк, чие ім'я згадував на бетонній підлозі, ледь продишаючи силосну їдь, — відгоді шість разів доприймакувався до судомної туги, на облік поставили, та й.

Один батюшка, оптом закупивши ікони, пригостив липовим чаєм, уважно вислухав, поправив на квітчастій блузі хреста, «терплячого ангела-хранителя маєш, хоч, дяконом візьму? — миром хату зіпнемо», він заплакав, «невсидючий я, блудний, пробачте, піду собі», готельні ковдри душили потом чужих бажань, за вікном глухо чмихала вантажівка і, одягнувшись нашвидкуруч, плівся до автовокзалу: досвіток пах оброшеним грудням городів, на причілку зерносховища голуб обдивлявся площу: мотоцикліст, торохкаючи прив'язаними до багажника вудками, зникає в бурштиновому тумані на мосту, стеарин річки спалахує гнотиком маяка, автобус з-за повороту сліпить на лавочці згорбатілого чоловічка з портфеликом під пахвою. Жодна зневіра не могла вигоїти лагідного трему, і баба в линиялій плющці на милицях жалілась: «ви бачили, щоб жінку розглядали, як кобилу? шинель на мені підігнали, викликають до штабу, ану, повернись, ану, покажи зубки — комбат заглищений, мармиза покопана віспою, відшила його, то відправили на передову, там ранило, відчикрижили ногу, повернулась красуня ще, пам'ять залицаннями світає, розчешусь і плачу, в загсі вікодпрацювала, байстроту вписувала собі до паспорта, трьох доглянула, да»; розмірено чаккав механічний насос, через відро розплескуючи артезіанську воду, і безпритульний продавець святинь уявляє: десь відставний майор у кітелі з гвардійським значком шкандибає до ресторану, замовляє дві склянки чаю, дістає з кишені напівпорожню пачку печива і беззубими деснами жує сніданок; а тутай бабця за хвостики виносить чотири груші і відмовляється від ікон. За вокзалом бруківка крізь підшви холодила ступні, і сторожиха на паливному складі відривала лице від голодощаного столу, сліпакувала на чорні вугільні шибки, «хто гримає, озвись, бо коцюбою виспираю», не маючи при собі грошей, вела гостя до хати, смугилась, що внуки день і ніч печуть телевизора, там гаддя на дерево лізе, там різна сказотнява, збувається час, коли диявол залякуватиме через повітря, воцарившись там, то пішла сторожувати, здихалася гріха»; він думав, скількох йому випаде пожаліти, а баба по кладці переступала багнистий рівчак і розказувала, що до гнівного числа бракує крові праведни-

ків убієнних, «бачиш, вітер обцюкує в'яль на осиках?» — зароджує вихор, який розклубкує думи на втіху смиренних одеж.

Найлюбіше було восени: перед готельним дзеркалом вив'язи краватку, гуляй по місту — кожен малий вогонь увижався домашнім вогнищем — стовбич за танцмайданчиком у затінку ялин і мерзни в сяєві сніжного вальсу, «невже не окликнуть», дістань пиво з портфеля в порожньому номері і забалакуй до свого обрису на вікні, махни на злопам'ять, попутним КамАЗом влети в заспане місто з хануриком біля автомату газводи: ще скраю площі не чути іскристого вжикання наждаків і шелесту вітру об брезентові хвартухи точильників ножиць, ще базарні лотки цвігуть запахами винограду, картоплі, цибулі й вересу від сиріжок, які розкришені поміж лавами, ще чорти навкулачки базарюють під ясенами, де вихор, змівши два надкусні пончиків, пір'я, облизану морозивну паличку, латунно зблискує копійками при жебрацькому сідалі з трьох цеглин, ще набурмосений дядько в кожусі наопашки відпродає кавуна, якогось гостинця дитині, ще за рогом будинку виглядатимеш білі крила школярської форми і здивований примруж материнських очей, ще сорочка спітніє, коли подибаєш на вокзал, рахуючи час до відкриття горілчаного відділу; байдужий і п'яний, виглядатимеш електричку до Ясиноватої, в юрбі помітиш знайому й метнешся назустріч по молодому льодку, даси норчака, тітки верескнуть, навприсядки заглядаючи під колеса — забур'яніє шлях, де святинею торгував і не знаходив смирення, де на телеграфних стовпах при в'їзді до висілку шестеро яструбків пробує до зльоту крило, по м'якому жовтоцвітті безсмертника вистежує нори, де розвішана під стріхою кукурудза лиже стіну і шемрає сухим маковинням, де на кущах глоду від спідніх найжаркіших листків займаються ягоди і від благодатної тиші серце подорожнього сохне маківкою і шелестить насінинами самотніх видінь, де хазяйка надвечір торгувала бормотухою і відсварювалась від грузинів, «немає дівчаток і біленької нема, і пива нема, а з мене порошно сипеться», в черепку на прибудові відлякувало мух вишневе варення з дихлофосом і лежав горизонт голий до пояса дядьора в білих лакованих туфлях, на грудях його скалила ікла собака, дядько то белькотів про загранку, то посилав перехожих туди, куди люди не ходять, п'яно замахувався і браслетом черкав штахетини, де мусив упритул підходити до провідника ростовського поїзда і торочити: «ось я, кореспондент «Правды», ось цікаво, чом безбілетних не беруть на третю полицю», «ей, хто там, клич старшину», де на слизькому гравієві змахнеш погризеним псотою портфелем і не відаєш: куди, від кого втікати?

Біль затерплої руки повернув до палати; матрац просяк кров'ю так, що безногий мусив забитись під ліжко. Білий спокій пах снігом напровесні, десь на шосейці два КраЗи рубнулися в лобову, водіїв причавило кузовами, горить залізо, не випалюючи сивого, як сама смерть, туману, і фари міліцейського бобика ростуть апельсинами на росяному стовбурищі асфальту — згадав відвідини, заляпаний кавою журнал мод на гострих колінах дружини, доньку, яка муштрувала аеробіку під платівку італійців, пісенний азарт, що бився об стіни, раніш покривавлені його зчесаними кулаками, згадав лілову окидь заграви над вапняними кручами і вороння, що головешками підпалювало блакить: там баба віником-драпачем намігала голубих сутінків до листяного жарку, там запах вогню медовий, лагідний, тихий, і безліч димових павутин сколихує рідні дзвони, там командирівочний при дверях будинку колгоспника смакує кавуном і щиглями збиває зернята в цукристу інеї, там хатне світло яскраве без подвійних

шибок і з баржі до гарбеля пересипають пшеницю, лопотить над вагоном брезентовий рукав і риба сплавляється по золотій від полови воді; там сталава безплідна течія по зернині висмоктує ріку і від портфеля тхне пітними сорочками, зіржавленою на сонці таранею, там світ здався впокореним і вдосвіта на балконі замерзало півпляшки пива, там спокій і воля, «там наостанку побуваєш за сорок днів»; згадав шахту: з покинутого забою витягували транспортер, задушне повітря сіріло крутою пилюкою, бригадники по одному рачкували вниз і вниз, обмотували зашморгом зламки, сигналили коногонкою і, пийнувши з фляги води, поправивши на поясі саморятувальника, плазували на ліктях під гору, ближче до вентиляції; здавалось, що сил бракує дождати свіжого вдиху, мить, хвилина і мозок спалахує спиртовим полум'ям, випалює з крові запах копченого сала, помідорів, часничини в тормозку під арочним кріпленням, сирий дух обапелів у вагонетці, бузковинь інею на стволі, коли кліть виринається на поверхню і протяг шарпає робу на грудях.

Від марень туманіла голова: швидкісний «Метеор» завмирав у тіснині шлюзу, куди між двох задніх стулок, чорним кінцем крила черкнувши гладінь, влітала чайка, від обзеленого водоростями бетону пахло фарбою з бортів безлічі суден, пахла соляркою прибуття вода, що, піднімаючи теплохід, виштовхувала чайку на берег, заспокійливе дрібнохвилля тихло за брязкотом обмазучених ланцюгів, семафор спалахував великоднім зеленим саявом — мить зміни світла вихлюпувалась на новий обшир, і капітан, півобернувшись до задньої палуби, посмішкою показував на сади в спілому золоті серпня. Він помирав, знаючи, що кінець світу починається з його кінцем і ближчає вечір, коли розсиплеться каперс і затремтить звір на варті пишних покоїв, здригнуться жорстокі, сильні залізом у помислах, потьмяніють перед вікнами очі жінок з діточим шитвом на колінах, поблякне сонце і люди засуватимуть двері на грузьку розбатожену возами вуличку, нові хмари нахлинуть слідом за дощем і обважніють крила зелених ковальків під змервленим житом, безмов'я ковтне скрегіт жорен, вода змертвіє, течія вимерзне до піску, окрижаниють лотоки, перестане молоти, відбіліє в смерку мірошник з мішковиною на плечах, обсипаних грисом, — лишаючи білі мучні сліди, чоловік простуватиме на західний обрій, ростиме й ростиме за кожним ступом, головою черкатиме лантухи хмар і місячна ожеледь на дорозі чатуватиме жахами: виттям у глинищі прибудних собак, м'якими доторками кажаних писків, іржанням, тупотом гриваня, що трусить землю копитами і, здибившись, палає білим багаттям над прірвою.

11

На огляді лікар, лисуватий з каштановою борідкою молодик, м'яшкорив гумове кільце еспандера і подумки кляв учарашню оказію; «обов'язково здам кров на аналіз» — його дратувало лице санітара з живичною від нікотину губою, розправлені груди з синьокрилим орлом, коли виніс догану за недогляд, що на думку медперсоналу, спричинив смерть шахтаря: зателефонуйте дружині, нехай над'їде за тілом; дратував замотаний простирадлом обрубок на лаві санпропускника, синьо посічені Миколині пальці, що, останньою судомою затуляючи крик, вп'явся в обличчя, затхлість гонучі, якою беззубо оскалений Самурай підтирав кров між ліжками, та ви що? та ви що? дратував лагідний усміх поета Михайла, зацікавленого практикантами; пообіцяли зошита, нагадайте їм, добре; дратувала

тонкогуба облеслива посмішка солдата з пачкою «Ыломору» в нагрудні кишені, по якій хлопець турнув кулаком, як виносили, знайшов подушкою, згляньтєся, дядьочку, відмініть сірку, дратувала наколка «S на зап'ястку офіцера-підводника, що, схилившись над тумбочкою, сл- спортивний коментар по «Маяку», дратували безвільно засклілі очі дощика Ігоря, котрий на колінах обгортав газетою книгу Бердяєва; л облапав кишені кремезного Василя і, не знайшовши ні чаю, ні лез гоління, дужче стис еспандера і закрокував до ординаторської, і х почовгикали до туалету, на ходу домовляючись, хто кому залишат недопалка на пару зтяжок.

Прихилиючи двері, лікар попросив санітара гукнути Жору, відтак птягнувсь на кушетці, заклав руки за голову; «як вициганився з ресторпарк освітлений, звичайна білявка розстібає й засмикує блискавкчобітку... підмели мого, приспичило розвезти всіх по домівках, вдаршампанського, спирт позавчора ще кінчився, правда, Толік чеського і притарабанив, ну Мілка загнула, мовляв, я спекулянтка, не дуже-то і женешся, відколи імпорт обрізали, їй косметику, їй туфлі задарма не мені путівку на море Васічка без доплати не тицьне, там знайомі, родичі, спиногризи, кажу, нехай на таксі, ні, задобрити мусив, не привлетів до гаїшників, котра година?... листяно сяйнув електронний циґблат, припалив сигарету і не задмухнув сірника, аби розгледіти жіобличчя: сережки під золото, губи бліді, зняла мого капелюха і, сміючприміряла, в матіолових очах — згустки хижого азарту... благородалкаш, не приїде, Мілка десь вискіпала коробку лимонного мармелкажу, до чаю постав, вона розніюнялась, малому песу, ах ти гнида, бутобі панчохи, буде французька туш, блюдолизниця суча, тьху, велике і комсомольські секретарі, костюми прийдуть в ательє замовляти, нприїде, чуеш, на дачі такий виноград, нехай допивають, здихалися мдай закурити, Сірожа, Льоня, чи як там тебе, пайдьом — зтяжкою внула підрожевлені, зморшкуваті щоки, взяла під руку, звичайнісііфеміна, без аналізу крові не заспокоїшся, факт». Привели племіннипіжами з піднятим коміром, «за шкурку тягло, от народець», землилице не виказувало ні смутку, ні здивування, пальці запихали до ісалисту ковбасу, погляд ковзав по підлозі і раптом лікаря зморозгадка за матір хворого; «на днях дзвонила, просила номер Колеги третьому місяці, чого, питається, заміж вискакувала, кортіло рибку з'їй на шпильку сісти, чоловік воєнними мемуарами промишляє, завина сивина, письменницький гонор, доїть літературу, як сидорову к домогосподарка, натхненниця, муза, книги з автографами штабелскоро сама писати почне про емансипацію, з гонорару пожертвує дитячий фонд, Колега грошей не править, дві роботи виконує водно диявол-романтик, по тверезому хвалився, втіха подвійна», серветвистер білі племінникові губи, відклав комірець піжами і, заховавши холодильника недопите молоко, розігнувшись, побачив: Жора тисне рукголову, мамрає, хитається на стільці і глухе харчання перекипає в сті Лікар погладив посічений шрамами чолопок хлопця і, тамуючи слы за лікоть відвів його до палати; за наказом санітара хворі витрушую постелі, й пилюка золотилася проти вікон. Згодом до ординаторсь

мості про освіту, про хвороби батьків і зрідка відривав погляд від справи на общетинені худі вилиці, на золотозубу обойму в подряпинах від корків пляшкового пива і слухав; «похмілля душило, на полицці намацав флакон коньяку, смикнув, покурив у кватирку, бовтнув чайної заварки в пляшку і на бокову, прокидаюсь від гвалту: тесьть потягнув соточку і, растакутвого зятя, ходім на товкучку, розберемося впослі, вони за двері, іду слідом, гепнув пива, захопив коньячок, розілляв по чарчинах, дрімаю собі, коли чутно: знов піддрочують жінку, біжи до нього, біжи буди, протираю сліпи рїжком подушки, в чом дело, а вони, як тобі не совісно, попробуй, попробуй, підносять чарку, я хлебиць, а не пішло, дайте загризти, хапаю ротом повітря, тещечка охкає, артист погорілого театру, артист, жінка чарку винюхує, брат собі шморгає нюхальником і на старого, розпадлючився гад, сам вижлуктив, той божитья, заливаюся перваком, цей-во шмурдяк мені на заварку схожий, теща виє, моя дзявонить, мене збісило, аби при такому племені жив, нівакую, за рюкзак і на станцію, добре, дітей тільки пару прижили, нехай знайдуть собі луччого, ну да, лікуйте, раз галюніки пішли, всього страшно: мікроби, сифіліс осьо на долонях, рак осьо чорніє під нігтями, бачте?», тицьнув розчепірені короткі пальці, тричі намилив руки від уявних хвороб і, обтрусивши вологу на паркет, напівзїгнутими в ліктях залишив п'ятірні сохнути на повітрі.

Коли хворого забрали до палати, лікар зрадів, що доля оберегла його від шлюбу і пожалкував за першим коханням — Віра і розлучалася, і сходилася з чоловіком, і вночі, безбілетно проводжаючи її до райцентру, ткнув гроші провідникові і часто курив, за вікном проти бічного тамбура жіночка гойдала плаксиве немовля, лікар няньчився з тугою, дві нетлінні свічі ніг яснили мереживну кайму сукні, на полустанках підводна синь лягала на стрімкий шовк бюстгалтера під вільною блузкою, на брошку-метелик, на красноталеву спрагу піврозтулених губ, нерозтасована колода карт тьмяніла між ними на столику, під дзвін навестіжних дверей, під голубиний шелест розмов, як до храму, вони входили до розлуки, снівся дівчині рій світляків, що облоскочували мерехтливим бажанням, крізь сон вона пам'ятала про погляд коханця, прокидалась і ловко на два оксамитові гудзики застібала комірець блузки, зашпилювала спіральною заколкою зібране вузлом волосся, мерзлякувато стинала лопатками і, підборіддям торкаючись плеча, шукала дзеркало в косметичці, поїзд часто зупинявся серед місячно фіолетових степів, і лікар згадував оцтовий присмак води з колонки за площею, звідки за північ повертався до готелю, тісним провулком ніс конвалійне світло в безтривожному тілі, згадував тоскне липневе чекання листів на головпошту, згадував, як голубіла роса на букеті пійоній, коли на таксі крізь попелясту мжу помічав ластівок по карнизі театру; вона щось нарікала на вчительську недолю, а на пероні з упевненим спокоєм власника дорідний режисер курив «Яву», біг за вагоном, при східцях чекав грайливої руки в своїй лапистій долоні. Лікар, під голову підмостивши сумку, ліг на лаві, під ранок дощ зашепелявив по верхівітці каштана і підстьобнув до вокзалу — родинного skleпу озлілих блукань, — над акаціями гас вольфрамований нерв одутлого від сльоти ліхтаря, дощини смугою вибілювали поріг, і серце пухирилось від отруєної відчаєм крові, свідомість розчахнулася на крик і милосердну надію: цей смерч вільхового падолисту зникає над балкою, сліпить кожну прожилку на листку, пробач, милий, довгі забавки втомлюють, знай, що іскра благальна листяніє над водами і вказує напрям течії від землі, милий, зайві листи, сам за хворих розказував, пожалій їх, зціли себе, лікарю мій безпутний, і тільки-но

встиг подумати, що вона зумисне лукавить, аби полегшити сум, як новий вир голосів нагадав стогін підмитої греблі: випишіть, чуєте, няня розвузлить клунки з манаттям, на волі видихнем нафталінове довготерпіння, накупим морозива в кіоску з білим пінгвіном, через колючку диспансеру переметнем цигарки для дівчат, нехай розкошують, а там хто куди, я, тримаючи палець між сторінок Пруста, дивитимусь по телевізору бокс між нашими й американцями, зремонтую доньчин триколісний велосипед, на прогулянці відчуватиму тепло шкіряного сіделка в долоні; а я обійму першого стрічного старшину, розпитаю про море, автобусом доїду до свого села, працюватиму на фермі електриком, одружуся, ставок під боком, на круто зварену манку беруть такі коропи, тра загодя місцину підгодувати; а я дембельнуся, при дипломаті, при начищених зубною пастою значках пройду по висілку, баби на сходах бараків шамкатимуть мочені яблука, міркуючи, чий це пішов, сяду під кущем жасмину, зірву листок, покладу на півстулений кулачище і лясну, нехай мати притулиться до вікна; а я в Молдавії погляну на річку, на замшіле каміння, прокльоном відмию хмільний манівець, теслею чи ковалем стану, на вихідні в колгоспі випишу м'яса на шашлики, за хутором назбираю паліччя, в нагрудній кишені шемерхотітиме соснова стружка, коли доставатиму цигарки; а я не розсилатиму рукописів, подумаєш, визнання, це підгавкування сильнішим, котрі зручно розіп'ялись на Шевченковій тині, ця гордо викохана вразливість, ця тарганяча самовпевненість на чужих тарілках, звичайно, писатиму, літом на дачі назбираю кашкет суниць, ополудні трава сивіє від стрибунців, лягай і плач; а я зуби рондолеві повставляю, надгризу пакет молока до теплої булочки з маком, пляшки по скверах збиратиму, за кимось підгляну, потім налапаю мідяків на свіжому котовилі, головне завчас не мозолити очі, бо злуплять шкіру на барабан, дожду весни, земля на могилках запахне здобною ваніллю пасок, тітки напихатимуть повні кишені крашанок і потайки хреститимуть мою маринатку з надірваним вішаком; а я, а мене куди? — розставивши руки, перечіплюючись об розкидані подушки, біг порожнім коридором племінник, і розвітрена пір'яна невагомість піднімала його над підлогою, і вітрисько з обірваних на верхній петлі дверей сік дощем по обличчі. Звідтоді лікар остерігався за себе і згадавав Ігореві слова, що роздрібненість духу відбила обов'язок перед ближніми, звичка до сумнівів скаструвала пам'ять про добрі вчинки і про лихі: невже, караючи, доля не втішить терпінням на одну ніч до літа господнього?

Санітар, витягуючи щелепу, з порога почав жалітися на Василя, котрий всім по відділенні розказував, хто насправді запропастив Миколу: «накажіть присікти безпорядок, накажіте на в'язки», — лікар знервовано відмагнувся й згадав, що вчорашню знайому звали Ларисою, що після роботи необхідно заскочити у вендиспансер до Колеги, подзвонити сестрі, знайде чорт диявола: наївний цинік і ерудована голуба кров, необхідно відпочити на вихідні; до дядька шість годин електричкою і їздовий по дорозі від пристанційного буфету поганятиме коней держаконем вил, мішанка з драбаняка підмітатиме куряву на ґрунтовці, забовваніє село, і дядько зіб'є на очі зеленого лісничого картуза, перегодом, дообідавшись до глупого смерку, підкачне колеса на велосипеді, мовляв, перескоч на ставок, скупнися, то ще посидимо, і далі обрізатиме обаполи на паркан. Прокинешся в копичці на вигоні, поб'єш на лиці важкеньких від крові комарів і між дзенькоту відер об кадки почувеш гомін базарувальників на автобусній, «тамо чиясь лісапета, глянть», почувеш кроки, цвіркун розлущить малинову на крайнебі

зорю, «о, нова вела», «та не твоя», баба присяде і за мить, оговтавшись від ляку, порадить зарити веломашину, бо видно чортій куди, — за гуркотнечею автобуса легіт сколихне білі поворізки на в'юнких помідорах, дядько повідає: бувало, на сімох засандалимо бочку пива, то їдемо на весілля, з автобуса вирвем сидушку, при своїм сідалі який господар видворить з обійстя, а зара пити не тямлять, не! На дядьків голос зайде сусід, у літній кухні неспіхом жуватиме стручок перцю: приходжу з армії, то не щоб до хати йти, дерусь на грушу побіля стіни і вар'ятую, бабка, бабка, доставай деньгі, ти, Максим, зривай снопи, ти, Степан, поджігати будиш, мати руки над столом заломила, того золота два царські червінці у вузлику затиснула, тремтить, Микольцю, сину, голос же твій? какой тібе в чорта Мікола, Максим, расшивай ентот курень! гіллякою по стрісі гупаю, козячу ніжку заприщив і при спалаху сірника впізнала мене мати, та копійками в шибку, на, вдався, щоб тебе холера вдушила ще маленьким — ну, доки гріти, будьмо. День згорає за клопотоми, а вночі над єдиним ліхтарем за водогінною вежею сніжить мошва, торохкає по бруцатці підвода — то парубки везуть крадену рибу: недавно волоком переїдали ставок, ватагою вибовтали з татар'я найледачіших коропчаків, два міхи улову на возі прикрили брезентовим плащем і, тихенько наспівуючи, звисивши ноги з драбин, погнали спродуватись на ближні села; підліток під вікном чухмарив нажалену кропивкою ногу, басив: хазяїн, діло є; заспаний у ватних штанах чоловік сліп під сінешньою, густо запавутиненою, лампочкою, бий тебе грім лютневий, от увірвители, ну зваж пару кіл, моя десь гроші зникала, то як, знайти для сугреву? підліток на двох пальцях тримав безміна, цибатий напарник до полотняної торби спроваджував коропів, обтирав об спориш долоні в лусці, клав на передку воза пляшку, висмикував недопалка з чийхось губ і кихкотів під дружніми штовханами; підвода минала порубану місяцем затінь липової алеї, вікнастий маєток голови колгоспу і невидимий за кам'яною загорожею двір дільничного інспектора, метка котів на подорожникові злизувала свіжу риб'ячу кров, цвіркун бив на сполох, і вітер від кукурудзяного поля вкупі з лимонною порошею ніс прохолодні сні, ніч царювала, аби в тумані засвітити тиховоддя зоряним спокоем, який знищить марнотні очерети і на молочній стрімнині заколосяться небачені одвіку зерна; за скиртами тліло вогнище трактористів, гать, гаття, но-о, тиргов, на лавочці з дівчиною впізнали приятеля, що з автобату отримав відпустку на тиждень, і риба ляскала мокрими хвостами, і сигарети скінчились, братва витрушувала з кишень липкі карбованці та тютюнові кришки, висмикувала забуту між штахетин газету, гурт по колу чадів самокруткою, доки дівчина виносила з веранди і розстеляла на фартусі кришеник сала, п'ять яблук, надщерблений глечик сметани, а хтось нетерплячий видмухував павутину із гранчака.

Лікар підійшов до вікна і запитав себе: чого за спогадами забуваєш ці стіни? совісно? втома без краю, забудь. Натомість згадав дядьків рецепт лікування радикуліту: коли кіпські кізяки вивозять від стайні на поле і грунт просихає, хворого по шию закопують у перегноєну, гарячу всередині землю, жар, здається, обвуглює м'ясо до німічних кісток, змушує чверть години волати до перехожих, доки людина не засне і земляний струм зцілятиме тілесну кволь: груддя висмокче з потом дьогтярний страх і вигріє солону їдь на суглобах, зсушить сльози на віях — багатьох вилікував? — запитав тоді дядько і виставив руку, в сутіні схожу на скибу рятівної землі: допомагаєш по змозі? то ж бо й воно, голубе. Мжичило, і два медбрата виносили з лікарні покійника на ношах, обік «швидкої

допомоги» тупцяла під чорною парасолею жіночка, в якій лікар признав учорашню знайому — дружину Миколи, чий подих ковтнула одна ніч до літа.

12

Мряка пахла смородинним листям, коли, звівши каптур дощовика, Андрій поглянув від криниці на вікно: мати під грубою дивилась по телевізору виставу і зрідка переводила погляд на уквітчаний айстрами портрет на божничці, — звістка про смерть вкам'янила упевненість, що вона винна перед дітьми, біду накликала бажанням добра замість науки терпіння, — і, драгуючись показним безпорадним смутком, накинув дротяного алюмінієвого обруча на хвіртку, пішов замогоричити полагоджену плиту: на пагорбі шелестів сад і густо віяли полином оброшені поли плаща, здалік маячило горіхове гілля над стріхою хліва, хтось чорнів обік стежки, злігши ліктем на мотоциклетний бак, і зблизька Андрій припізнав вайлуватого Степана в шкірянці, в танкістському шоломі: кажуть, худібною гендлює, наїв риляку, випикує по заниженій вазі телят і тихцем перепродує, агроном, шишка, чекайте, ціпи, прийде й на вас осінь! подумав, потискаючи п'ятірню ворога, згадуючи, як пасли череду в жлуктичку і старші хлопці зіпхнули зі скирди на забуті в соломі вила, як сходив потом, доки Степан, впершись п'ятою в його живіт, висмикував пекуче, до риготняви просмерділе жомом, залізо з сухої холоші, бо кров ще не цвиркнула жижкою; як чистили криницю і жабенята з білими черевцями лізли до кадки, старий Антон підкладкою роби витирав глину на носі, гукав «майна», лопатою з дна підштовхував відро, затим вечеряли, по сільклубі вимерхав шал музик, пахло смаженим ячменем, яким сусіди заправляли березовий сік, Степан видженджурювався на побачення до Зої, що, сидячи на підмощених долонях на сцені, на колінах розглядала обкладинку журналу «Кіно», відтак виймала люстерко з сумочки, батистовим ріжком хустини торкала вії в сльозах, чекала, коли перед танцями пухлощокі старі діви заляпають синьою пастою лампочку, картопляний дим напливе від городів, затопить лахмани на скагачених під стіною стільцях, а вона впливе з обіймів солодким сном, що зцілює чоловічу покірну втому, — нині розклад крутий, поганяй собі, — позіхнув Андрій, розтруївши себе ревністю — наблатикався, аткуль такий борзій? — прикахикнув агроном і попустив ремінець на підборідді, — відступи од гріха, — по дружньому раджу: за потаскухою упадаєш, кинь, — Андрій витягнутою рукою намотав на кулак шкірянку, злегка турнув зм'яклі груди, смикнув другораз і відштовхнув тіло на коляску, потім перестрибнув каламутний потічок і перед обійстям витер черевики об лопухи;

сторож пекарні, лийнувши по кухликах доморобного вина, неквапно розглядив лопатисту бороду; «днями дівча навідувалося, гомоніло з дочкою про Михайла, — за упокій небіжчика, Бог дав, Бог взяв, за ласку твою, що послухав старого»; з полиці зняв підшивку журналів «Охота», об коліно витрусив пил і, пчихнувши, засміявся ласкавим виболілим сміхом; «отуто пишеця, в одному районі ведмідь на корові в'їхав до хутора, молодиць розлякав під магазином, та й вшився, врем'ячко таке, що світ показило, хто ким поганяє, вогонь святий зна, читай і тишся, що сам не мисливець, ще по їдненькій, славна тяга в плиті, знаєш, друже: щастя — це давні журнали, легке вино і сльота неісходима»; раптовий смуток висвітив нестримність дідового характеру, що гнівно викришував зуби, аби знеси-

лити себе нічним каяттям, «кепсько, якщо полаємось, і в мами, і в нього однаковий сум, а спокій різний, годі», обірвав себе Андрій ляжливою думкою, що недоля завше підслуховує в благодатні секунди; Зоїна з цідилком на плечі постать майнула повз вікно, і чекання по-різному наструнило чоловічий слух: старий чув за сінешніми дверима сюрчання молока в слоїк і виплеск оденків на котячу таріль, а молодому чувся змах витріпаної марлі, чий звук лоскітнув щемом свіжого на рані бинта, — в картатому батьковому піджаку і грубому светрі з лисими ліктями присунула кріселко до швацької машини, взялась дострочувати сукню за журнальною викройкою: звіднедавна полюбила сімейну розважливість, однаково як раніше під солоніни пульс травня любила прогулянки на природу, любила послухати дорідних людей, котрі заради утвердження складали екзамен на звання справжнього чоловіка, більш озброєні нетерпцем, ніж азартом, втрачали впевненість за браком розкутості й царювання над сексуальним досвідом подруги, бідолашні, провалювалися за другою спробою витягнути білет, аж мусила заспокоювати власною безжурністю: віддала тобі душу, знай! любила урочистий запах підсолоненої води у вазі з хризантемами, грудневе різноголосся зборів, любила під кінець повторювати, що жінка — це любов, і доказувати це чоловічкам, які прагнули втримати її благально розсипане волосся, любила втіху від влади над ними, владними й жартівливими лишень тоді, коли після допитувань дзеркало серед ночі світало від незасмаглих грудей, немов матеріалізуючи сніжну пахоць жасмину, і зблискувала обручка на правому підмізинці, яким збивала попіл на сигареті, серед багатьох вгадувала мужа без гонору панського, такого, котрий би не сікався до дитини, страх за яку обпалив стільки нігтів, скільки разів м'які, спітнілі від шалу пучки торкали вапняну стіну і скільки літ обчорнили сажею баняки вареної картоплі, — пам'ятаю доторки рил над коритом, дерть на полах кухвайки, лискучі залізні коров'ячого язика на здухвинах теляти, втому, осуд, що за розлуки гнітив чеканням, єдиним, чим пришвидшувала час без коханого, виглядаючи якого, задивлялась на себе без тієї турботи: пізнувато, відвези, милий, додому і на задньому сидінні духами освіжала язик, щоб дихнути на старого святковим передноворіччям будинку культури; дід влюлявся в боковушці, біла з чорною нитки зшивали нову балахонисту одіж, легким півсерцем прикипіла до шпалер тінь годинникового ланцюжка, якого, замість ваги, обтяжував срібний хрест, і, відірвавшись на мить від шитва, вона посмішкою дозволила залишатись; де-не-де над бруківкою туман світлів од місячного полину, далі густою сметаною завмирав по обочині, і сигарета згасала в мокрому рукаві дощовика, коли потайки від сусідів курило за купою битої цегли і з лагідною турботою уявляв її нічні походеньки з клубу, відчував, що жалість приковує до цього кам'яного, на взір світло-безмежного шляху, який десь за греблею обростає осиковим листям ставків, розгілячувався на потоки, гранітним деревом-річкою напував обрій, — ще знадвору Андрій почув, як Зоїна присунула до машини важкий з одягом стілець, а потім, роздягаючись, скинув на підлогу дідові окуляри з табурета і мельхіорову заколку, спросоння на ліжечку завовтузилося, заприцмакувало маля, запала тиша, м'які й сірі, щойно розбруньковані, вербні котики очей зорили сміхом, «справиш собі зимове пальто», «так, люба», «ай, ну тебе, кругом згодний, надовго?», «так, люба», «грішно, що зараз вибирають жінки», «це комплекси розлучених», «вибач дурну бабу за красування», рипнувши пружинами, лягла на бік і згадала про відвідини братової нареченої, згорьовано великоокої, ледь

помітно кульгавенької на ліву ногу Олени і, плачучи, розповіла те, що замовчувала перед батьком.

13

У січні Олена мріяла уявити Володаря Голубів, про яких нагадувала кожна Михайлова листівка, — в сутінковій кімнаті, слухаючи шемріт віхоли об торбину з харчами за вікном гуртожитку, подумки бачила голуб'ятню за церквою з гарапником громовідводу на куполі, бачила двійко тіней: кремезніша з сокирою на короткому держаку, менша з поцупленим на чийомусь дворищі напірником, скрадливо піднімаються по драбині, від дзенькоту обірваного замка топорище пітніє, сірник вихоплює з водою пшонини і білопері штанці на малинових лапках, зрідка під ногами чавкають пташенята, зрідка змах крил обвіває обличчя, коли від хрипкуватого окрику «вилазі, анцихристи, відпушу з миром» старший кидається до дверей, знечая буцає на поріжку сокиру і дурнувато гикає слідом за янчанням постаті з руками над головою. Витрусивши з напірника дорогих на базарі птахів, терли запосліджені долоні об росяний спориш, лісосмугою мовчки хекали на станцію, засакавали в товарняк перед червоним світлофором на запасних колесах, і отепер, після Михайлового призову в армію, дівчина уявою силкувалась відмолити гріх нареченого: молодий ще господар вимахував сірою полотниною на патику, голуби сторожко зринали над сріблясто підвітряними тополями, вітрогонили з підхмар'я, ояснювали купол, ковзаючись, кігтили бляшаний коньок голуб'ятні і сумна, без передчуття замаха, постать у вільній одежі тихла від втоми, вітрисько пухирив сорочку на спині і погляд крізь мжу заледве сягав до кованої брами, до птаха, що пив на паперті дощову воду з виямки від безлічі ступень.

На стільці обік батареї сохла поштарська сумка, на шафі жовтіли надувні іграшки: два колобки, лисиця й півень біля радіо, що зрідка обзивалось, коли заметіль розгойдувала перехльоснуті дроти; згадувала його прихід: тої суботи на першому поверсі горлав магнітофон, по вестибюлі тічкувались місцеві підлітки, за рипом дверної пружини протяг зморозив литки і, роззирнувшись, вона помітила парубка у штормівці з піднятим каптуром, на взір дорослішого від своїх двадцяти літ, погляд меткий, проте одмінний від ласого примружу циганкуватих зайд — засмагу на лиці втомлено засніжили зморшки між брів, коли, усміхнувшись, торкнув за лікоть до танцю, і вона вперше небайдуже оглянула себе на горіхових від світломузики шибках: білоцвіта тендітність зборчатої під широким поясом сукні спалахує й меркне за спинами штовхтливих пар, і, вдихаючи ромашкову звабу шампуню, хлопець розповідав, що бродяжить, звідколи батько відрікся від сану священника і сторожує в пекарні, старшу сестру все одно зрізали на конкурсі до медінституту, двоє братів тихцем спилися на заробітках, сам, цураючись односельців, котрі мантачили язиками над ріднею відступника, здимів по світах: варгував на баштані кавуни, наждакове в задушному смерку небо, нижчаючи над гудинням, викресувало блискавки, вознесенна мить спокою гасла від озонної свіжості вкупі з сирітським холодом ковдри, яку підвітрювало в курені до одвірка; відтак напросився в помічники до провідника кисловодського поїзда, допомагав обпирскувати в канцурці використані простирадла, чверть години сидіти на них, щоб потім злежані, мов напрасовані, роздати пасажирам, потім на вокзалі стрельнув цигарку в ждановського аліментника, що третє

літо крав і перепродував голубів: низькорослий, підсвіпкуватий, з нахабними ніздрами, шлакував під акацією в сквері і сам себе присоромлював, «ти бидло, ти забув діда, уродзого шляхтича, сто гектарів лісу мав, ти-но згадай грамоту з сургучевою печаткою на шворці під оленячими рогами, прийшли совдепи, уграли маєток, ти, бидлюга, зараз п'єш, а діти в сусідських качок вибирають варену картоплю з тазика, ти, ти, ти чого вилупився?!», шарпнув себе за манжет, обірвав рукав зотлілої від поту сорочки, присікався до мене, смикнув за другий рукав, зривком обтер жовчну піну на підборідді, поплівся в задимлені сутінки; ліхтарі з м'якого бузку перекипали в сірчаний вогонь, що звивистими вуличками вигнав приятелів до ріки: одсвіт бакена сріблив коньок голуб'ятні і зірчатий купол на площі.

Радіо, на мить примовкнувши, обізвалось піснею: по роз'єднаних дратах струмкотіла туга, і пам'ять скресала від осуду: в тісній кімнаті з іграшками, сумними привидами материнства, простелила йому матрац, поштарську сумку поклала собі під голову, обкуталась покривалом і, лежачи долілиць, розповіла: всяк одруженням присягається, думає, раз дитбудинківська, раз на пошті працює, раз квартира не скоро, значить, підгуляти жде, по карнизах деруться в общагу, двоє в'язи схибнуло, спиш? наблукався, жалісний, тихий, нехай моя любов вирятує від безвілля. Вдосвіта навшпиньки вийшла з кімнати з рушником на зцілованій шиї, здригнулась під душем крейдяними лопатками, хлопець ще спав і снилось: жінка у вельоні без нареченого входить до храму від її погляду на латунному свічнику під образом Диви гаснуть десятки благальних, золотосумних гнотиків, спалахує молитовне різноголосся псалмів, укїінна жінка просить благословення в священника, в якому він впізнає батька, і тоді, тоншаючи, старіють жіночі уста, вельон вицвітає на хустку, під латкастим хвартухом сіріють шиті з міліцейської шинелі валянки: щем незвіданого досі почуття збудив хлопця, і, кулаком затуляючи позіхи, він зрозумів — якщо сон сахається такого кохання, невже утриматись нам наяву? Обшарпаним автобусом дістались за місто, за оксамитову тиховодь озера з Вишневими пагорбами: сонце голубіло на дюралевих бортах човнів, на мокрих сходинок кладки, на окулярах чорнокосої в сніжному купальнику молодички, що владно сидячи на бороданеві, нігтиками дерла збілілу шкіру на спині супутника, котрий відбрикувався, хижо морщив облуплене перенісся, розтрушував на одяг гарячий пісок; уперше тоді зрозумів свою байдужість до батька, осилив той закон розтліну, за яким найменше добро дається важче, ніж огріх, що владн заїздити до відразі, проте мінувшина даленіла за обкорованим на розпалку березняком, і, прямуючи вгору, зрідка перечеплюючись об валуни, хлопець поглядом зцілював павутину на тугому вирізі блузки, тоді помітив за вижухлою галявиною на пригірку дубовий з мідним розп'яттям хрест, запитав: куди йдемо? джерело там, кажуть, воду святили, відповіла дівчина. На обламаною терновинні сизіла баночка з-під майонезу, на дні кринички вирувала піщана каламуть і могутнє соснове пагілля утримувало хрест від падіння, хоча Спаситель, мабуть, втомився рятувати не стільки спраглих, як знахабніло цікавих мандрівників, що на дубовій чорноті мисливськими ножами видовбували марноту плоті, клали нетривке вогнище з соснового сушняку, і хтось проворний витягував остуджені пляшки з покїрного срібноводдя, по три штуки між пальців, хтось від підніжжя хреста вергав камені, щоб підмостити над жаром соковиті шашлики, хтось на обугленому шпиччі смажив опеньки і дим, ковзаючи схилом до озера, гасив окидь заграви на

очеретах, росу на пелюстках лелій — стук дятла розплів правиці, а відірвавшись поглядом від потічка, Олена помітила й білку в дупловині сосни, подумала, що довше вистоїть під нещадними вітруганями, хрест чи дерево? рудизна обсіченої кігтикими кори засіяла Михайлові очі, коли білка, намотуючи спіралі, зникла між вічноколючої зелені з вибростами, якими лишень буревій торкав розп'яття і знов вигойдував порожнечу; набрала в термос води, а через тиждень парубок влаштувався на цементний завод, опісля зміни злямчена під душем зачіска виламувала гребінець: обмакогонівсь під зека, з авансу накупив слоїк квасу, картоплі, поцяткованих гірчицею оселедців, кавуна з вощаною зализиною і будильника, щоб задрімати без усенічного неспокою просліпати зміну — по гастрономах розібрали червоне вино, на стовпах зжовкли від клею заборони спалювати падолист, по телебаченню лікарі радили морквяний сік, на пероні, вздовж приміської електрички падолистяно жовтіли в натовпі спини солдат-партизанів у новісінських бушлатах, іноді від цементного заводу вітруган нагортав імлу, невиразні постаті, скинувши в роздягалці окуляри і респіратори, одним духом смальнувши склянку дармової газводи, зникали за прохідною, машина з увімкненим світлом розвозила по вулиці запах ковбаси й горілки від потайки опорожненої і розбитої вантажником чвертки, на автобусній зупинці пил зашморгував шию, коли Михайла сліпила прохолодна сталевість і, заплющений, бачив під мішковиною в ночвах п'ятеро буханців, котрі старий приносив з пекарні, бабця з відра доплітала вінок часнику, брат сікачем у кориті шаткував яблука, пригорщами засипав їх у саморобний прес, налягав грудьми і прокручував лома, по бляшаному жолобку до дійниці радісно цівкотів осінній бурштин, сушиною пахло на веранді з повною скриненою жита і найлюбіше було після клубу задрімати на ляді, замість подушки підмостивши портфель і вкрившись дерматиновою курткою, що пахла солом'яним димом, макухою, татаринням, яке слугувало підстилкою за останніх нічних посиденьок на коропа біля ставка.

Надсвічена падалицею, згіркла від неопалимої тривоги ріка осеніла, і перед відправкою сповістив матір, мовляв, при місці, при спокої в світі, купив штани, палити покидаю, новин особливих катма, після армії з дружиною виглядайте, дасть Бог, дотоді брати охануться, на три сім'ї вечоринку згуляємо, ждїть; а вночі Олена плакала, згадуючи вереск котів на весняному смітнику, звідки по трубах налазила до гуртожитку пристаркувата парубота, каблуками висаджувала замки, доки хропіння вахтера на стільцях ленкімнати розлякувало тарганву і дотлівав недопалок на підвіконні: нашатирний страх гвалтувальницьких, обкиданих заїдами, ротів змушував загодя наламувати в парку троянди, ставити квіти в графин, здригатись від кожного глумливого стуку, тиснути в кулаці замашну горловину: бачте, маю хлопця, букета приніс, одойдїт вон, кому кажу, погань; схлипувала, в передчутті материнства обіймала тугий під перкалевою сорочкою живїт, а на вихідні змотались до Києва, на Хрещатику в кав'ярні Михайла поплескав по плечі Конопляний в джинсовому костюмі, в білих кросовках, каже, пристав до одної лушпайки з готелю, хата однокімнатна, годує, остограмлює, чого ще тра? шалашовка, звичайно, трипером нагородила, оце підлікуюсь, роздеру мотюгальника суці і на Жданов звалю, на головпошту моя написала про пацанів, ростуть гольтіпаками, свиснули в школі магнітофон, пора за виховання братись, чуєш, позич трояк, візьмем зо п'ять флакончиків елексиру, то як, подруга впаде на хвіст? мовчу, розфиркався, хїба чужі, згадай-но Володаря Голубів, цікаво, прикнукали чи тільки юшку пустили, ну, тримай краба, ех, забульбенили б, зняли бікс,

по три пера прищепили мічурінським способом, давай хоч пивка закабанимо, вернеш нюхало? тоді порив я, когось ошчасливлю, золоте врем'ячко, на коліна цибають, чутки кругом, знаєш цю приємну важкість худеньких? Боязкий від народження Михайло воскресав од жіночого заступництва, і розгубленість не штовхала, як раніше, на броварію, проте відчай розлуки пульсував єдиною думкою: вберегти глузд і, пам'ятаючи своє продовження в немовляті, яке однаково з першого дня взнає відчуженість, нагрів на газу тривідрову каструлю води, ошпарив ногу вище коліна, і, згризаючи губи, тилом долоні затискаючи крик, газетою обтерши криваву водянку на литці, знову обілляв окропом фіолетово спухирене тіло, до м'яса прокусив руку, впав горілиць і бився п'ятами об підлогу, доки наречена йшла з порожньою сумкою на плечі, — прокурор дивом відхилив справу про зумисне скалічення, хіба повірив, що білизна виварювалась і хлопчина ліктем виплеснув виварку змилин? безсонний біль зціляв читанням журналів при світильнику у вигляді лотоса, жахом дикунства віяло від сторінок: за осквернення священного дерева людині прохромлювали живіт, кілком прибивали до кори кишку і, ширяючи вогняним жигалом під ребра, змушували увихатись круг стовбура, висотувати нутроці до погибельного кінця, а тугай відірвеш голову від сторінок і бачиш: світильник осенить пасмо волосся на ямці за вухом, припалені сльозами кінчики вій, косметичку на підвіконні, під батареєю шкарпетки на гумових чобітках, по радіо голосить полонез, і, коли музика тихне, чути поскрип пружин за жіночим зітханням, чути стрімкий льодохід електрички за виліском, і згадаєш серпневу ніч на баштані: зорепад пухом будяків гас на ставковому чорноводді, сільські увірвители над'їжджали на велосипедах, ліхтариками-жучками обсвічували притрушені соломою купи кавунів, навпіл розламані кружала соняшників, свої обліплені чередою кортові штани з прищепкою на лівій холодші, доки малий сторож намотував на правіцю холодного ланцюга, брязкотів ним, косорото харчав, навколішки в курені гавкав на тіші, підводився з керосиновим ліхтарем на витягнутій руці і, стискаючи під пахвою держак суховил, басив у виріз блаженької бобки: стій, вівчарку спущу, стій, стрілятиму, їди, йди сволота, щоб ти пішло окарач; звичайно, селяни провідали, що собаки нема й напоказ, а зранку бригадир совістив: растаку твою через коромисло, цить, када гаваріт старший, ушивайся під три халери, наплівать я хотев на сльози, попереджую останній раз, хоч одного за полу злови, зохотуємось, до пуп'янка спишем розкрадене, поняв? потім бригадники позбавили заробітку, мовляв, твое одійшло людям, ходи старцюю по селі, так што звиняй, брат-галушка, проштрафився ти, наделав делов, що й казати. Останню партію відправляли в стройбат; вдягла найкоштовнішу свою одіж: кофту зі срібною нашивкою пальми, купоросну з двома рядами гудзиків спідницю, панчохи з люреksom, вступила в білі з метеликом туфлі, густу золотінь зачіски уквітчала мохеровим кісником, — святкове золото сережок тремтіло за посмиками таксі, що відвозило до військомату, найрідніші долоні пестили його лице, потім рвали на клумбах оброшені айстри, засмикували блискавку на штормівці, поправляли синю з козирком шапочку, аби, квітковим терпінням обмивши руки, увібрати прощальне тепло для довгих листів; їжаки в садку визбирували останні яблука, гармошка скімлила, коли розхристаний в тільнику парубій тяг п'ятірню за карафкою слив'янки, опускаючи міхи і ще пробуючи зіграти марш на басах, вишневе дрібнолистя на вікнах пазика нагадувало великооке безсилля, коли, нігтем видлубавши сигаретний жар, Михайло пхнув

недопалка до коробки сірників і ступив на підніжку, вже заощаджуючи на куриві, посмішкою показуючи на туман за автовокзалом на площі; минала страшна післячорнобильська осінь.

Взимку, страхаючись забути розповіді Михайла, перчитувала листа, отриманого впослі від матері; «заявились твої брати, довели до болезні, звьоздочкою тру лоба і кладу потовчену м'яту на скроні, голова репає, була в больниці, виписали, може, в одній минутині захонону, бо говорити тяжко; оце старий записує під диктовку, Толік внадився на базар, поки привезли хурою з лікарні, тринадцять хусток, що відпівальницям тримала, туфлі нові, облігації, покривало, бахрому для домовини украв, тепер купи нове, чимось же нарадити тра, Петька побив увесь посуд, то на похмілля погнався з вилами за Толіком, прохромлю адійота, кричить, насилу сусіди вирятували, то в неділю заліз на піч, матюкається в бога, я слухала-слухала, кажу старому, не полілуйся, поклич міліцію, зараз буде тут, він тоді ни слова, бігом під ковдру і спить, от морда собача, а Толік грілку вина запхнув мені під подушку, од брата ховає, а Петька десь четвертину доп'яв, то в ноги мені підсунув, божечко святий, де та смерть? проти суботи ніч ни спала, серце кам'яніє, думалось, якраз одійду, так не, просліпала ангела, похорон без кінця й краю наснився, люди старі і малі, і місячно дуже, зранку украдьки один від одного повитягували з-під голови грілку, пляшку з-під ніг, замирилися буцімто, вкупі розпили, капусту жеруть, старого послали за папіросами, а тоді мало мебель не порубали, це позавтрім кінчається їхня відпустка, не відаю, чи доживу, Господи, Господи, оце, мабуть, і по всьому»; згадувала кожне Михайлове слово, щоб замирити блукальні сумніви, купила обручку за п'ятдесят копійок, немов заміжня, ходила райцентром і украдьки спроводжувала в поштарську сумку пляшки, мріючи зібрати йому на костюм, собі на вельон, карбованець до карбованця відкласти на шлюбну подорож, довго не писала про викидень і зрідка бачила сніво: при погаслих свічках налапує двері, прокидалась і думала, що життя є пробудженням у спогади, без яких вона ніхто; за північ пустозвуччя просякало дрімотою, сірів біля чайника надірваний з боку конверт і фотокартка прийому присяги, на журнальній полиці тьмяніла пляшка забутого одеколону, електробритва, сигарети «Експрес», і, засинаючи, вона вкотре забувала вимкнути жовтоцвітий лотос над ліжком.

Ігор гадав: це безсоння від ковдри, під якою раніше мулявся безногий Микола, — при стіні сопів, схрестивши товсті руки на грудях, режисер Тарас, на прізвисько Інспектор Відьом, єдиний в закритій палаті чоловік, що забалакував про мистецтво і з лікарем вітався бадьорим кивком голови, аж чуб сліпив очі: прошу вас у мою домовину!

дуже хропіння відлунювалося ліжками, звідки виписали принудчика Папулю, беззубого гоміка Самурая, генеральського сина Михайла і шабашника Василя, котрий погорів на молдавському вині, і Конопляного, що залетів на обстеження з білою гарячкою, та хіба впам'ятаєш усіх, стільки люду здиміло, відколи дружина Анна по намові самців зіпхнула на примусові ліки, дав драпака з київської психушки, піймали в світах, отуто гибій, — однораз, малюючи стінгазету в ординаторській, однаково, як колись підмальовував палички з'їздів на плакатах, був свідком прийому хворого; «диякон? за українську церкву душа болить? вірші читаєте?

перепади настроїв? тривоги безпідставні є?» — допитував лікар, вдоволяючись своєю постійною підозрою шизофренії, симптомами якої вважав завищену самооцінку, дивакуватість, відмежованість, манірність, розгубленість, втому, екзальтацію, образливість, грубіянство, нечупарність, надмірний інтерес до філософії; світку мій! — зойкнув тоді художник, підгледівши історії хвороб по залишених на столі картках, дослухаючись до кроків і кольоровим пальцем гортаючи нові справи: при м'якій параноїї на перший план виступає загострене почуття справедливості, прямолінійність та фанатична впертість, поєднана з боротьбою за правду (кверулянтні тенденції), тоді здригнувся від скреготу тригранної відмички і порадив; «однопалатники мають характеристики незгірші від конгресменських», дарма що лікар завів ліву руку за спину крісла, а правою знов на друкарській машинці строчить повідомлення до прокуратури: Такийтенко Такийт Такийтович перебуває на обліку в психодиспансері, отже, є недоцільними відповіді на скарги про перебільшення влади медперсоналом і органами внутрішніх справ, які залучають на комісію, — скептицизм лікаря смердів ферезолом і коштував «есту» для Ігоря, коли забалакав про несправедливість розголошення таємниці: провали пам'яті заповнював дим «примини», анекдоти про Чапаєва і мишача шкратотня ложок об алюмінієві тарілки з манкою;

струм позбавляв дитинства в червоноцегляному будиночку на відшибі при залізниці: залізна течія рвала сонячне грайво снів, третій крик півня на сливці, гвалт вороння на посадкових ялинах, гризню за охляп собак на відкосі й падіння голуба з розсіченим об дроти крилом, яке усмоктавав вогняний вихор поїзда — від струсу в керамічному оленеві бриніли копійки і видзвонювали шприци в сталевій коробці, з якою мама, ладнаючись до хворих, боронила задивлятися на смертоносні шляхи, прив'язувала довгим плащовим поясом до скрині, звідки бачив: однолітки під посадкою розгрібають брухт і ловлять білими каптуріками джмелів; сірником обпалюючи жало, рвуть черевце з капкою меду, потім від районної бази на смітник відтараторили ящики розплавлених цукерок і дітлашня в лісосмузі викопала землянку для спрату обліплених осами скарбів, котрі за здоров живеш розтягували самогонники і, одноруч тримаючись за багажник велосипеда, шматували стрілочники в жовтих жилетах; отож гуртик за гуртиком, діти, запиваючи їдло, тупцяли біля колодязя, обірвали відро і згодом на лопухові принесли добренний, делікатно обгризений плескач шоколаду, позлітки, варення, піску, мурах, тирси: липучий піт сох на розчухмарених животах, і хлопці просили сироватки, боячись, що без вологи злипнуться киші, скільки ж лагомин пропаде! Ігор на прив'язі бавився поляресом і бачив в'язке над загідженими шпалами марево, вдихав нафталінову недоторканість скрині, запах свяченої верби й дьогтю на полиці прискринку, бачив одуглих, покусаних осами замурз, що прямували повз вікна на ставок, звичайнісіньку калюжу біля качатника: наполоханий клекіт обривався за іржанням юрби, котра, розмахуючи сорочками, збігала з пагорба, наввипередки гребла в коритах і норцювала в гірничу від водяних бліх каламуть, щоб скубнути за лапи двійко качок під сітчатою загорожею, нахлебтатись води, під дикою грушею розстелити манаття й пекти в дурня; літечком після роботи батько клав на порозі свою кирзову з жовтими прапорцями сумку, однаково легку, як і виморені спекотою сумніви старого, що в пуделку з буркуном розтирав тютюнець, ловко пахтів козячою ніжкою, на блакитній фанері хлівчика малював лебедів, зайця з обвислим вухом, ката в червоних чоботях на пеньку,

мурахи з сопілкою на мухоморі, затим і хату розфарбив кольорами дитячої туги, магуся в літній кухні крутила ручку сепаратора і навіжено за станцією пагутькав паровоз, ціле кладовище яких простягнулось на випадок війни, — світ необкраденого дитинства здавався м'яким пухнастим теплом, коли на новій квартирі, ближче до лісу, струмка й шкірзаводу, мати відв'язувала від скрині, йшла чергувати в лікарню, повз безверхий ще будинок машини тарахтарили стоси ондатрових шкур, чії зривки вітрисько розкидав по дорозі вперемішку з кролячими хвостами, по яких, стрибаючи з латки на латку, найлюбіше малому збігалось до потічка і земля обітована до води зігрівала ледь згоєні від стерняків підосви, серед гарячого пилу відчуження народжувала художника в літо, коли спалили той плащовий зашморг, ту шлею з вічної гарби достатку, дозволили бігти до дітей, а хлопчина вподобав підстрибом, повз стадіон і сільклуб з обіраною віконницею, по білому прослідку гнати до синьокрилих бабок на качалках рогози, мріючи на папері воскресити кожну пам'ятну мить, доки не вигасла чиста теплінь розгублених шкірок, що долонями підносили над обоччям, доки мама викопувала квіти на зиму й обтрушувала землю на цибульках гладіолусів, чіпляла торбинку до белька над піччю і хризантеми пересаджувала в стару каструлю, ув'язувала куц до патика, верхів'я кропиви пролізло між соснових штахет, зелено спалахувала роса на барвінкові, світлотінь хризантем надсвічувала сльозу на цегляній щоці, павутину на рукаві плаття, коли з чайника поливала квітковий сніп, а батько з пристанційного буфету приносив літрову баночку пива, зроду не погладивши сина по голові, мати ж, заклопотана щодешнім співчуттям до чужих згасань (сільські лікарні придатні тільки для смерті), здавалось, виснажливими буднями й клопотами по господарству задобрювала неминучі синові шляхи, а Ігореві любо втікати було за подвір'я: зелені стрибунці прикипіли до креозоту на шпалах і кілометрово за колючкою простягнувсь паровозний цвинтар, «не вле-зай-те уб-йот», — по складах прочитували діти під черепом із двома кістками: той більмуватий погляд порожнечі, ті сатанинсько чекальні сталеві легіони, та погрозлива німота обіч жаского протягу пасажирських вагонів, що шарпали свитки без однісінького гудзика, та лиховісна смола на задраєних паровозних вікнах упам'яталась назавжди: мертотно пах солідол на сталевих суглобах, від чорного холоду кам'яніли долоні, врешті сторожиха обривала гру в схованки під колесами, й уклінно на вигорілій від мастил траві він присягався забути стежку до паровозів, де рветься об колючий дріт одіж, давав слово болотяними шибалками на прутуку не пуляти по стрімких фіранках поїздів, де місячно сходили етикетки лимонаду, не залазити в пожежний бак з одвільглим піском, не приносити з людського цвинтаря крашанки, випадковими дарами вдовольняючи залізо, що волає вночі, коли батько обкатують паровози, — і битих, цькованих собакам п'яненкої сторожихи, на кличку Победа, хлопців зманювала безживна місцина, і дорослий художник зрозумів, що кликала туди лиха мовчанка, яка, боронь, доле, відхрипнувши від давкого стогону, озветься всіма підголосками сурм позосталих і вистуватиме початок кінця.

Смоляна, обплавлена місяцем ніч заливала голоси божевільні, і Тарас, підбивши подушку, веселою безсоромністю давно відхрестившись від шлюбу, уявив жінку сільською вчителькою: породисто струнка, в лисячій

шапці з хвостиком, закликає додому подруг і відсьорбує з піали зелений чай, где шалу жіночності, але не так, як стара діва, що вмре, не звідавши чоловіка: жовтневе прядиво розмов про перелюби соталось на пластмасові квіти, і сонна левиця на тахті, його красуня з персиковим пушком над губою, його згуба, що ротапринтними книгами з сексу пригнічувала томи діалектики на підвіконні подільського підвалу, доки надходив для спільних читань чоловік, його самотина, якою викупив залистані сторінки із закладкою волосся, коли завівши руки за голову, забувала кинути книгу на стіл, язиком обторкувала пітний пушок, слухала звернення на старослов'янській мові, котра однаково нагадувала згубний шелест, його листувальна сибірська надія, принука вибалакатись на папері, перша стріча, коли стулена потаємним човником долоня з'єднала береги за обмілиною спогадів, його відчай після розрахунку з кіностудії, заробітчанські бараки, чий жалісний дух ще раніше змусив дружину рятуватися зрадою від сумного обов'язку, його кохана, запах безлічі парфумів на безсонних сторінках, гнучка лелія, його прокляття, закохана в шкільний розпорядок граційна математичка; ось на килимі погойдуються під сплески соромітних розмов, підсолоджує чай і злизує штучний мед на ложечці, посміхається до розімлілих подруг, що заїдають тортом плітки про директора, — «чекайт, гряде роса на прогіркле каміння: з богемною тічкою по майстернях замандолиним лікеру й браги з присмаком аличі, набалакаємось про Параджанова, обвуглимо пальці самокруткою «Золотого руна», відпахнуть коноплі, доп'єм і каву, і збудеться давня мрія, щоб усі були чамренні до гикавки, щоб підфутболювати патланів під столи, під сервант, на голий бетон комори, щоб по краплі зілляти і розігріти на спиртівці конвалійні ліки, щоб сидючи на телевізорі, проспівати козацький марш, щоб на кухні їжак розфиркував листя і під настінним годинником пляшка з-під «Вермуту» заміняла вагу, щоб іній вибілів цвіль на фрамuzі, щоб доконати сонних рядками «сниться этому Коту-Воркоту Валдая: сидят волки на мосту, и Кот рассуждает: если б я Собакой был, я любил бы Волка, ну, а если б волком был, по Собаке б только», чекайте, дам відсіч вам, казармені реалісти, вам, глистогубі естети, вам, проповідники текучої моралі, вам, запанькані скигляї, вам, глашатаї радісного апокаліпсису», розлютив себе для впертого віджартовування від невдах і, відчувши силу, роздобрів для спогадів про студентські веремії:

на кінофакультеті в Лаврі забалакав до молодого освітлювача, що мав популярність серед студенток: за металевими шафами при сходах дівчина відсьорбувала каву і сокорила про поезію Парщикова, а освітлювач у міліцейському галіфе і синьому халаті байдуже вистукував люльку об ніжку стільця, на якому возсідав у задумливій прокурорській позі, уважний до теревенів; і сміхотливі, строкато, під папуг одягнені кіномитці хекали на другий поверх після дзвінка, і через день погляд молодика золотів ворожбитною силою, нова дівчина кивком голови поправляла зачіску, виймала сигарету з наколінної кишені джинсів, ковтала дим крізь сповідь добродієві, що гриз латунне на чубуку кільце, отож Тарасові прикортіло знайомитись: «прошу пана, — Старший Інспектор Відьом, Свитка!», — відступив краечок стільця і приплеснув насиджене тепло, на якому студент заледве спромігся запитати: «є й молодші інспектори?», — «звичайно, колего», — проте подібні дива пояснювались магнетизмом Лаври, котра зманювала особистостей: балакучого, зморщеного лжепророка за вахтерською стойкою, поета в келії з мотками засвіченої плівки, художника в павільйоні ганчір'яних декорацій, хануриків, що, гортаючи

Кафку, жбурляли на кручі одеколонні пляшки, всяких бувало! добродій, помітивши негалайкувату вдачу студента, запропонував йому поки що посаду Молодшого Інспектора, та й на обов'язки не пошкодувався: доглядати за старими цвинтарями і приструнювати родимих, здатних тільки на зле, з чотирма волосинами на хвостіку, відьом, котрі полюбляють солодкий з вареників сир і за першого місячного четверга мастять під пахвами настоєм тирлич-трави з сажею, сіркою та купервасом, аби легше долетіти на шабашівку.

На канікули освітлювач ткнув листа, написаного собачою кров'ю на бланку міжнародної телеграми і скріпленого п'ятьма печатками, подав опломбованого свинцем гаманця, «гроші дістанеш на автовокзалі», вказав адресу села, де бібліотекарка позбавляла корів молока, селяни поскаржилися в газету на відсутність доброго колгоспного бугая, а сільрада командує: телись, ялова, давай молозиво! Таємний голова таємної ради з нагляду за відьмами в пресі вгадував винуватців і через інспекторів порядкував по Україні, отож у підземному переході мацнув сплюскло порожній гаманець, згадав настанову, що мусить ту бібліотекарку вночі перекласти ногами в узголів'я і вже, поводитися цікавістю, турнув носом скляні двері автовокзалу, почув, як тріснула на кишені нитка, враз попухкішав від грошви полярес і за автобусним вікном на тополях зазеленіла омела, дідок на заправці примотузовував каністру до багажника мотоцикла, чиясь мати за різок опускала до поштової скриньки листа, і студент, підгецуючись на задньому сидінні, уявляв рідкозубу старезну бабу, проте на бібліотечному порозі, підбочившись, його виглядала молода з квіткою любистку в косах, великоока відьмочка, якій від п'ятниці на суботу наснився олень на білому льоду, «зачекалась на пана», — улесливо мовила й затулила плакатами шибкасті вікна, над гасовою лампою розігріла печаті, поки Тарас на застеленій рушником полиці під написом «ідеологія» принохувався до наїдків: до тушкованої з картоплею кролятини, до присмачених оцтом опеньків — і краєм ока стежив за жінкою, схожою на синю рибу: спортивний костюм облягав гнучке тіло, ось потримала телеграму над вогнем і криваві письмена скипілися перламутрово, сажа на склі гасника побіліла, перша отороп зустрічі розкрилилась білим птахом на грудях, коли розстебнула блискавку на олімпійці і пригостила вином, долонею затулила гаряче скло, присягнулася, що вдосвіта відра вщерть наповняться молоком, жодне лихо не обсяде сельчан без дозволу Таємного Голови таємної ради, прибрала руку і світло зайнялося без сірника, а вночі студентові приснилося: з розколотого яйця валить юрба з дерев'яними граблями на плечах, вибрідає з голодним бутінням худоба, два пастушки гарапником збивають пилюку, обрій вужчає, і світ обертається на горішок, що тріскає на зубах білки, і замість плоду з'являється мачина, котра росте до розміру жіночої голови з мудрим примужем, з тонким профілем на трьох дзеркалах — і, прокинувшись на розкладачці, помітив, як від тіла відьми відлетів жовтий, мов лампочка кишенькового ліхтарика, пухирець, котрий хитнувся до квартирки і майнув через сад на левади, щез на злущених стернях, «мушу тіло її покласти ногами на подушку, ану, якщо брикне і здійме гвалт, от холерство», проте ні шелесту, ні сонного зітхання не чулось від ліжка, край ковдри звис на підлогу, «а мене Віра жде, хіба проміняю?», навшпиньки підступив до жінки, чия нерухомість виказувала чебрецеве чекання, притримав відьму під груди і переклав ногами до узголів'я, знагла об яблуні шарпнувся вітрюган і світлий пухирець стрімким шершнем буцнувся об скло, вікон-

ною рамою доповз до квартирки, закружеляв по світлиці, завис над бібліотекаркою, і Тарас позадкував до дверей, зрозумів, що душа відьми згорає в смертному танку, а на подвір'ї об ногу тернувся вовчисько, і парубок порадив заступникові, якого боїться нечисть, нараз вогняна кулька спалахнула снопищем, зелено затріскотів спортивний костюм, запахло смаленим пір'ям подушки, засурмили по околицях півні, від сплеску глибинних течій порожнє на цямрині відро шурнуло в криницю і моторшно загіготів цеп на корбі; спам'ятався студент на зупинці автобуса — коні в запрягу пожежного воза викрещували іскри з бруківки, десь на колгоспному дворі бамкала рейка і мить від миті затихало голосіння, коли завалювались прогорілі крокви і черепиця врізнобіч пурскала на людей; по підземельних річках злий дух відьми полинув, щоб прокляттям заповзти в серце коханої дівчини. Свитка зник, казали, подався вздовж Дніпра за козацькими скарбами, під осінньою мжею голуби на карнизах чистили завошивлені крилля, і невзбарі Тараса прибрала армія.

16

Після розводу, коли сонце покривавило мідь оркестру і хлопці-духовики сплюнули буряковою слиною з губ, що прикипіли до мундштуків, офіцери, відкозирявшись перед мамулюватим комбатом на бетонній трибуні, зацокотіли підківками до «кепепе», рота зліва по одному проштовхувалась між подвійних дверей до казарми, обстукувала сніг на валянках об іржаву ліжкову сіть, — до Тараса бочком підскочив рудовусий, плюгавий на лиці фельдшер, скубнув за лікоть просмаленого, зтяганого об смолу бушлата: готуй пожитки до санчастини, ротний характеристику настрочив, лікар підписав направлення на медогляд, завтра вдосвіта вїо в обласну психлікарню, місяць перекантуєшся, відпочинеш від стройової, від нервових недомогань, повір, не кожному подібна лафа світить, принаймні це краще, ніж підзалетіти в дисбат, ясно таршрядовий?

Переступивши льодистий поріг, крізь туман зоднаковіння Тарас помітив: хлопці, озувши в'єтнамки, нахромлюють на арматуру підшиті шкірою валянки в мітках білила, витріплюють гонучі в сушарці, звідки сморідь нагадує весняний випар від жомової ями; в ленкімнаті над бойовим листком зсутулився писар, гризе ковпачок, сліпає над підшивкою агітжурналу, в кутку молодий з оксамитового паперу ножицями вирізає літери для чийогось альбому, а на обзолочених лаврами з жовтої позлітки стендах байдуже світають погляди одпопризовників, дьогтярний від басамут лінолеум чекає мила, яке помічник днювального наструже штикнутом у відро і після відбою гупатиме шваброю об плінтуси. В каптерці старшина довгою тичкою зняв парадку, і, наваксовуючи чоботиська, зрідка розгинаючись над заплываною підлогою умивальника, Тарас у дзеркалі помічав свою вбогу постать, куці рукави кітеля, підписану хлоркою краватку на латунній заколці: позавчора замполіт перевіряв тумбочки, під купою армійського мотлоху, під мильницею і зубною, на шараболки обламаною дідами щіткою налапав фотокартку сім'ї, загіготів приглушено; твоя подруга? дай адресу, пощупати тра! він добряче струснув капітана за плечі, той коли не верескне: апіцера збезчестіл, харашо, днівальний, свідетільом будіш! грамотний, борзий? повиначуєшся на дурці, доки тутай порядки наведем! — поскуб надірваного погона, блиснув по тумбочці каблуком, плюнув і на дрібні кляпті пошматував фотографію жінки з немовлям біля вусатого парубка в светрі — тоді працював на

документальній студії між постійної шарпанини, телефонних дзвінків і бородатих геніїв, що віталися млявим потиском руки, вічно бубніли про мистецтво, оскалюючи поіржавлені кавою зуби, а в тісному підвальчику на Подолі гості читали вірші, господар на похмілля циганив трояк, задовго до кінця місяця вибираючи квартплатню, за вікном жіпочки листопадово мерехтіли на золотій парчі світла, вискляво на повороті зникав трамвай, чоловік, п'яненко покивуючи, тяг ялинку на санях і діти з солодким вереском лучили сніжками в піднятий комір його дублянки; завагітнівши, згодилась на шлюб на останньому курсі пединституту, по весні під підлогою зашкработіли пацюки, пощастило піймати в парку їжачка, за шафою в закутку насипати купу листя упереміш з яблуками, таки примовкли на тиждень, а згодом, отримавши повістку, вдихаючи в кімнаті листяну пріль, відчув стражденну любов до сім'ї, підсвідоме, чим болючіше, тим упевненіше знаття дочасної втрати, здавалось, чиясь владна рука вимочалює сумніви, сподівання, творчу снагу на запах цементу по сирій ранковій будівлі, коли рука в брезентовій рукавиці холоне від кельми, — з листів довідався, що вона має розподіл до свого села, снами лихими катується: прикуси-но там язика, мати з лісу приносить кошівки губ'як, вдох біля печі розвішуєм низочки, пам'ятаеш, як літувалось вторік на канікулах: настояне медункою і бобівником повітря на узліссі нагадувало цілющий відвар, який помалу відсьорбували з щербатого кухля? пам'ятаеш грозу в курені на прольотах при залізниці? п'ять блискавок жажнуло в трансформатор і посріблений градом товарняк повз між огнистих снопів, мені відібрало балачку, боялась криком накликати більшу біду, листя з обстріпаною каймою хурделило понад покосами, чіплялося на дрого, на обмазучені букси вагонів, пам'ятаеш суніці з сметаною? хотів зробити наливку, мені ж закортіло наїдку царського, вибач, оце назбираю, спиртом заллю, зашприцюю в бляшанку, сам дідько не добере, куди старшині твою. Того вечора по роті чергував замполіт, сватав добровольців до військового училища: за кордоном поживете, подвійна платня, поспиваєтесь же на гражданці, та й жіпочки липнуть на форму, да-а, — під мухою Тарас виказав за Михайла, якого при запаленні легень обізвали шлангістом, вигнали на роботу, востаннє задрімав на обмотаних скловатою трубах теплотраси, виповів за нескінченні крадіжки лез для гоління, кокард, гонуч, рукавиць, записників, підшивочної матерії, за бетонну загорожу, на якій небіжчик рейзав кількість днів до наказу, відтак командир змушував стерти немедля, стерти неуставну агітацію, сіра й дотоді загородь зчорніла на сажистий відчай, — капітан, обпершись ліктем на спинку стільця, давав офіцерське слово подумати, антрацитовий блиск чобіт сліпив раптову відвертість, згодом по кубриках занишло хропіння й душа полинула за Урал: грілась об вікнасте готельне полум'я, мерзла в моторошному ухканні сов на верхів'ї ялин по скелях, вмощувалась на пропахле гасом крило київського літака, німала в чеканні поліських рік, копички, котру при зльоті розкігтив шуліка, соломи по санному сліду від лісу до колгоспного двору, за хатою між горіхами гойданиці пелюшок, що шерехтять на морозному вітрюгані, перемовляються з хмільним виттям протягів на веранді, яку гості на вечорниці позбавили скла; душа нахилила калиновий куц до шибок, за якими при свічці, аби не зманювати лихих людей, дружина латала повзунки і злизувала з пучки кров, маля, стривожене його потойбічним поглядом, схлипувало, і Віра ногою в ловкому чобітку гойдала колиску, ворушила губами, проте пісня в грудях терпла незцілованим смутком, два бордові

п'ятьоки сльозіли грубою до піддувайла з прогорілою жерстянкою, з купкою невміло поцюканих поліняк і патрончиком помади, викинутої за непотріб; душа кам'яніла в знесиллі навіяти заспокійливий сон, загасити листопадну тривогу свічі в посудині з дрібчатою сіллю, лагідним, недосяжним теплом вабив красчок відгорнутої постелі з соромітною духмяністю поту й духів, біль восковими окапинами твердів на солоній чаші, а вона, над духовкою розвісивши повзунки, поцілунком зігрівши армійський штемпель на замацаному конверті, задмухувала яблуневу пелюстку гнотика і пошерх калини об крижану течію скла тих від м'якого шелесту халата, що в самоті без млосно-повільного поспіху падав на ліжкове поренче.

Збивши на чолопок шапку, Тарас послизнувся на порозі казарми: смоляна у підвітрений шинельці постать ломом здобувала сморідний накип на стояках курилки з огнистим, вкопаним посередині, бачком, сніг висікав іскри з недопалка, підвівав полу і танув на дрібних гудзиках, коли хлопець, затуляючись від хурделиги, тупцяв на льодяному кришиві під ліхтарем; духовики в клубі пробували зіграти «Осінній вальс», крізь вибите вікно кухні валував капустяний пар, на щитах показово зелені воїни вчилися витягувати носок черевика, сліпим кроком вибивати з тіла цивільні дрижаки, і місячно мерехтіла до туалету ковзанка, що обприщеним жужелицею язиком злизувала то засмученого нарядом ефрейтора злопатою, то прапорщика в мужній польовій формі з колодою порнографії в гаманці. В санчастині Тарас роззвуся, замотав на халявах гонучі, вдихнув запах м'ятних цукерок, котрі догризав фельдшер, дмухаючи сигаретним димком на фіолетову склянку чаю, змітаючи крихти вівсяного печива на столі; Тарас простягнувся на ліжку під батареєю, де сохли вовняні шкарпетки, «привів сюди Михайла, температура підкошувала, на змозолених ступнях засихала водянка, бідака підгинав пальці ніг на лінолеумі, боявся гвалту, звідтоді, як на урочистих зборах сивий з округу підполковник запитав: ну, хохли, ну, землячкі, хто прочитає Шевченка? Михайло звівся в передньому ряду, бухикнув: «І золотої, й дорогої, мені, щоб знали ви, не жаль, моєї долі молодой! а іноді така печаль...» — підполковник потягнувся за графином, поверх золотої оправы стриг юрбу, комбат, затуливши долонею губи, щось бубонів до начальства про опіум, «а ще до того, як побачу малого хлопчика в селі, мов одірвалось од гіллі», не поскрипували портупей над хижим полум'ям скатерки, ніхто не наказував ні встати, ні сісти, ні навприсядки човгикати довкруг плацу, ні приймати «упор льожа», відштовхуватись від асфальту здерев'янілими в плечах м'язами, «і піде в найми, і колись, щоб він не плакав, не журився», годі, годі, розсиропилася хохляндія, замахав підполковник, годі, тепер послухайте про нову кримінальну відповідальність за військові злочини: рукоприкладство, членовредітельство, крадіжку майна, — пошкріб щетину на борлаку, підтягнув краватку й відкоркував пляшку з мінеральною водою, що сиво збульбашилася на склі. Михайло, обпалений тугою недочитаного рядка, м'яв на колінах рукавиці, здогадувався, скільки ночей випаде біля зчорнілих кучугур за цистернами складу «гесеем», скільки тижнів кунятиме на колесі-запасці в прокуреному автобусі, що тарабанив повз копри шахт на Вітряну гору, де стройбатівці зводили місто, бо під старими бараками просідала земля, стільки породи, вугілля, змарнованого світла коногонок викачали на поверхню, автобус гальмував за бригадирським вагончиком, звідки снігова потерть батожила заспані лица, і прапорщик дозволяв опустити клапани шапок, чакхав компресор, по долині над побутовками

хіміків багрянїли при низькому сонці дими, і місто, що згодом пірне в безодню копалень, згасало потойбік ріки з рибалками, котрі буравили лід, вичерпували з ополонок райдужні скалки, за халяви унтів запихали черпаки і спинами проти вітру всїдались на ящиках; сонце за годину вивищувалось над казаном смоли і закіптюжена солдатня, чортихаючись, везяла квачами каналізаційні труби, клянчила в робітників закурити, щастило зрідка, бо хтось там позаторік свиснув фарбу на складі, бісова наволоч, злодійська бурса, гуртом заганяють крадене селянам, ватагою прожирють, тутай додому шиферу потягнути треба, хїба ж поспієш, відсварювались вільнонаймані, і одного вечора бураном перемело шляхи до частини, рота почовгикала полем, одні в містечку заплигнули до скрижанілого трамваю, другі пошвендяли за гостроязикими петеушницями в кролячих шубках, треті під горілчаним магазином стрїляли курииво і потайки прикладались до горловини, збивали бурульки з піддашшя й заховували лютий дух, заводили Галю, вдячно обїймаючи вже безголосих, добряче захмелених земляків, а на розводі комбат мало не пеньк серед плацу з німою купкою оркестру, весь «лічний состав» видворив на лови утеклич, сніг подекуди сягав вище пояса, зачинялись гуртожитки й гастрономи, світло грейдера завихрювало білосумну невагомість ночі, коли дві бабці в теплі підїзду вишептом гомонїли про втечу з тюрми, самотній жінці примарилась золотава риба на тарелі, а мішкуваті заброди тьмяніли в полоні прожекторів над колючкою, скубли на подертих рукавах вату і потім старанно голились перед «губою».

Початок. Закінчення у N 6

Генрі А КІССІНДЖЕР
**НОВЕ
РОСІЙСЬКЕ
ПИТАННЯ**

Коли я востаннє відвідав Москву 1989 року, при владі ще був Горбачов, який наполегливо говорив про реформи виключно в рамках лібералізованої комуністичної системи. Сателітарні структури у Східній Європі ще не розпались, тим більш безглуздими виглядали в той час розмови про можливий розпад СРСР. Усе це куди й поділося на час мого недавнього візиту до Москви й Києва місяць тому. Лише пронизливий холод залишився, схоже, незмінним. Життя зробилося важким, як ніколи. Політична ситуація змінилася неспізнано.

Характерною рисою революцій є те, що сучасникам вони видаються серією не зв'язаних між собою подій. Особливо це стосується Сполучених Штатів, привчасних до стабільності як абсолюту і схильних сприймати найкардинальніші зміни в світі лише як тимчасове відхилення від звичного стану речей. Ось чому Єльцина вони трактують як такого собі наступника Горбачова, а в так званій Співдружності Незалежних Держав вбачають щось на зразок колишнього СРСР під новою назвою. Підсвідоме роздратування появою нових незалежних країн вчувається у поведінці багатьох західних лідерів. Нерідко вони діють так, мовби прагнули зберегти колишню наддержаву, тільки заквашену на демократичніших ідеалах та ринковій економіці.

Ця позиція, по-своєму зрозуміла, ігнорує, однак, найістотніший наслідок другої російської революції: занепад імперії, яка від часів Петра Першого чинила тиск на всіх своїх сусідів, затіва-

ючи більше воєн, ніж будь-яка інша держава Європи, щоб урешті сягнути свого апогею в комуністичному моноліті. Після появи незалежних країн на території колишнього СРСР ми не можемо трактувати Єльцина як Горбачова. Російська республіка справді найбільша з-поміж спадкоємців колишнього Радянського Союзу, на її частку припадає три чверті його території і половина населення. Але є ще 11 інших республік, найбільша з них, Україна, має населення приблизно як у Франції.

Американські політики, сповнені ностальгії за простенькими рішеннями, до яких вони звикли в часи існування «єдиного сильного центру», мусили-таки визнати нову реальність, але й досі не знають, як бути з усім, що з тої нової реальності випливає. Ця їхня нерішучість укупі з постійним акцентуванням на «стабільності» загрожує радше дестабілізацією, оскільки об'єктивно підживлює історичні тенденції Росії до домінування. А тим часом поновити колишню багатомовну імперію можна лише збройною силою, повернувши ту імперію назад у стан ворожості щодо всього зовнішнього світу, тобто до стану, в якому вона існувала століттями — і під царями, й під комісарами. Жодна метрополія не гнобила своїх колоній так, як Росія, жодна країна не була у такому гострому стані перманентної ворожнечі зі своїми сусідами. Прагнучи миру й прогресу, Сполучені Штати повинні зайняти справедливу позицію в конфлікті між центром і новими державами.

Сьогодні внаслідок політичної та еко-

номічної кризи цей конфлікт дедалі загострюється. Економічна криза зумовлена десятиліттями стагнації в умовах сталінської централізованої командно-розподільчої системи. Єльцин відважно спробував пришвидшити реформи, відпускаючи ціни з надією, що це стимулюватиме виробництво, а прилавки відразу ж заповняться прихованими товарами. Більшість республік вчинили подібно. Проблема, однак, полягає в тому, чи цей механізм запрацює швидше, ніж система дійде до цілковитого краху.

У радників Єльцина майже містична віра в те, що реформи врешті підуть, поєднується з нетерпеливим очікуванням швидких результатів. Єгор Гайдар, головний реформатор, і його команда сподівалися, що ціни врешті почнуть опускатись. Але я не помітив жодних ознак цього. Більшість моїх співрозмовників прогнозували серйозні суспільні конфлікти, якщо до осені ситуація не поліпшиться.

Ціни справді вражають: кілограм яловичини коштує половину місячної платні і в Москві, і в Києві. Єльцина нищівно критикують зусібіч за «грабінницькі» ціни. Нещодавно, побувавши в одному з магазинів, він розпорядився знизити явно завищені ціни на ковбасу — переконливий доказ, що механізм «вільного ринку» ще не працює.

Люди живуть поки що старими запасами й заощадженнями. Але що буде, коли вони кінчатся? Виробництво споживчих товарів і близько не сягає потрібного для країни рівня. Плани приватизації сформульовані лише в загальних рисах. Один з провідних реформаторів признався мені, що реформи у сільському господарстві так і не почнуться цього року, бо російський парламент не бажає ними займатися.

Єльцин та інші російські лідери висловлюють сподівання, що економіка десь до жовтня стабілізується. Гайдар тим часом переконаний, що це займе близько двох років — якщо його програма послідовно виконуватиметься. Спад вального продукту на кінець року перебачається до 30%, з поступовою стабі-

лізацією в середині або й наприкінці 1993 р. Чи зуміють політичні структури протриматись до того часу?

Економічна криза загострює конфлікти як у республіках, так і між ними. Стара номенклатура зберігає свої позиції. Один реформатор меланхолійно зазначив, що у певному розумінні серпневий путч виявився успішним. Уся бюрократія залишилась комуністичною. Колишні апаратники мають достатній вплив, щоб саботувати політику уряду зсередини, тим часом як їхні ідеологи критикують її ззовні. Розчарування в демократичних реформах робить націоналізм привабливою для мас ідеологією як у Росії, так і в Україні. Росіяни занепокоєні «фашистським націоналізмом», уособленим Володимиром Жириновським, котрий на президентських виборах здобув лише 8% голосів, але, на думку компетентних оглядачів, міг би розраховувати сьогодні на значно більшу підтримку виборців. На Україні націоналісти спонукають президента Леоніда Кравчука до гострішої конфронтації з Росією.

Я мав змогу ближче запізнатися з антиамериканським варіантом російського націоналізму, обідаючи в Москві з групою молодих енергійних людей. Вони переконані, що Сполученим Штатам вигідна сьогоднішня ситуація і що обстоювання так званого «нового світового порядку» є безсоромним нахабством з їхнього боку, тому що відводить Росії мінімальну роль у світових справах.

Найгірше, однак, що російський націоналізм намагається поновити традиційне домінування Росії над іншими республіками. Високопоставлений член російського парламенту зізнався мені: «Ми ніколи б не пішли на створення СНД, коли б припускали, що Україна може справді стати незалежною. Я ніколи не визнаю Київ зарубіжним містом».

Жоден з-поміж росіян, яких я бачив, не згоджувався будь-коли визнати Україну за справді незалежну державу; жоден з-поміж українців не згоджувався на збереження хоч якихось центральних органів. Зазначу, що не лише

українці говорять про загрозу російсько-го імперіалізму — цю думку поділяють і лідери кількох інших республік, з якими я бачився. Росіяни стверджують, що Україна погодилась на збереження «спільного економічного простору» і тут же запровадила власну валюту. Українці в свою чергу нагадують, що Росія визнала їхню незалежність і тут же зажадала перегляду українських кордонів, порушивши, зокрема, питання про статус Криму. Росіяни вбачають у СНД засіб збереження центральних органів у максимально можливому обсязі; українці тим часом не хочуть про такі органи й чути — навіть про секретаріат, який би готував зустрічі міністрів закордонних справ. Вони з порога відкидають також будь-яку концепцію спільних збройних сил.

І Єльцин, і Кравчук виглядають досить відповідальними політиками, аби уникнути прямого зіткнення. Та попри всю їхню відданість принципам демократичного компромісу, в разі подальшого загострення конфліктів обидва можуть бути замінені менш поступливими особами або й узагалі зметені геть націоналістами.

Низка незгод у військових питаннях може гранично загострити їхні стосунки уже найближчим часом. По-перше, існує фундаментальна суперечність у самій концепції збройних сил. Росія добивається централізованого контролю за армією СНД. Двоє високих воєначальників у Москві пояснювали мені, що вони потребують дво-трирічного перехідного періоду, впродовж якого існуючі збройні сили перебували б під централізованим московським командуванням. Один з них рішуче підкреслив, що Єльцин повинен би перебрати собі всі війська відповідним указом, а тоді вже провадити з Україною переговори. Може, саме тому Єльцин не поспішає із формуванням російської армії. Україна тим часом цілком природно вбачає у «спільних збройних силах СНД» загрозу своїй незалежності.

Практичні розбіжності між двома республіками зосереджені у трьох сферах: атомна зброя, Чорноморський флот та командування й контроль за звичай-

ними збройними силами. Глибинна суперечність, однак, стосується майбутнього самої армії. Росія воліла б, щоб українські збройні сили обмежились лише національною гвардією, тим часом як її кордони мала б охороняти армія СНД. Я не зустрів, однак, жодного українця, який би погодився з такою точкою зору. Вони схильні розцінювати такі війська як окупаційну армію.

Над усім цим плаває генеральний штаб у Москві, вперше в житті звільнений від політичного контролю з боку партії, уряду та КГБ. Він представляє начебто Співдружність, яка не має, проте, ані політичних інституцій, ані персоналу. Політичний вакуум залишає генштаб наодинці з його «незалежністю», роблячи поведінку цього наддержавного органу непередбачуваною — попри його формальну лояльність щодо Єльцина.

Що все це означає для Сполучених Штатів? На сьогодні американська політика щодо колишнього СРСР, схоже, визначається двома моментами: гострою продовольчою кризою і проблемою контролю за ядерними боєголовками. Ці моменти справді важливі. Але перший з них зводиться загалом до суто технічної проблеми доставки й розподілу гуманітарної допомоги. Другий тим часом з технічного погляду значно складніший, і Америка мала б подати для його вирішення значно істотнішу допомогу. При цьому ми не повинні допускати, щоб проблема контролю за ядерною зброєю використовувалась прихильниками «сильного центру» для реанімації старої імперії.

Сполучені Штати на диво повільні в нав'язуванні контактів з новими республіками. Коли я був в Україні, там працювало лише двоє американських дипломатів — без жодного прямого зв'язку з Вашингтоном. Підозрюю, наша присутність в інших республіках ще мізерніша. Рідкісні візити американських офіційних осіб, заклопотаних головним чином ядерною зброєю, — важливий, але цілком обмежений діалог, який врешті закінчиться після остаточного виведення ядерної зброї з республік.

Щоб успішно переправитися через цей мальстрім, Сполучені Штати повинні дотримуватись на позірнеоднозначної, а проте внутрішньо цілісної політики:

1. Вашингтон має пам'ятати, що Росія є спадкоємицею великої історичної традиції і що недавні події завдали нищівного удару по її почуттю самоповаги. Вашингтон, отже, має і на словах, і на ділі ставитись до Росії як до рівного партнера у світових справах і як до великої країни, що цілком законно піклується про власну безпеку. Простягаючись від Санкт-Петербурга до Владивостока і зберігаючи під своїм контролем тисячі ядерних боєголовок, Росія не потребує ніяких територіальних буферів, які видавалися їй необхідними упродовж усієї її історії. Всі ресурси, які вона донедавна розтрачувала на імперську експансію, куди доцільніше потратити на економічне відродження.

2. Водночас Росії слід дати зрозуміти, що новий експансіонізм — у формі агресії чи шантажу — коштуватиме їй надто дорого. Такі дії несумісні з принципами, сповідуваними Америкою, і з інтересами сусідніх з Росією держав. Вони можуть призвести лише до нового витка конфронтації між Росією й рештою світу.

3. Сполучені Штати повинні якнайшвидше розширювати економічні й культурні зв'язки з провідними республіками колишнього СРСР. Мусимо пам'ятати, що колоніальне минуле не дало їм великого досвіду у міжнародних справах. Вони потребують відчутної підтримки. Ми повинні врівноважити нашу увагу до заслуг Єльцина і увагу до потреб нових республік. Мусимо знайти й інші теми для розмов з ними, окрім теми контролю за ядерною зброєю. Слід би збалансувати усі ці розмови конкретними програмами допомоги кожній республіці.

4. Якщо Росія визнає нову ситуацію і не претендуватиме на перегляд кордонів, слід подбати про ефективну програму західної допомоги для неї.

Перед нами відкрилась унікальна нагода — принципово змінити стосунки між колишнім СРСР та рештою світу. Діючи мудро, ми маємо змогу вступити у небу-

валу еру міжнародного співробітництва. Але ця можливість усе ще непевна, тож не змарнуймо її, зациклюючись на дургорядних деталях, що є усього лише симптомами переємін.

(Newsweek, 10 лютого 1992)

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Ім'я Генрі Кіссінджера (нар. 1923 р.), відомого американського політолога, професора Гарвардського університету й колишнього держсекретаря США (1973—1977) та радника президента з питань національної безпеки (1969—1975), особливих рекомендацій, гадаю, не потребує. Хотілось би, однак, звернути увагу на інше: отримуючи інформацію головним чином з Москви, ми мимоволі починаємо сприймати проблему «Україна і світ» у тенденційному, вигідному для Москви, але не для нас висвітленні.

Про це дуже добре сказав в одному з інтерв'ю український історик і політолог Валентин Мороз: «Можу вас запевнити, що українців часто обманюють, коли говорять їм про те, що Захід гнівається на них за ті чи інші кроки. Зарубіжна преса ставиться до цих двох великих держав (України й Росії. — М. Р.) як до двох однакових величин. На Заході вже змиринилися з тим фактом, що Україна — завелика риба, щоб її та московська акула просто так взяла і проковтнула. Західні люди, налякани російським хаосом, центром Східної Європи зробили Україну. І українській владі, як на мене, необхідно, не зволікаючи, скористатися оцим ставленням Заходу» (За вільну Україну. — 1992. — 24 березня).

Можливо, В. Мороз трохи перебільшує у протилежний бік, але тим важливішим для нас є розважливий, аналітичний погляд Г. Кіссінджера — політика, котрий, на відміну від, скажімо, З. Бжезінського чи А. Безансона, ніколи раніше не виявляв особливих симпатій до України і взагалі не надавав цій проблемі істотного значення.

На жаль, антиукраїнські інсинуації в західній пресі, що їх так охоче перекладає й цитує преса московська, не є аж такими рідкісними, як би нам хотілося. На це є свої причини. З одного боку, існують певні стереотипи, до яких призвичаїлись не лише західні політики (про це блискуче говорить у наведений статті Г. Кіссінджер), а й журналісти і, головне, публіка, якій і журналісти, й політики свідомо чи підсвідомо догоджають. Класичний приклад — квазіцитата з Г. Кіссінджера, яку редакція «Newsweek» винесла шапкою над його статтею: «Росіяни занепокоєні «фашистським націоналізмом» у республіках типу України». Марно ви будете шукати у Кіссінджера цієї цитати, подіб-

на фразу в його статті звучить так: «Росіяни занепокоєні «фашистським націоналізмом», уособлюваним Володимиром Жириновським.» — і далі за текстом.

Навряд щоб редакція поважного тижневика не знала, хто такий Жириновський, і простодушно прийняла його за «українського» націоналістичного лідера. Скоріш за все перед нами намагання «підкоригувати» Кіссінджера, «пом'якшити» його «радикалізм», догодити своїм призвичасним до українофобії читачам чи бодай не надто роздратовувати їхню міфологічну свідомість реалістичним поглядом.

Мусимо пам'ятати також, що чимала кількість «радянологів» на Заході — це вихідці з колишнього СРСР, антикомуністичні переконання яких не заважали їм бути імперцями й шовіністами, як правило, вкрай неприхильними до України з тих самих причин, з яких не вельми при-

хильні до України й сьогоднішні «демократи» в Москві.

І нарешті, є ще одна причина поширеного на Заході антиукраїнізму — міф про український «антисемітизм», «ксенофобію» і «колаборацію» з німецькими фашистами. Не заглиблюючись тут у цю вельми складну проблему, вкажемо лише на її злободенний аспект: міф про «фашистський» характер українського націоналізму підігривається, на жаль, і частиною сьогоднішньої єврейської еміграції, зацікавленої в отриманні статусу політичних біженців (а не просто економічних емігрантів) і зв'язаних із цим статусом пільг.

Зрозуміло, що ніякий Кіссінджер не вирішить українських проблем, якщо українці самі не налагодять повноцінної інформаційної і дипломатичної мережі і не навчаться дбати про свій образ у світі, утверджуваний як словами, так і конкретними справами.

Микола Рябчук

Роман ШПОРЛЮК ЄВРАЗІЙСЬКИЙ ДІМ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОСІЇ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ*

Те, що я називаю новим панмонголізмом, не є, принаймні поки що, свідомою ідеологією, а спонтанним явищем, що виникає у сучасній російській літературі як результат особистого досвіду окремих поетів та письменників. Можливо, він також є наслідком соціальних та культурних процесів, хоча на даний час ці залежності важко визначити.

Віктор Ворошильський (1985)

У своїй промові на заключному засіданні першого З'їзду народних депутатів у Москві Андрій Сахаров намалював жакливу картину ситуації у Радянському Союзі. Країна, сказав він, стоїть перед загрозою «економічної катастрофи» і «трагічного загострення міжетнічних взаємин». «Відбуваються могутні і небезпечні процеси, і одним з їхніх проявів є загальна криза довіри народу до керівництва країною. Зростаюче напруження може розірвати наше суспільст-

во на частини і призвести до найтрагічніших наслідків»(1).

Кількома місяцями перед тим у Парижі Андрій Синявський дійшов висновку, що «радянська ідеологія зазнала краху, і які б не робилися спроби її оживити, вона ніколи не надихне життя високим змістом. Радянське суспільство сьогодні... не має ідеалів»(2).

Такі погляди на становище в Радянському Союзі затим лунають дедалі частіше та інтенсивніше. Як у самому Союзі, так і поза його межами. Юрій Афанасьєв у голосній статті, опублікованій 1988 року в «Литературной России», заявив, що він бачить у нинішньому Радянському Союзі «ідеологічний вакуум», внаслідок якого виникає, за його словами, «криза ідентичності» суспільства. Він відніс і кризу, і «вакуум» на рахунок «систематичного руйнування колективної пам'яті», яке, сказав він, практикувалося при Сталіні та Бреж-

*Стаття написана до остаточної ліквідації СРСР. — *Ред.*

неві. А історична пам'ять, сказав Афанасьєв, є центральним формотворчим компонентом ідентичності соціальної групи(3).

Ці зауваження трьох дуже різних росіян, що їхня любов до своєї країни не підлягає сумніву, допомагають нам зрозуміти, чому історія та історичні концепції такі важливі у дебатах про становище і перспективи Радянського Союзу. Справді, не тільки сприймання людьми проблем Радянського Союзу, а й самі собою ці проблеми стали питаннями історії, тому що вони — спадщина сталінізму у найбільш конкретній, повсякденній формі. І знову звернімося до московської промови Сахарова: у національних проблемах «ми успадкували від сталінізму національно-конституційну структуру, яка має тавро імперського мислення та імперської політики «поділяй і влада-руй»». До жертв імперської системи належать не тільки неросійські народи, а й сама російська нація. На її плечах, сказав Сахаров, «лежить основний тягар імперських амбіцій і наслідків авантюризму та догматизму у зовнішній та внутрішній політиці». Не диво, що сприймання сталінізму як продовження царської імперської політики у міжетнічних взаєминах сьогодні таке поширене як серед російських, так і серед неросійських авторів. Якщо це відповідає дійсності, то будь-яке вирішення сучасних національних проблем має брати до уваги їхнє коріння, стосунки між державою і російською нацією, сформовані у царські часи і перенесені у радянський період. Тепер цілком очевидно, що Леніну не вдалася його спроба обійти діалектику націй та націоналізму, висуваючи класи як основну точку відліку і класову солідарність як принцип, що узаконював саме існування Радянської влади. (Варто зауважити, що вже у 1920 році відомий віденський лінгвіст і культуролог князь М. С. Трубецької передбачив, що саме так і трапиться).

Більшовицька революція зупинила природну дезінтеграцію Російської імперії на ряд незалежних національних держав, яка бурхливо відбувалася після

Лютневої революції 1917 року. Як ми тепер бачимо, вона також не дозволила російському народові розвинутися у «нормальну» націю «нормальну» державу (4). Іншими словами, росіяни, виринувши з руїн імперії Романових, не стали звичайною національною державою — на відміну від основної нації Оттоманської імперії, яка в добу Атаюрка утворила Турецьку республіку. Переносючи столицю із Стамбула в Анкару, турки заявили тим самим про свою відмову від усіх претензій на універсальність ісламської чи оттоманської ідеї. Перенесення столиці з Петрограда до Москви мало цілком протилежне значення: це була заміна правителів з континентальними імперськими амбіціями на нових лідерів, чії наміри мали вже глобальний, планетарний характер.

Хоч комуністична мрія про світову революцію і залишилася мрією, після другої світової війни радянська держава розширила сферу свого панування і впливу більше, ніж будь-коли за правління царів. Так званий соціалістичний блок, що перебував під диктатом Радянського Союзу, охоплював усю Східну і Центральну Європу, а також ряд країн в Азії. Проте така територіальна експансія комуністичної ідеології аж ніяк не подолала національного фактора в політиці. Вона мала якраз протилежний ефект: не лише посилила національні пристрасті у тих регіонах, де вони завжди були сильними, але й ще більше ускладнила національні проблеми в СРСР. Вона також, по суті, зупинила потяг росіян до власного самовизначення.

Упродовж кількох поколінь перед революціями 1917 року в середовищі російської інтелігенції тривала дискусія про автентичність та ідентичність Росії. Слов'янофіли і західники, «почвенники» і панслависти, ліберали, консерватори і реакціонери, народники і марксисты — всі вони дискутували про місце Росії у сім'ї націй і всі намагалися встановити належні, з їхнього погляду, стосунки між російським народом, державою та іншими, неросійськими націями Росії. Безпосередньо після 1917 року здавалося, що

більшовики зробили зайвими всі ці дебати і ті пристрасті, які їх живили. Але це було далеко не так, що сьогодні особливо помітно.

Стає дедалі очевиднішим, що справжня нормалізація та упорядкування національних проблем у Радянському Союзі вимагає розв'язання російського питання. Російською республікою тривалий час керували безпосередньо всесоюзні органи, які трактували Росію не як державу, а як «конгломерат» провінцій та регіонів. Саме з цієї причини неросіяни ототожнюють московську бюрократичну машину з Росією, а їхня опозиція до Москви набуває форми опозиції до Росії і виказує себе в антиросійських настроях (5).

Перетворення Росії в одну з багатьох рівноправних держав на місці колишнього СРСР, що не посідає виключного, привілейованого місця, є викликом, який багатьом росіянам навіть важко усвідомити, не те що прийняти. Бо це означає, перш за все, різке територіальне зменшення Росії і її пониження до рівня однієї з держав у цій частині світу. По-друге, це викликало б перехід російської культури, науки та мистецтва від статусу наднаціональної, «спільної культури» всього Радянського Союзу до рівня однієї з багатьох «національних» культур.

До революції російська інтелігенція загалом не погоджувалася на такий хід подій, запропонований неросіянами. Оглядаючись на той період, П. М. Мілюков у книзі, написаній 1920 року, зазначає: націоналісти неросійських національностей вимагали, щоб російська інтелігенція переглянула свою національну ідентичність. Вони, мовляв, висунули думку, що російська інтелігенція повинна вважати себе виразником інтересів лише етнічних росіян, не намагаючись репрезентувати також інші народи імперії, приміром, українців чи білорусів. Наполягання на представництві інтересів усієї імперії, говорили ці критики, означає претензію на керівну роль і пріоритет над іншими націями. Це позбавляло неросіян права говорити нарівні з росіянами. Розглядаючи цю стару суперечку, Мі-

люков заново утверджує свою впевненість у тому, що російська інтелігенція (до якої належав він сам) не могла прийняти такої поради, тому що остання вимагала нібито «ліквідації російської історії» — тут він, очевидно, мав на увазі заперечення самої легітимності існування імперії як продукту російської історії (6).

Питання про ідентичність росіян не зникло разом з царською імперією — сьогодні воно ще більше, ніж будь-коли, знову на порядку денному. Сьогодні питання стоїть так чи погодиться російська інтелігенція 1990-х зробити те, що її попередники відмовилися зробити у 1900-і. Хоч би що сталося, тепер уже зрозуміло, що проблема російської нації є проблемою, яка визначає сутність інших національних питань у Радянському Союзі та у всій Східній Європі. Усі нації, здатовані Москвою, орієнтуватимуть свої пакети питань у залежності від статусу Росії.

Таким чином, важливо пильно придивитися до актуальних національних тем та концепцій серед росіян. Ален Безансон так пише про сучасну ситуацію після банкрутства марксизму-ленінізму: «Оскільки ідеологічна магія вже знищена, єдиним джерелом тієї магії залишиться легітимність існування російської нації як імперської, колоніальної нації у сьогоднішньому, повністю деколонізованому світі» (7). Чи це має означати, що росіяни не можуть визначити себе інакше, ніж «імперська нація»? Чи їм уже судилося ніколи не стати «нормальною» нацією?

Існує чимало літератури про російський націоналізм та російську проблему, і вона зростає далі. Наше есе не має на меті торкатися питань, дуже компетентно розглянутих Джоном Б. Данлопом, Даррелом П. Гаммером, Роналдом Г. Сані Олександром Яновим у їхніх недавніх виступах на симпозіумі, оприлюднених у спеціальному випуску «Бюлетеня досліджень радіо«Свобода» під заголовком «Російський націоналізм сьогодні» (8). Натомість ми зосередимося на темі, сформульованій Андрієм Синявським на цьому ж симпозіумі, і поширимо його

міркування, звертаючись до ряду вужчих, специфічніших питань.

Синявський починає з визнання, що національна проблема «одна з найгостріших, перед якими стоїть радянський уряд», проблема, яка викликає незгоду і суперечки. Він пише: «Основну причину цього можна виразити одним словом — імперія; по-перше, російська імперія, сформована впродовж століть і успадкована новим порядком; далі радянська імперія, побудована на руїнах старого порядку, сконсолідована і розширена як світова супердержава. Сьогодні це єдина імперія у світі, країна, унікальна за самими масштабами її території та кількістю народів, які її населяють. Цілоком закономірно, що її сутність як імперії ускладнює національну проблему до надзвичайно великої міри».

Отож беремо проблему імперії як контекст до розгляду сьгоднішньої ситуації в Росії і як тло для статті згаданого Трубецького «Спадок Чінгісхана: погляд на російську історію не із Заходу, а зі Сходу», опублікованої у цьому томі в англійському перекладі Кеннета Брострома.

Існують два фундаментальні підходи до проблеми зв'язку російської нації з імперією. Перший репрезентують ті, хто сприймав імперію — тобто Радянський Союз і, можливо, всю Східну Європу в її сучасних кордонах — як природну територію, «законно» опановану російською нацією. Вони вважають, що політична система, заснована Ленінінм, Троцьким та Сталінінм і їхніми наступниками аж до Горбачова, найкраща для імперії. Таким чином, їх можна вважати авторитарними імперіалістами або «націонал-більшовиками», — їм можна також давати й інші назви. Для нас достатньо, що вони розглядали Радянський Союз, а часто і всю Східну Європу, як сферу абсолютного впливу Росії. У сталінські часи, але також і за Брежнєва Москва вважала, що незалежні нації Східної Європи приречені повторювати, хоч і впродовж довшого часу, досвід «національних республік» Радянського Союзу — передусім у соціокультурній сфері. Це легко забувається

тепер, коли провал цих планів культурної русифікації і політичної радянзації цілоком очевидний. Було зроблено серйозну і настійну спробу радянзації, від якої не хотіли добровільно відмовитися (9).

На протилежному кінці політичного спектру стояли ті, хто віддавав перевагу ліберально-демократичній та конституційній, західного типу, формі правління для Радянського Союзу під керівництвом Росії. Зокрема ті, в уявленні яких ідеальна держава є політичним утворенням, дуже схожим на те, чим вони вважають Сполучені Штати. Але, оскільки вони хотіли встановити свою ідеальну владу на всій території Радянського Союзу, не беручи до уваги політичної суверенності неросійських націй, вони фактично поводили себе, як російські імперіалісти (навіть якщо вони прагнули «ліберальної імперії», з незалежними судами, які б поважали рівність усіх громадян, незалежно від їхнього етнічного походження, національного середовища, релігії тощо). Ясно, що їхня позиція заперечувала право неросійських націй утворювати будь-яку політичну особність, особливо територіальну. Ці російські «американісти» хотіли б встановити регіональну автономію, не поєднуючи етнічності з територією. Деякі з найбільш крайніх російських лібералів, нібито дотримуючись американської моделі, одверто проповідують своє бажання повного відокремлення етнічності від політики і держави (10). Хто б вони не були — екстремісти чи помірковані, атеїсти чи православні, завжди на перший план виступає проблема політичної географії. Їх можна запитати: яку Росію, яку географічну форму Росії мають на увазі ці учасники дискусії? Чи ця Росія співмірна із сучасною імперією, чи це якась дрібніша Росія — земля, яка слушно вважається національною батьківщиною росіян? Такі ж міркування слід брати до уваги, щоб зрозуміти тих, хто розглядає неполітичні (тобто культурологічні або орієнтовані на релігію) концепції російської національності. Чи їхнє уявлення про фізичний образ Росії відмінне від образу Радянського Союзу?

Все це наводить на думку, що для розуміння традиційних російських угруповань за їхніми поглядами на національну ідентичність та національну ідеологію (таких, як західники і слов'янофіли, а також їхні сучасні спадкоємці та послідовники) необхідний ширший контекст.

Ті, хто розглядав Росію як поняття, відмінне від СРСР, хто визнавав різницю між Радянським Союзом як багатонаціональною імперією і Росією як національною батьківщиною одного певного народу, репрезентували другий фундаментальний підхід до питання «російський народ і імперія». Ми зосередимо свою увагу на трьох різних течіях серед цих російських націоналістів.

По-перше, це ті, хто вважає, що Росія, по суті, включає українців та білорусів. Серед прихильників погляду, що східні слов'яни є єдиним цілим, є такі, хто заперечує, що українці та білоруси — це дві окремі нації, відмінні від російського народу, а також такі, хто розглядає ці дві нації, разом з великоросами, як складові частини «всеросійської» спільноти, більшої за всі ці три народи. Ця концепція робить наголос на історичних, релігійних та політичних факторах, що сформували Росію (11).

Друга різновидність сучасного російського націоналізму зосереджувала свою увагу на Російській Федерації як батьківщині росіян. Вона особливо набрала сили в останні роки, а її пакет вимог включав встановлення 1) специфічно російських (тобто приналежних до Російської Федерації) структур для партії, комсомолу, профспілок, чітко відокремлених від загальносоюзних утворень; 2) російської Академії наук; 3) російської програми телебачення, крім всесоюзних програм і 4) відповідних змін у друкованих органах тощо. З цього погляду однією з основних вимог була реорганізація керівництва, яка мала віднести управління справами Російської Федерації до специфічно російських міністерств та інших центральних відомств (12).

Для національностей, які не входили до РСФР, це був, сказати б, найбільш

прийнятний різновид російського націоналізму. Це стало ясно в ході останнього З'їзду народних депутатів, коли представники прибалтійських держав, зокрема, вимагали відокремлення центральних (союзних) відомств від російських. Водночас цей підхід не торкався основної внутрішньої національної проблеми РСФРР, тобто статусу та ролі корінних неросійських національностей, таких, як татари, башкири, народи Дагестану, народи Півночі тощо.

Третій варіант сучасного російського націоналізму не лише визнавав СРСР як багатонаціональний організм (усі націоналісти це визнавали), але й розглядав саму Росію як багатонаціональне утворення.

Зрозуміло, що неросійські народи Росії воліли б, щоб Російська Федерація була реорганізована згідно із справді федеративними принципами. Адже насправді ця виссоцентралізована у двох напрямках структура перебувала у віданні централізованих радянських структур і, оскільки мала власний уряд, так звані автономні республіки та області РСФРР повністю перебували під його контролем. Отож на З'їзді народних депутатів СРСР депутат від евенкійського округу М.І. Монго запропонував, щоб Російська республіка утворила у своєму парламенті дві палати, раду республіки і раду національностей (13).

Татари — найчисленніша неросійська національність РСФРР — чи не перші дійшли висновку, що виживання їхньої нації вимагало підняття статусу Татарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки до рангу республіки союзної зі столицею в Казані. Ця думка обговорювалася протягом певного часу, зокрема у Татарському громадському центрі (татарський відповідник народних фронтів у прибалтійських республіках). У травні 1989 року зїзд письменників Татарської республіки одногослосно проголосував за внесення цієї зміни до конституції (14). Згодом розгорнувся рух за цілковиту незалежність Татарстану.

Навіть цей фрагментарний, схематичний розгляд лише однієї, хоч, безу-

мовно, найважливішої сьогодні національної проблеми — російської — драматично ілюструє і підтверджує думки Андрія Сахарова. Зрозуміло, що в «ідеологічному вакуумі», описаному Юрієм Афанасьєвим, повинен мати місце пошук ідей, не лише в сучасному, але й у минулому. Серед концепцій минулого, що стосуються питань, які сьогодні стоять на порядку денному, напевно, найоригінальнішою з інтелектуального погляду є доктрина євразійства, включаючи внесок сюди князя Миколи Сергійовича Трубецького.

У написаній 1927 року статті «Всеєвразійський націоналізм», яка найпоширеніше розкриває його позицію, Трубецької сконцентрував свою увагу на значенні російської революції у фундаментальному перетворенні російської держави та стосунків між росіянами і неросіянами. До революції росіяни вважалися господарями всієї території імперії і не робилося принципової різниці між суто російськими регіонами та областями, заселеними «інородцями», навіть якщо ті були корінним, автохтонним населенням. Революція це змінила. Російська нація, на думку Трубецького, перестала бути єдиним господарем і стала одним із багатьох народів, що користувалися рівними правами в державі; вона перестала бути господарем у домі, а перетворилася на одного з рівноправних членів сім'ї. Трубецької застерігає проти всякої надії, що ці фундаментальні стосунки між націями колишньої імперії колись можуть змінитися: час російського панування скінчився (15).

Але якщо це так, то на якій основі можна утримувати всі народи імперії в одній державі — після того, як вони, мовляв, стали рівними? Трубецької відкидає аргумент, що цю роль може виконати марксистський принцип класової солідарності пролетарів і вірність нового керівництва країни марксизму та комунізму. Ми не маємо тут можливості доходити до причин його скептицизму. Досить сказати, що Трубецької передбачив, що міць комунізму як об'єднавчого чинника з часом ослабне. У будь-

якому випадку, той факт, що Узбекика республіка і Білоруська республіка сповідають ті самі суспільні ідеї, не означає, каже він, що ці республіки мусять обов'язково бути об'єднані в одній державі. «Більше того, це навіть не означає, що ці республіки не можуть бути ворогами і навіть воювати одна з одною». На думку Трубецького, розв'язання полягає у встановленні більш автентичних, перманентних історичних та духовних зв'язків між народами, що утворюють СРСР. Іншими словами, вони повинні становити єдину націю. «Таку націю, — пише Трубецької, — ми називаємо євразійською нацією, її територія — Євразія, її націоналізм — євразійство». Трубецької не пропонує усунути чи притлумлювати націоналізми народів, що складають Євразію. Кожен із цих націоналізмів і всі вони взяті разом повинні бути підпорядковані, скоординовані і згармонізовані з вищим — євразійським — націоналізмом. Він визнає, що росіяни — це слов'яни, татари—турки, деякі з них — християни, інші — мусульмани чи віруючі інших конфесій тощо. Але він застерігає проти будь-якого сепаратизму, включаючи російський (тобто сепаратизм великоросів). Він висловлюється проти панславізму та панісламізму, тому що вони єднають нації, що належать до Євразії, із зовнішніми силами, відокремлюючи водночас деякі з них від інших євразійців.

Російська дискусія про стосунок Росії до Європи, з якою пов'язані назви «західники» та «слов'янофіли», виникла в країні з певною географічною окресленістю та населенням, деякою мірою змішаним з етнічного та релігійного погляду. Як відомо, Росія XIX століття охоплювала Фінляндію, прибалтійські провінції, ряд суто польських провінцій, включаючи Варшаву, Лодзь та Люблін. Ці землі не увійшли до складу Радянського Союзу після революції. Євразійці привселюдно оголосили, що вони схильні погодитися на ці втрати, тому що ці землі ніколи посправжньому до Євразії не належали. Однак євразійці не погодилися з приєднанням Бессарабії до Румунії і вважали колишню австрійську Галичину своєю

(тому щр, на їхню думку, український народ, разом з великоросами та білорусами, по суті, становить «підоддиницю» в межах ширшої російської нації і разом з ними належить до євразійської нації (16)).

Один із засновників євразійства князь Д. С. Святополк–Мирський зробив таке зауваження з цього приводу: «Визнаючи відмінність Росії від Європи, євразійці відмовилися від будь–якого російського імперіалізму, спрямованого на Захід або до моря. Вони не протестують проти незалежності Фінляндії, Естонії, Латвії чи Литви, які є європейськими, «латинськими» націями, а не євразійськими. Константинополь та Середземномор'я не приваблюють континентально настроєних євразійців, не мають вони також ніякого бажання посісти незамерзаючі порти у самій Азії, чи то на Жовтому морі, чи в Перській затоці. Географічно євразійська політика — це політика реалістична, вона розглядає теперішні кордони Радянського Союзу (маються на увазі кордони до 1939 року. — *Р. III.*) як єдину арену російської та євразійської діяльності» (17).

Мирський відкидає звинувачення, що євразійці «часом перебільшували спорідненість росіян з народами Східної Азії». Їхній інтерес до Сходу є «не що інше, як вираження відродженого відчуття реальності». Мирський продовжує: «Історія нерозривно поєднала Росію з народами степу, і випробуванням для кожного майбутнього російського уряду буде його здатність приходити з ними до взаєморозуміння».

Якщо Мирський хотів сказати, що до фундаментальних проблем Росії належать її зв'язки зі східними сусідами, він, здається, мав рацію набагато більшою мірою, ніж сам собі міг уявити. Інша річ, чи передбачив він форму, якої набудуть російсько–східні зв'язки та проблеми, що тут виникнуть. Євразійці сподівалися, що народи Азії, прокинувшись, стануть антизахідними і сприймуть революційну, спрямовану проти Заходу Росію (тобто Євразію) як свою. Вони не передбачили піднесення таких «вестернізованих» націй, як Японія, Індія, Південна Корея чи Сін–

гапур. Не справдилася також їхня надія на сприйняття Росії як азійської нації. Лідер Радянського Союзу, який наполягав на тому, щоб Європу називали «нашим спільним домом», звичайно, зовсім не євразієць. Але хотів він того чи ні, його увага постійно мусила бути спрямована від Європи за рубежем до Азії вдома. Внутрішня проблема, яка стояла перед ним, усе ж таки незмінно існувала, хоч би якого прогресу він досягнув у встановленні зв'язків СРСР з Європою.

У не так давно опублікованій статті під заголовком «У рамках розгляду націоналізму у Східній Європі» Джон А. Армстронг привернув увагу до очевидних паралелей поміж проблемами, перед якими опинилися Югославія та Радянський Союз. Він зазначав, що Югославія і Радянський Союз включають народи як виразно «християнського» типу, так і виразно «мусульманського» типу. Ці дві держави посідають території, де відбувалася історична боротьба між ісламом та християнством упродовж минулих століть. У цьому значенні вони є спадкоємцями Австро–Угорської, Оттоманської та царської Російської імперій. Далі Армстронг висловив думку, що ісламські нації в СРСР та Югославії «у вирішальних відношеннях тісніше пов'язані» з Афганістаном, Іраном та Туреччиною, ніж із тим, що він називає «історичними християнськими центрами» — Москвою та Белградом, які стали «формально лєніністськими». Армстронг не вірить, що комуністичний період зумів стерти «несумісність способів життя та історичних символів», яка розділяє християн та мусульман: «На несумісність способу життя вказують об'єктивні суспільні характеристики (зокрема демографічні тенденції); а також настрої всередині груп. При неослабній силі таких несумісностей будь–яке політичне утворення, що складається з народів ісламської та християнської традиції, зрештою, стає нестійким» (18).

Хоча серед сучасної російської інтелігенції можна знайти справжніх євразійців (найвідомішим з них є Лев Гумільов, який уперто захищає погляд, що

росіяни мають більше спільного з татарами, ніж з поляками), сама ідея в цілому залишається їй чужою. Так було і в минулому. Микола Рязановський підкреслює новизну євразійських поглядів для російського мислення: «Євразійці вважали, що Росія – Євразія становить незалежну, самодостатню, органічну цілість, відокремлену як від Європи, так і від Азії. Іншими словами, Китай та Японія такі ж чужі для Росії, як приміром, Франція чи Англія. І навпаки, азіатські народи Росії, тобто Євразії, не були зовнішніми силами в історичній еволюції росіян, а швидше інтегральними частинами цієї еволюції» (19).

Рязановський визнає «революційну новизну євразійства у його намаганні органічного включення багатьох азіатських народів в історію, спосіб життя та процес самовизначення росіян, які повинні внаслідок цього стати євразійцями, а також безпрецедентного і рішучого розриву із Заходом». Захоплюючись їхнім інтелектуальним блиском та сміливістю євразійців, Рязановський зауважує, що вони репрезентують зовсім нову позицію в російській історичній та національній свідомості. Упродовж минулих століть панувало популярне уявлення про азіатів як про чужоземних завойовників та руйнівників. У післяпетрівській Росії громадська думка поділяла західноєвропейське уявлення про Азію (тобто вона стверджувала вищість і легітимне верховенство Європи над Азією). Ця позиція лише до деякої міри була пом'якшена романтичним захопленням Сходом. Рязановський поважає відвертість євразійців, з якою вони кидають «заклик до єднання та братерства» між росіянами та їхніми азіатськими сусідами. Але він знаходить у самій ідеї євразійства пряму політичну і практичну мотивацію: «Євразійство можна вважати рішучим захистом російської імперії у вік, коли імперії починають падати. Євразійці роблять спробу зберегти російську імперію, заперечуючи її існування. Справді, якщо нема російської імперії взагалі, а є лише одна органічна Євразія, питання сепаратизму втрачає своє значення».

У час, коли спливає останнє десятиліття двадцятого віку, деякі спостерігачі заявляють про гіпотетичну можливість оттоманізації в самій серцевині імперії. Застерігаючи проти легких історичних аналогій, Тімоті Гартон Еш все ж уживає, як він сам каже, «сиру метафору» для зображення сьогоденної Східної і Центральної Європи. Він бачить перед собою «дуже вільну аналогію до схилку Оттоманської імперії, довгий, повільний процес занепаду імперії, в ході якого можна помітити неплановане, почасти не та переривчасте визволення як складових держав від імперського центру, так і суспільств від держав у загальному контексті зростання відносної відсталості в порівнянні з більшістю розвиненого світу, і особливо із Західною Європою. Коротко кажучи, «оттоманізація» означає «визволення при розкладі» (20).

Чи є «оттоманізація» майбутністю імперії (або її частини), чи ні, все ж не можна легковажати силою євразійської ідеї. Без своїх полемічних ексцесів та свого антизахідництва, яке насправді не складає суті цього підходу, євразійство було спробою побудувати спільноту на основі спільних історичних ідей. Саме це підкреслював Лев Гумільов, коли закликав радянські народи, особливо росіян, перестати думати про волзьких татар (яких, каже він, правильніше було б вважати «болгарами») як про нащадків ворогів Росії, як про чужинців у своєму середовищі.

Віра євразійців у силу історичних ідей змушує згадати один із висновків, зроблених Г. Дж. Уеллсом невдовзі після першої світової війни, коли він, працюючи у Лізі націй, зустрівся із суперечливими поглядами на національність. За словами його біографа Джефрі Веста, він почав розуміти «повноту, з якою світогляд людини формується її історичними ідеями». На думку Уеллса, вплив націоналістичних вчень був «неминуче звужуючим», тому що націоналісти вважають свою країну відмінною і вищою від решти світу. Уеллс дійшов висновку, що «Ліга націй, яка веде до Світової Держави, може стати реальністю лише на ґрунті світової історії».

У своєму вступі до «Нарисів історії» Уеллс пише: «Не може бути спільного миру і благополуччя без спільних історичних ідей. Без таких ідей, які б утримували їх разом у гармонійному співробітництві, із самими лише вузькими, егоїстичними, конфліктуючими націоналістичними традиціями раси та народи приречені скочуватися до сутичок та розрухи» (21).

У листі до Денісона Росса Уеллс полемізує, що «починати історію прямо із середньовічної Англії так само логічно і розумно, як і починати хімію з дослідження кулінарних рецептів або запатентованих ліків». Вважаючи, що «історія, як і хімія, єдина», Уеллс приходить до думки, що історію «слід переповідати в цілому, перед тим, як розглядати її частинами».

Євразійці, які розвинули свої ідеї приблизно в той самий час, були менш частолюбними, ніж Уеллс. Вони лише хотіли створити відчуття спільної історії серед народів, які фактично протягом століть жили у межах однієї держави. Проте їхнє завдання виявилось не менш важким. Але згаданий тут твір Трубецького є вражаючим документом, який має неабиякий інтелектуальний інтерес і певне політичне значення (22).

ПРИМІТКИ

1. Промова А. Сахарова на З'їзді народних депутатів. // *Известия*. — 1989. — 11 юнія.

2. *А. Сінявський*. Російський націоналізм. // Бюлетень досліджень радіо «Свобода», спеціальне видання: Російський націоналізм сьогодні. — 1988. — 19 грудня.

3. *Ю. Афанасьєв*. Перестройка и историческое знание. // *Литературная Россия*. — 1988. — 17 юнія.

4. *А. Безансон*. Націоналізм та більшовизм у СРСР. // *Р. Конквест*. Остання імперія: національність та майбутнє Рад — Станфорд, Каліфорнія, Гувер Інститюшн Прес, 1986.

5. Див. знамениту промову К. С. Чаллика // *Правда*. — 1989. — 7 юнія.

6. *П. Н. Милуков*. Национальній вопрос. (Происхождение национальности и национальные вопросы в России). // Библиотека издательства «Свободная Россия», 1925.

7. *А. Безансон*. Націоналізм та більшовизм у СРСР. — С. 11.

8. *Джон Б. Данлоп*. Спектр сучасних російських націоналістів; *Даррел П. Гаммер*. Гласність та російська ідея; *А. Сінявський*. Російський націоналізм; *Роналд Г. Сані*. Російський націоналізм в еру гласності та перебудови;

О. Янов. Російський націоналізм як ідеологія, спрямована проти реформ. // Бюлетень досліджень радіо «Свобода», спеціальне видання: Російський націоналізм сьогодні. — 1988. — 19 грудня. Професори Данлоп, Янов та Гаммер є авторами багатьох інших публікацій про російський націоналізм, включаючи ряд книг.

9. *М. Кроан*. Проміжні землі: Політика культурної ідентичності у сучасній Східній Європі. // *Політика та суспільство у Східній Європі*. — 3:2. — 1989. — С. 176—197; *Роман Шпорлюк*. Національності і російська проблема в СРСР: історичний нарис. // *Журнал міжнародних справ*. — 27:1. — 1973. — С. 22—40, 32—36.

10. Див. дискусію при круглому столі під заголовком: Демократия есть конфликт. Поиск правового решения национальных проблем в СССР. // *Век XX и мир*. — 1988. — N12.

11. *Джон Б. Данлоп*. Дві визначні ініціативи російських націоналістів. // Повідомлення радіо «Свобода» про СРСР. — 1:22. — 1989. — Травень; розглядає концепції та проекти прибічників погляду про особливий взаємозв'язок трьох східнослов'янських народів.

12. Інтерв'ю Анатолія Жукова. // *Литературная Россия*. — 1989. — 2 юнія.

13. *М. І. Монго*. Промова на З'їзді народних депутатів СРСР. // *Правда*. — 1989. — 7 юнія.

14. *К. Юнусова*. Как никогда — ответственность. // *Литературная Россия*. — 1989. — 2 юнія.

15. *М. С. Трубецькой*. Общеевра-

зийський націоналізм. // Евразийская хроника. — 1927. — N9.

16. *М. С. Трубецкой* К украинской проблеме. // Евразийский временник — 1927. — N5.

17. *Д. С. Мирський* .Євразійський рух // Слов'янський огляд — 6:17. — 1927; передруковано у збірнику: Незібрані нариси з російської літератури. — Берклі, Каліфорнія: Берклі Славик Спеціалтіз, 1989.

18. *Джон А. Армстронг*. У рамках розгляду націоналізму у Східній Європі. // Політика та суспільство у Східній Європі — N2. — 1988.

19. *М. Рязановський*. Азія російськими очима. // *Вейн В. Вуцінич*. Росія та Азія: нариси про вплив Росії на народи Азії. — Станфорд, Каліфорнія: Гувер Інститьюшн Прес, 1972. Професор Рязановський є автором дуже важливого дослідження: Поява євразійства. // Славістичні дослідження у Каліфорнії. — N4. — 1967.

20. *Тімоті Гартон Еш*. Імперія у

розпаді. // Нью-Йоркський книжковий огляд — 1988. — Вересень.

21. *Дж. Веста*. Г. Дж Уеллс: ескіз до портрета. — Лондон, 1930.

22. «Справді, ким ми в дійсності є? Узяті в цілому? А це ціле — чи воно справді існує? А може, це просто химера, скам'яніла пам'ять? А ми самі — чи не є ми чужинцями у власному домі?. Наша Євразія — це не просто географічний факт і навіть не просто факт російської історії. Без цього найбільшого з «проривів» Азії у світ, без занепаду та розчленування держави Чингісхана, без величезного масштабу її експансії, залишеного нам у спадок, не було б Росії.» («Дом Евразия» — інтерв'ю М. Гафтера з Г. Павловським. // Век XX и мир. — 1989. — Июнь).

США, Гарвард
Переклад з англійської
Мар'яни Прокопович

До 110-ї річниці
від дня народження В. Липинського

ЛИСТИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ДО ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО

Одним із маловідомих сучасному читачеві адресатів В'ячеслава Липинського в останній, австрійський, період його життя був представник добре знаної колись у Галичині родини Окуневських, яка дала українській культурі, медицині й політиці не одного визначного діяча, — Ярослав Окуневський. Найбільшого розголосу на переломі століть набули його «Листи з чужини»¹, що з'явилися друком 1898–го і 1902 рр. — написані в легкій художній манері описи мандрівок по країнах Середземноморського басейну, куди їхнього автора, військового лікаря на кораблях Австрійського флоту, закидала доля. Він зробив рідкісну для українця військову кар'єру, отримавши звання адмірала флоту, був нагороджений орденами й відзнаками Австро-Угорської монархії та інших країн: рицарським хрестом Франца-Йосифа, іспанським хрестом за заслуги в морській службі, китайським орденом Дракона.

Народився Я. Окуневський 1860 року у священичій родині на Гуцульщині, його дитинство минуло в мальовничому селі Яворові, де його дід (по мамі) Кобринський був парохом і деканом. Пам'ять про рідні гори проніс через усе життя. Як писала 1929 року львівська газета «Діло»², «І Ярослав, і його брат Теофіль, відомий

народний діяч і бувший парламентарний посол, тепер адвокат у Городенці, вийшовши з такої родинної атмосфери, де все були живі національно-культурні традиції і де сильним живчиком било національне життя, дістали оба високу освіту, будучи рідкими у нас типами інтелектуалістів-культурників». До перших двох класів народної школи брати ходили у Яворові, потім у Снятині, а до гімназії — у Коломиї, де склали матуру, а відтак записались на медичний і правничий факультети Віденського університету. Під час навчання стали членами українського студентського товариства «Січ» у Відні, котрим керував тоді Остап Терлецький, розвиваючи студентів у демократичному дусі ідей М. Драгоманова. Кілька років під час навчання Я. Окуневський також очолював це товариство, був дуже діяльним, рухливим, живим, справжнім «інтелігентом духу», як характеризує його товариш зі студентських років др. Іван Куровець.

Отримавши стипендію військового міністерства, Ярослав став військовим лікарем Австрійського флоту. Цій обставині українська подорожня література і завдячує появу його чудових «Листів з чужини», у другому томі яких опубліковані також спомини про М. Драгоманова. Знайомство з Драгомановим стосується часу, коли слов'янські товариства у Відні заходилися видавати «Славянський Альманах», у якому Я. Окуневський разом з В. Полянським був редактором українського відділу. У їхньому листуванні йшлося про публікацію рукопису М. Драгоманова «Політичні пісні українського народу», з якою загальний комітет погодився б лише з опущенням імені «політично небезпечного» автора³.

Живучи довгі роки поза рідним краєм, він багато писав і до галицької преси, зокрема до «Діла», його статті і спомини друкувалися в альманахах віденської «Січі», у «Вістнику Союзу Визволення України», в «Українському Прапорі», «Українському Голосі», «Літературно-Науковому Вістнику». Мав хист до чужих мов, добре знав і володів російською, німецькою, польською, французькою, англійською, італійською та сербською, був людиною широкої вдачі й великої культури, з європейськими манерами, а, окрім того, — досвідченим лікарем.

Після першої світової війни, коли Австро-Угорщина розпалася, Окуневський став організатором і керівником Української санітарної служби УНР у Відні, Головноуповноваженим у санітарних справах від Державного Секретаріату Західної області УНР (1919—1922); у 1921 році був делегатом II конгресу Міжнародної допомоги дітям у Женеві від Українського крайового Товариства охорони дітей і опіки над молодіжкою.

Саме цього періоду стосується знайомство Ярослава Окуневського з В'ячеславом Липинським, котре знайшло своє продовження у листуванні після повернення Окуневського на батьківщину. В Городенці, де жив на той час його брат, Я. Окуневський відкрив лікарську пораду, служачи своєю фаховою радою і поміччю населенню всього повіту. Хоч рідко заїздив до Львова, брав участь в обох конгресах українських лікарів у Львові, на яких був першим президентом.

Пропонуємо увазі читачів декілька вибраних листів з невеличкого за обсягом, проте дуже інформативного особистого архіву адмірала Окуневського, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові, сподіваючись таким чином хоч трохи наблизити до нас у часі ці дві непересічні постаті у їхньому суто людському й громадянському вимірі.

Публікуємо 5 із 12 збережених листів за 1925—1929 роки, повністю дотримуємося правопису оригіналу.

Галина Сварник,
м. Львів

11 листопада 1925, Райхенау

Високоповажаний Пане Генерале!

Глибоко зворушив мене Ваш ласкавий лист, перед хвилиною мною одержаний. За Ваше щире слово, сказане в моїй обороні, спасибі Вам сердечне! Бо така оборона потрібна і мені, і всякому, хто хоче чесно громадянству служити. Коли б не оце признання і не заступництво людей загально шанованих і посідаючих авторитет серед громадянства, то довелось би зовсім зневіритись в можливості української громадської праці, замкнути в собі свої думки і понести їх з собою до Бога, бо тут на землі вони були би пропащим голосом «вопіючого в пустині». Дуже подобалась мені Ваша стаття, підчеркуюча головні хиби і позитивні прикмети нашого народу⁴ Коли б «Хліборобська Україна»⁵ виходила частіше, ми би її конче, з дозволу Вашого, надрукували. Маєте повну слушність, що одиноке «dur»* в українській вдачі — це упертість. Дуже цікаве помічення! Але й цього «dur» ми не умієм використати, завдяки прийнятому у нас республіканському і демократичному методу думання та організації, який весь час ставить перед народом інші цілі та інших людей і не дозволяє йому стати «тирольцями Сходу» для самого себе — цією упертою в своїй вірності «малоросійською» гвардією, якою він потрапив бути для чужих. Вічно лівиючі панове Безпалки⁶ твердості і вірності в народі не виховують і цю упертість — одиноке «dur» в його вдачі — в ньому знищать. Недавно вернув я з добре знаних Вам країв — а саме з санаторії біля Pernitz–Muckendorf у. Довелось мені туди поїхати, бо з легкими було вже дуже зле⁷. Пробув я там шість тижнів. В кінці лікарі рішили, що мушу лічитися цілу зиму — супроти чого я вернув назад сюди і тут продовжую лічення, яке полягає головним чином в лежанню на воздусі цілий день.

Одержав я дуже милого та сердечного листа від молодого Липи, сина Покійного Доктора⁸, студента в Познані. Цю приємність в мому самітньому життю завдячую Вам, Високодостойний і дорогий Пане — отже прийміть за неї від мене щире та сердечне подяку.

Згадували ми Вас добрим словом з п. Чайкою⁹, коли він був ласкавий відвідати мене в осени — ще пред моїм виїздом до лічниці.

Не відмовте, будьте ласкаві, написати мені кілька слів на картці, котрі з присланих Вами ласкаво документів маю Вам повернути і чи дозволите мені їх перед тим скопіювати для мого архіву.

Прийміть, Пане Генерале, вислови моєї найглибшої пошани і щирий привіт для Вас і Вашого Високодостойного Брата¹⁰

В. Липинський

ЦДІА України у Львові, ф. 383, оп. 1, спр. 9, арк. 29. Автограф.

19 грудня 1925, Райхенау

Високодостойний Пане Адміралє!

Обидва ласкаві листи Ваші з д. 18.XI. і 14.XII. одержав. Дякую Вам сердечно за дозвіл задержати у себе прислані Вами річі і особливо дякую за дуже цікаві, і дуже живо та вірно схоплені, силуетки Ваші Василька і Петрушевича¹¹.

Прошу не гнівайтесь на мене за зволікання з відповіддю. Маю надію, що Ви мені це вибачите, як лікар. Повірте, Високодостойний Пане, що справді сил не стає на все, що треба зробити.

В листі з д. 14.XII. Ви порушуєте важну і болючу справу сучасних відносин в Галичині. З цього приводу прийшло мені кілька думок, якими, з Вашого дозволу, хочю поділитись з Вами.

Що сучасна демократична Польща нічого не навчилась і нічого не забула — це

факт. І проти цього нічого не вдіємо, бо сама динаміка і суть демократії (все розумію під тим словом метод правління і організації) така, що вона ніколи нічому навчитись не може. Бо ці, що в демократії шляхом довгих помилок доходять накінець до розуму, завжди в цю хвилину бувають зіпхнуті і усунуті тими, що ще не мають розуму. Отже справа, кажу, безнадійна. Ходить тільки про імунізацію нашої Землі від цієї зарази.

Один тільки спосіб бачу від цього: це зміцнювання всіма силами нашої окремішності територіяльної. А для цього: заміна нашої дотеперішньої політики націоналістичної, яка полягала головним чином в боротьбі з місцевими Поляками, — політикою територіяльною, яка полягатиме в шуканню порозуміння з Поляками місцевими проти Поляків Варшавських во ім'я спільних інтересів спільної Землі. Політичне обосновання цієї політики ясне і для місцевих Поляків вже — думаю — по трохи зрозуміле: польська республіка не в стані добре правити Українською Землею, вона її веде до руїни і чим раз більше пхає в обійма анархії, большевизму та гайдамаччини. Мешканці Української Землі — однаково як Українці такі і Поляки — мусять себе від цієї анархії рятувати і мусять готуватись на той випадок, коли Землі Українські під Польщею залле большевицька чи якась инша орда. Один тільки шлях єсть для цього порятунку: як найбільше поширювати і як найбільше зміцнити місцеве саморядовання, щоб могли урятуватись власними місцевими силами. Клич: «wyodrebnienia Galicji»** (поширивши його і на сумежні волинські землі) якраз тепер повинен бути здійснений. Отака автономія — яку треба здобути спільними місцевими польськими і українськими силами від Варшави — виробить в наших людях почуття територіяльної окремішності (без якого не може бути державної нації) і навчить їх управлятись самими собою, боротись власними силами з внутрішньою анархією, не кличучи для цього «вуйків» ані зі сходу, ані з заходу.

Мені здається, що ґрунт для такої акції під впливом місцевих українських Поляків, під впливом чудового демократичного правління Варшави вже дозрівас. Але чи єсть між Українцями елементи, які могли б цих місцевих проти-варшавських Поляків до себе прилучити, з ними політично об'єднатись і спільну боротьбу за автономію Землі Української з Варшавою розпочати?

Розуміється політику таку вести зможуть тільки Українці консерватисти або державники. Тобто такі Українці, які настільки національно тверді, що та спільна праця з місцевими Поляками національно їх не викоринить, а з другого боку, які мають в собі стільки державного, політичного інстинкту, що зуміють во ім'я спільних потреб спільної Батьківщини найти спільну політичну мову з місцевими Поляками.

Колись «твердими Русинами» були старі москвофіли (розуміється не типу пізніших платних російських агентів). Вони зникли і треба це собі з сумом сказати, що разом з ними зникає і консервативна твердість галицької частини Української Нації. Цю твердість треба відродити. І це зробити можна, бо вже тепер єсть, слава Богу, і тверді Українці. Одні з них це власне ті високо заслужені, посивівші в тяжкій праці українській, Брати, які читатимуть оці мої рядки. Коли б таких людей було більше, коли б можна було сотворити тверду українську консервативну організацію, про яку ніхто не міг би і не посмів сказати, що вона «полонофільтує», а яка разом з тим почала б переговори з місцевими поляками за як найбільшу політичну сепарацію від Варшави — то тоді за будуччину Українських Земель під Польщею можна б було бути спокійним.

Консерватистам москвофілам їхню твердість давала віра в єдину Русь, в православного Царя і їх органічна (а не формальна) неприємливість австрійської держави. Консервативним Українцям таку твердість може дати віра в єдину Україну, в її відродження під проводом Монарха-Гетьмана і їх органічна (а не формальна) неприємливість польської держави. Коли такі Українці прийдуть до місцевих Поляків і скажуть їм: Ми Українці — монархісти; ми віримо, що буде сильна Гетьманська

Україна; ми не вірим в сталість республіканської Польщі і вона нам органічно чужа; але ми не революціонери і не бомбісти, тому ми приймаємо факт часового існування польської республіки і хочемо вже тепер, в цій республіці порозумітись з Вами, місцевими Поляками, для спільної оборони (від теперішнього варшавського безголова і від майбутньої анархії) спільних інтересів нашої Землі — то, повірте, мову таких Українців місцеві консервативні Поляки зрозуміють і на порозуміння з ними підуть і тоді тільки може бути надія на якусь місцеву українську Владу, на якусь місцеву політичну силу Української Землі, що зможе устояти і проти варшавської беззаконної анархії зверху і проти місцевої такої самої беззаконної і руйницької гайдамацької анархії знизу.

Без цього — без політики територіальної, монархічної і консервативної — ми Українці будемо вічно пасивною іграшкою в боротьбі татарсько-охлократичного Сходу з шіберсько*** — демократичним Заходом.

Ось цих кілька думок, які нав'яз мені Ваш лист і якими я хотів поділитись з Вами. Не візьміть мені цього зле.

Прошу Вас, і Вашого Високодостойного Брата, Пана Посла, прийняти мої найсердечніші і найщиріші поздоровлення з Різдвяними Святами та щасливим, дай Боже, Новим Роком. А про се, як тішуся надією Вас знов колись у себе побачити; про що в своєму листі згадуєте, писати Вам, Високодостойний Пане Адмірале, не потрібую, бо самі це знаєте.

З найглибшою пошаною і відданістю

В. Липинський

P.S. Лежачи, пишу такими «каракулями», що Ви їх би не вчитали. Щоб не затрудняти Вас я дозволив собі послати Вам цей лист писаний на машинці****.

ЦДІА України у Львові, ф. 383, оп. 1, спр. 9, арк 31–33. Машинопис, автограф.

№ 3

2 січня 1928, Ноймаркт

Високоповажаний Пане Адмірале!

З наступаючими Різдвяними Святами і Новим Роком прошу Вас і Високоповажного Брата Вашого, П. Дра Теофіля, прийняти мої найсердечніші поздоровлення і побажання, щоб цей Рік Новий приніс Вам все найкраще!

Дуже дякую Вам, Високоповажаний Пане Адмірале, за Вашого ласкавого листа і за статтю Вашу в «Ділі», де Ви так влучно і правдиво змалювали наші «Чорні Ради»¹². Святі слова Ваші! Першу спробу нашої державності в 1918 р. побила чорна рада соціалістична, а другу, що наступить по упадку большевиків — збирається валити чорна рада націоналістична. І повалить, якщо на землі України не знайдеться української сили, що зможе оці чорні ради українськими руками приборкати.

Вибачте, що так довго не відписував Вам. Все ще доводиться лежати переважно в ліжку. Цим роком сильно схопила мене моя недуга.

Недавно одержав я слова співчуття з приводу моєї недуги від «Чорноморя» в Познані. Дуже це мене зворушило, тим більше, що про цю корпорацію з різних сторін чую самі лише добрі отзиви. Може це молоде покоління буде щасливіше в своїй державницькій праці, ніж наші. Пишучи до мене, вони покликаються на Вашого листа до них. Дуже Вам, Високоповажаний Пане Адмірале, дякую за Вашу ласкаву увагу!

Тішуся надією, як Бог дасть доживем, побачитись з Вами в літі тут, в Австрії. Можливо, що літом перенесусь ближче до Piesting'у, бо тут маю помешкання тільки до літа. Але, як що останусь і тут, то маю надію, що літом конче зустрінемось. А поки що шлю Вам щирий привіт і остаю з найглибшою пошаною, Вам завжди відданий

В. Липинський

№ 4

10 травня 1928, Ноймаркт

Високошановний Пане Адміралє!

Ця страшна весняна непогода зробила з мене знов на якийсь час повного інваліда. Тому досі не зміг відписати на Вашого ласкавого листа з д. 18.IV, що прошу мені вибачити.

Дуже засмутила мене звістка про Вашу недугу. Маю надію, що вже почувасте себе зовсім добре, чого Вам сердечно бажаю.

За прислану Вами статтю Високошановного Брата Вашого дуже Вам, Пане Адміралє, дякую. Прекрасна стаття¹³ і із всім, що в ній написано, треба погодитись. Але чи послухають? Чи подумають принаймні хоч трохи? Чим більше старіюсь, тим більшим песимістом у відношеню до людей наших стаю.

Одночасно дозволяю собі вислати Вам свою брошуру, написану з приводу 10-ліття відновлення Гетьманства¹⁴. Мабуть це вже остання річ, яку друкую. Нема пощо мучити других і себе.

Всі земляки наші в Берліні будуть дуже раді побачити Вас, а перш за все Пан Гетьман¹⁵, якому своїми відвідинами зробите, Пане Адміралє, велику приємність. Подаю Вам адреси:

Пан Гетьман: Wannsee, Alsenstr. 17.

Дорошенко¹⁶: Grunewald, Fontanestr. 8.

Залозецький¹⁷ і Мірчук¹⁸ мають вкоротці перемінити помешкання. Іх адреси, як взагалі всі потрібні інформації що до їзди, трамваїв, потягів і т.д., подасть Вам дуже радо мій бувший секретар, а тепер секретар Інституту п. Циприянович¹⁹. Він живе при Науковім Інституті, адреса: Berlin W. 56, Francosische str. 28, IV Treppe.

Кочубей²⁰, голова нашої Гетьманської Управи живе в Ванзее, у Пана Гетьмана. Скоропис²¹ — Schlachtensee, Wannseestr. 9.

Дорошенко тільки доїжджає на виклади до Праги, але постійно живе в Берліні, адреса, як вище: Berlin, Grunewald.

Нетерпляче ждатиму звістки від Вас, коли будете в Австрії. Також просивби я Вас, Пане Адміралє, повідомити мене карткою, коли надістесь бути в Берліні, щоб я про час Вашого приїзду міг попередити наших тамошніх земляків.

Прийміть, Пане Адміралє, вислови моєї найглибшої для Вас пошани і сердечне поздоровлення

Ваш В. Липинський

P.S. Тут сьогодні випав великий сніг. Страшна весна цього року.

ЦДІА України у Львові, ф. 383, оп. 1, спр. 9, арк. 18. Автограф.

№ 5

2 серпня 1928, Бадетт

Високоповажаний Пане Адміралє!

Перш за все прошу Вас прийняти ще раз мою велику подяку за те, що були ласкаві мене, хворого, одвідати. Ніколи Вам цього доброго учинку не забуду. Жалую тільки, що Ваші одвідини тривали так коротко і болить мене, що вони були сполучені з такими великими клопотами та перешкодами в Вашій дорозі.

Вашого ласкавого листа з д. 21 липня одержав. Прошу не взяти мені за зле, що оці кілька слів так пізно дійдуть до Вас. По кількох днях поліпшення, в якому Ви мене застали, настало знов — як це звичайно в моїй недугі буває — нове погіршення. Кілька днів я не був в силі ані писати, ані робити що небудь. Безсонниця, велика слабкість і, головне, брак віддишу та кашель знов мені сильно докучають.

З найбільшою приємністю пришлю Вам, Високоповажаний Пане Адміралє, свою фотографію, але тільки згодом, бо тут жодної з собою не маю. Прошу мені при нагоді

написати, яку бажаєте мати: чи стару, ще «посольську» з 1918 р., чи з останніх вже часів; ця остання не фаховим фотографом роблена. Одні і другі осталися з моїми річачками в Берліні. Як тільки їх одержу, зараз же Вам перешлю. При тім маю надію, що не відмовите тоді дати мені свою фотографію, яка буде для мене дуже дорогою пам'яткою.

Гонорар лікарський я Вам безумовно винен, і дозвольте, Високоповажаний Пане Адміралє, його Вам при цьому листі, в дуже скромній цифрі 50 шіл., до Вашого розпорядження переслати, разом з найсердечнішою подякою за Вашу, так цінну для мене, пораду.

Домик мій далі «mit Ach und Krach»***** добудовується. Часом трачу вже терпеливість і надію, чи зможу зі своїм здоров'ям всі ці клопоти, зв'язані з добудовою, видержати. Але без добудови — він був не до ужитку, а знов кращого за ті малі гроші, якими я розпоряджав, не можна було дістати.

В своєму листі Ви називаєте «віллєю» мій домок. Віллєю він не єсть і не має бути. На «віллі» український емігрант ані не може, ані не має права собі дозволити. Знаю, що у Вас ця назва впливає з доброзичливости. Але доброзичливих людей між Українцями мало. У них слово «вілля» прибере зараз инше значіння, й повстане ще одна фальшива українська легенда, з роду тих, що на смерть затроюють українське життя і що Ви їх так прекрасно в своїй статті в «Українськiм Голосі»²² заналізували.

Мої брати — Станіслав і Володимир — що вважають себе Поляками, купили мені, Українцеві, ограбленому Українцями із своєї землі, цей домок, щоб я на чужині міг принаймні не в чужій хаті умерти. Таким чином на склоні української праці цілого життя одержав я оцей «Sterbehaus»***** тільки тому, що у відношенні до моїх братів на Волині не здійснилось «національне українське гасло» — «земля без викупу» — гасло, яке здійснилось у відношенні до мене і мого мастку на Київщині. Така сумна і болюча правда мого домику. Але, як всяка правда, вона здоровіща і більше повчаюча, ніж фальшиві легенди про «віллі», що на тлі цієї назви можуть повстати.

Ще раз дякую Вам за Ваші ласкаві відвідини і прошу прийняти вислови моєї глибокої для Вас пошани і відданості

В. Липинський

2.VIII. 1928.

Badegg 21, Post Tobelbad

Frl. Julie дякує Вам за пам'ять і просить передати Вам привіт і поклін. Парасоль одержаний в повнім порядку. Я тоді дуже непокоївся, що ця буря Вас в лісі ще захопила.

В. Л.

ЦДІА України у Львові, ф. 383, оп. 1., спр. 9, арк. 25—26. Автограф.

1 Про «Листи з чужини» та їх автора див.: Горак Роман. Мандри і пристанок Ярослава Окуневського. // Всесвіт. — 1991. — Ч. 7. — С. 179—191.

2 Некролог. // Діло. — 1929. — 29 жовтня. — Ч. 249. — С. 5.

3 З листа Я. Окуневського до К. Студинського від 11 червня 1926. // ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1. спр. 359, арк. 16.

4 Йдеться про статтю Я. Окуневського «Українська вдача». // Літературно-Науковий Вістник — 1925. — кн. VII.

5 Науково-публіцистичний збірник «Хліборобська Україна» — неперіодичний орган «Українського Союзу Хліборобів-Державників» у Відні. Протягом 1920—25 рр. вийшло 5 томів. Редактором збірника був В. Липинський.

* Тут — позитивна риса (від італ.: мажор).

6 Безпалко Йосип (1881—1947?) — політичний діяч і публіцист на Буковині.

1906—1918 рр. — голова буковинської Соціал-демократичної партії, керував її органом «Борба» у Чернівцях (1908—1914), 1918 р. — член УНРади ЗУНР, Трудового Конгресу, 1919—1920 рр. — міністр праці УНР, пізніше — викладач Української Господарської Академії в Подєбрадах, автор численних розвідок про німецько-словацькі взаємини.

7 В. Липинський захворів на туберкульоз легень 1914 р., служачи в драгунському полку армії генерала Самсонова, після битви під Танненбергом. Хвороба відновилася і загострилася на еміграції в Берліні й стала однією з причин передчасної смерті.

8 Юрій Липа (1900—1914) — поет, прозаїк, драматург, публіцист і лікар, громадсько-політичний діяч, син міністра УНР д-ра Івана Липи. Навчаючись на медичному факультеті Познанського університету, в 1925—27 рр. очолював студентську корпорацію «Чорноморе» в Познані.

9 Клемент Чайка — наддніпрянець, 1919 р. — голова Відділу для допомоги полоненим українцям в Австрії; у 1920-і рр. — співробітник організацій Українського Червоного Хреста в Польщі. Відвідував В. Липинського в Бадегу.

10 Теофіл Окуневський (1858—1937) — правник, громадський і політичний діяч, співзасновник УРП, з 1889-го — посол від Коломийщини до Галицького сейму, 1897—1900 рр. і 1907—1918 рр. — посол від радикальної партії до Віденського парламенту. Після війни вів адвокатську канцелярію в Городенці, де жив разом з родиною.

11 Нариси «Николай Василько» і «Др. Свген Петрушевич» написані 25 грудня 1924 р. опубліковані в газеті «Український голос» за 1925 р. Машинопис нарисів з авторською правкою зберігається у ф. 383, оп. 1, спр. 3, 4.

** Відокремлення Галичини (пол.)

*** Спекулятивний (з нім.)

**** Дописано рукою Липинського.

12 Стаття «Українська вдача». // Діло. — 1927. — Ч. 249—250.

13 Стаття «Проти свідомих злочинців» у зв'язку з карним процесом коломиїської гімназійної молоді у Львові. // Український голос — 1928. — 27 травня. — Ч. 22; й відповідь на неї посла Д. Паліва в «Новому Часі».

14 Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.— Львів, 1928.

15 Павло Скоропадський (1873—1945) — політичний і військовий діяч. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів у Києві був проголошений Гетьманом Української держави і очолив уряд, який змінив Центральну Раду. 14 грудня 1918 року, після перемоги протигетьманського повстання, зрікся влади й виїхав за кордон — до Швейцарії, а потім до Німеччини. Перебуваючи на еміграції (до поч. 1945 р. у Ванзее, біля Берліна), очолив гетьманський рух. Завдяки заходам Скоропадського, утворено Український Науковий Інститут у Берліні (1926—1945).

16 Дмитро Дорошенко (1882—1951) — історик, публіцист, громадський і державний діяч. 1917 р. — член Української Центральної Ради, 1918 р. — міністр закордонних справ УНР, з 1919 р. — на еміграції. Чільний діяч гетьманського руху. В 1921—1951 рр. — професор Українського Вільного Університету у Відні, Празі, Мюнхені. 1926—1936 рр. — проф. Карлового Університету в Празі, директор Українського Наукового Інституту в Берліні (1926—1931).

17 Володимир Залозецький-Сас (1896—1959) — історик мистецтва, публіцист. Викладач високих шкіл Праги, Берліна, Відня, проф. Греко-католицької Богословської Академії у Львові (1926—1934), з 1947 р. — проф. Віденського університету. Брав участь у виданні «Збірника Хліборобської України», 1930 р. — співзасновник Братства Українських Класократів-Монархістів. Автор ряду статей з питань політики й релігії в «Українському голосі», «Ділі», зокр., посмертної статті про В. Липинського «На сторожі ідей». // «Дзвони». — 1932 р. — Ч. 6.

18 Іван Мірчук (1891—1961) — філософ, історик української культури, громадський діяч. З 1919 р. — на еміграції у Відні, Берліні, Празі й Мюнхені, де й помер. Доцент і

професор (з 1926р.) УВУ, з 1946р. — його ректор і директор (1931—1945рр.) Українського Наукового Інституту в Берліні. Член гетьманських організацій, м. ін., заступник през. Головної Ради, голова Української Громади в Берліні.

19 Михайло Савур—Ципріянович — у 1920—1925рр. — особистий секретар В. Липинського, який провадив його кореспонденцію під час хвороби, допомагав у виданні «Хліборобської України», з 1926р. — секретар Українського Наукового Інституту в Берліні. Автор статті «Останні дні В. Липинського». //Дзвони— 1932 р.— Ч.6.

20 Микола Кочубей— один із співзасновників,разом з В. Липинським,С. Шеметом, Д. Дорошенком та ін. Українського Союзу Хліборобів—Державників у Відні 1920 р.Ця група оголосила «Відозву до українських хліборобів» і почала видавати журнал «Хліборобська Україна». 1930 р., після заяви Липинського в «Ділі» про розпуск УСХД, став, разом з В. Залозецьким і В. Кучабським, членом нової організації — Братства Українських Класократів—Монархістів.

21 Олексій Скоропис—Йолтуховський (1880—1950) — політичний діяч, член РУП (1902—1905), з 1908 р. — в Австрії, 1914—1917 рр. — один з головних діячів СВУ. 1918 р. — губ. комісар—староста Української держави, згодом УНР на Холмщині, Підляшші, Волині. З 1920 р. жив у Берліні, був діячем Союзу Українських Хліборобів—Державників, одним з ідеологів українського монархізму, співзасновником Українського Наукового Інституту в Берліні.

***** Тяжко—важко (нім.).

22 Деякі замітки до наших політичних напрямків. //Український Голос— 1928 р.— 3 червня. — Ч.23.

***** Досл.: смертний будинок (нім.).

Довоєнна Волинь марила імистою пам'яттю минулого і напружено чекала бурі. Від мого села Сільце до села Затурці, де в 1882 році народився і в 1931 році був похований В'ячеслав Липинський — кількадесят кілометрів. Як це вже заведено на нашій, не своїй землі, про Липинського я нічого не знав у час мого життя на Волині. Потім інколи проскакувала крізь джунглі порожніх слів жартівлива згадка про українського монархіста, мовляв, був і такий.

Нині, коли відшуміли і уляглися волинські бурі і вщухла вакханалія олжі, що скажено наздоганяла і кусала всіх великих, коли над планетою повис холодно усміхнений диск місяця, усі політичні декорації облетіли, як осінній лист. Мої батьки живуть в пам'яті, як чесні хлібороби, що прагнули передати землю і честь роду у спадок дітям. Українські націоналісти залишились у пам'яті як прості серцем діти села, діти національного обов'язку, а суто особиста програма їхня — донести хрест до кінця і чесно загинути. А Липинський уявляється мені як політичний мислитель, закоханий в українську гетьманську візію, як Дон Кіхот у Дульцінею Тобоську. Про реальність монархічної візії думав не тільки він. Англія та деякі інші країни Європи вважають її своєю національною цінністю, а Іспанія рішуче повернулася до неї зовсім недавно. А ми в більшовицькій школі мислення деякі великі питання звикли вважати смішними.

Нива, яку В'ячеслав Липинський орав і засівав, — прекрасна культурна нива. І засіяна вона добірним зерном без куколю. Українська держава як неодмінна умова врятування нації від колоніального гниття, вироблення провідної верстви, своєї аристократії, іншими словами — втілення пошани, послуху, вірності, дисципліни, ідейності, шляхетності. Подолання анархічної демократії як ширми для маленьких полагоджувачів своїх особистих справ, подолання плебейських нахилів до охлократії, яка так добре злютовує рабів у бойові лави.

Але живою рососою, яка запліднює ниву Липинського, є жива всепроникаюча ідея християнської церкви, глибока віра, на якій тримається усе живе, яка дає силу моральну і «любов до Бога, до правди, до ідеї». Фундамент Липинського моральний: «На глибокій вірі оперта спокійна сила духу для твердого, непохитного і послідовного творення нашого українського діла».

Власне, справжність віри надає справжності концепції відродження України Липинського і ставить його в опозицію до ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, який приймав християнську традицію без серйозного прийняття етики християнства.

Зіставлення цих імен не випадкове: «Листи до братів хліборобів» В. Липинського з'явилися в 1926 році, «Релігія і церква в історії України» його ж — у 1925, а «Націоналізм» Дмитра Донцова у 1926—му. І це не простий збіг. Голос волинського шляхетного пізнього лицаря і голос запеклого характерника з українських степів схрестилися, як шпаги. За плечима Донцова стояли втрачені ілюзії соціалізму, наповнені гіркотою національної трагедії, перед очима стояли динамічні антикомуністичні доктрини, що вийшли з філософії ірраціоналізму. Християнську релігію він приймав навіть гаряче, але, знявши акцент з морального вчення Христового, він замінив його, по суті, маккіавелізмом. За плечима Липинського стояла передусім давня традиція, заснована на безоглядній вірі в християнські принципи, і світили йому ідеали національної аристократії, виробленої на тих принципах. Тому він протиставив монархізм, консерватизм, аристократизм провідної верстви з її діяльною державотворчою позицією — звичним і популярним, осоружним для нього поняттям, таким, як анархізм, лібералізм, демократизм, соціалізм і націоналізм.

Це було протистояння великій повені часу, що розмивала старі береги, усталені

структури, давні святині, а над планетою переможно посвистував принцип сили.

Над моєю Волинною заносились люті вітри ХХ віку і носились добрі духи минулого — і вони досі носяться над моєю головою.

Мирослав МАРИНОВИЧ
**УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ:
УСПІХ ЧИ ПОРАЗКА?**

88

У цій статті буде багато гіркоти й холдної логіки. Вибору нема: всі високі слова вже сказані, хоч у результаті вийшло з великих слів маленьку силу. «Єдність» дратує, «відродження», так і не створивши мистецьких шедеврів, скрегоче піском поміж зубами. А словом «духовність», ніби брежнєвським знаком якості, давно штемпелюють всім очевидний брак.

За останні місяці стало відомо, що наші проблеми мусять бути вирішені нами самими й не вдасться перекласти цей обов'язок на наших перевихованих внуків. Є якийсь особливий Господній знак у тому, що вимріяна українська незалежність опинилася в руках покоління, яке найменше до цього готове. Брак ідеалізму, майже цілковита зорієнтованість на скарби земні і вистиглість любові ставлять під великий сумнів нашу спроможність втримати в своїх руках той неоціненний дар Божий, викуплений мільйонами жертв. Отже, здаємо зараз іспит не тільки за себе, а й за численні покоління, що були до нас, і за ті, що мають право ще прийти у світ.

Кілька років тому Україна, вже майже спустошена, але все ще до кінця не зневірена, дала себе переконати політикам і журналістам, що єдиним порядком для неї залишається демократія. Де з ентузіазмом, а де й зі скрипом вона все ж розвернулася обличчям до Заходу, сама ще добре не усвідомлюючи, скільки довіри — чи то наївної, чи то сліпої — було в цій великій переорієнтації. І ось прийшов перший досвід, а з ним і вітха

від здобутків, і певне розчарування, що паличка, яка мала бути чарівною, раптом виявилася в наших руках просто дерев'яною. Живемо зараз у період соціального спокою і витримки, але спокій буває різний — і від довіри, і від зневіреної байдужості. Зауважено, що лавиноподібне визнання незалежної України державами світу і загалом успішна зовнішня її політика не доповнені спалахом енергії творення і розбудови. Отже, існує якесь гальмо, якась ідейна дезорієнтація суспільства, з якою вже не можна не рахуватися.

1. ОГЛЯДАЮЧИСЬ НА ПРОЙДЕНЕ

Твердо переконаний, що і позиція оскарження демократії, протилежна їй схильність до безоглядного її виправдання однаково хибують на необ'єктивність. Судіть самі. До здобутків молодой української демократії, яка на початку своєї дії акумулювала в собі всю визвольну енергію народу, треба віднести:

— послаблення, а подекуди й повне припинення тиску з боку монопольної комуністичної ідеології і значне збільшення ступенів суспільної свободи;

— прорив інформаційних бар'єрів і наближення (принаймні в окремих регіонах) до повної свободи слова, друку, зборів і громадських об'єднань;

— утримання міжнаціонального миру, такого дорогоцінного, коли бачиш, скільки народів колишнього СРСР зірвалося у прірву ворожнечі, а то й просто війни;

— відновлення свободи совісті та куль-

тових відправ; майже повсюдне припинення втручання держави у справи Церкви.

Перелік, ясна річ, можна продовжити, хоч уже ясно, що за якоюсь незбагненою закономірністю мало не в кожному досягненні причаїлися втрати або зародки майбутніх поразок. Так,

— падіння комуністичної ідеології не привело, за винятком Західної України, до усунення від влади компартійної номенклатури; демократизація суспільного життя дала їй змогу перегрупуватися і з невеликими втратами зберегти свій вплив на суспільство;

— у багатьох випадках на пресу вдалося накинути фінансовий нашійник, кінець якого частіше всього перебуває в руках все тієї ж номенклатури;

— реалізація Закону про державність української мови в деяких регіонах практично заблокована;

— відсутність чіткого законодавства, яке б унормувало правовий статус і майнові права заборонених донедавна Українських греко-католицької та автокефальної православної Церков, зводить нанівець зусилля, спрямовані на встановлення міжконфесійного миру.

На жаль, перелік втрат можна продовжити теж. Якщо говорити про проблеми економіки, де рівень моєї обізнаності невисокий, то можна зробити кілька поверхових зауважень:

— відносний добробут брежнєвської доби, за яким так ностальгійно тужать деякі люди, штучно підтримувався нафтодоларами; тепер мусимо навчитися жити скромніше, й за це демократія відповідальності не несе;

— лібералізація економіки в умовах напівпаралізованого парламенту привела до викривлень у законодавстві, а в результаті до несправедливого перерозподілу суспільного добра на користь номенклатурно-мафіозних структур;

— корупція та посадові зловживання владою значно посилюються, що привело до зростання соціального невдоволення і кримінальної злочинності.

Картина достатньо сумна, щоб прес-тиж демократії почав падати. Маємо тепер

повний спектр суспільних настроїв — від терпіння й готовності йти на подальші жертви до безоглядного антидемократизму. Народ, який звик усі здобутки й усі хиби відносити до системи, почав розглядатися в пошуках іншої ідеології, яка б виявилася ефективнішою за демократію. Вибір, як на сьогодні, невеликий: окрім демократії, маємо ще комунізм та націоналізм.

Кволість виконавської дисципліни в системі Рад, які лише зверху оздоблені демократією, робить привабливою для людей ідею націоналізму, яку одні називають тоталітарною, зате інші — ефективною. Тому значна частина політично активного населення Галичини, зневірившись у «заокеанських» моделях демократії, світоглядно повертається до звичної ідеології батьків.

Що стосується сходу України, то йому повертатися нікуди, оскільки вернутися до ідеї комунізму вже неможливо. Виняток складають тільки ті, хто усунений від влади і тепер прагне реваншу, але й вони вже не вірять у «гегемонів» (хоч можуть їх використати) і щасливе безпласове суспільство. Отже, народ уже не повернеться до комуністичної віри, але, розчарований в українській незалежності, може вернутися до проросійської орієнтації чи, точніше, у звичний стан пасивної покорі або ж вдатися до виснажливих робітничих бунтів.

Жодна з цих накреслених перспектив не є втішною. Часто такі тенденції «назадництва» (на щастя, поки що тільки тенденції) можна пояснити психологічною втомою людей від дуже швидких і незбалансованих змін у житті. Але запас міцності молодій державі України надто малий, щоб можна було собі дозволити неконтрольоване силове притирання усіх прошарків суспільства. Маємо відразу «поцілити в десятку». А поскільки до неї все ще не дотягуємо, то чесно поставмо собі одне дуже серйозне запитання: чому демократичний механізм, такий ефективний на Заході, інколи не спрацьовує в нас, а часом спрацьовує лише на користь певної групи людей? Радикальний націоналізм, оголошуючи демократію

«чужою», штучно привнесеною до нас як подарунок від закордонних «данаїців», не стільки аналізує проблему, скільки відкидає її. Можна зрозуміти таку емоційну позицію, але однаково відповіді на поставлене запитання в результаті не отримаємо. У таборі «чистих» демократів цю проблему все ще не аналізують, цілковито покладаючись на інерцію недовіри суспільства до всякого тоталітаризму. Однак це теж не відповідь, а якщо сказати гостріше, то це спокій глухаря на токовищі.

На мою думку, ключем до розв'язання проблеми є реалізація в Україні однієї знайголовніших засад демократії — **рівних стартових умов** для всіх учасників демократичного процесу.

Уявімо собі спортсменів на бігових доріжках стадіону. Перегони будуть справедливими тільки тоді, коли всім бігунам відміряні однакові дистанції, ніхто не вийшов на старт у чоботах, коли інші — в кросовках і ні в кого не зв'язані ноги. Йдучи за цією аналогією, маємо зробити висновок, що наша українська демократія явно взяла фальстарт, оскільки частина її учасників все ще зв'язана і вільно бігти не може.

Цю тезу беруся довести на кількох прикладах із нашого життя, але для початку придивімося, чи дотримується правил сама західна цивілізація. Механічне та одночасне перенесення законів вільної економічної конкуренції на всі без винятку держави світу привело б, наприклад у посткомуністичних країнах, до цілковитого колапсу їхньої економіки. Товари цих країн не витримали б жодної конкуренції. Ось чому поряд із природним прагненням «капіталістичних акул» прорватися на такий неозорий і захищений ринок бачимо й протилежний йому процес сприяння нашій економіці. Багатомільярдні кредити й гуманітарна допомога — це фора тим бігунам на доріжці, в яких все ще зв'язані ноги.

Не звинувачуймо Захід у тому, що він допомагає так, щоб самому не втратити чільних позицій. На його місці так діяв би кожен. Зате повоснні злети Німеччини та Японії не можна пояснити без врахуван-

ня того, що їхні внутрішні національні потенції проявилися якраз завдяки забезпеченню їм рівних стартових можливостей для перегонів. Не поспішаю назвати це альтруізмом дядька Сема, бо вбачаю тут передусім мудру передбачливість цивілізованого виробника. Мати багатого партнера значно вигідніше, ніж агресивного бідняка.

Погляньмо тепер, чи є справді демократичною та ситуація, в якій опинилися різні групи нашого суспільства.

2. РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ

У наш час в Україні діють такі основні релігійні об'єднання:

— Українська православна Церква (УПЦ, для якої слово «українська» має виключно географічний сенс;

— Українські греко-католицька (УГКЦ) та автокефальна православна (УАПЦ) Церкви, в назві яких слово «українська» має національний зміст,

— римо-католицький Костьол та група протестантських Церков.

Уже з першого погляду видно, що встановлення за останні роки релігійної свободи застало всі перелічені об'єднання в різних стартових умовах.

Так, УПЦ, незважаючи на втрату свого впливу в Галичині, все ще зберігає домінуючі позиції які були визначені для неї (тоді ще РПЦ) в системі сталінських пріоритетів. Судячи з приватних висловлювань священників, ця Церква й досі вважає себе «державною», а значить — упривілейованою. Однак домінуючість УПЦ навряд чи буде повністю використана, доки Церква не очиститься внутрішньо. Гріх «віддавання Божого кесарю» тяжіє над нею, і без щирого каяття вона й надалі буде схожою на колоса з глиняними ногами.

Зовсім в іншій ситуації перебуває протестантизм. Будучи загалом індиферентним до національних аспектів народного життя, він обминув і «вовчу яму» прямого співробітництва з Антихристом, і трагічну голгофу українських Церков. (Не розглядаю при цьому винятків із загальної протестантської ситуації, наприклад,

свідків єгови, які, здається, й досі розсіяні по таборах). Опіраючись на величезну фінансову підтримку західних, головню американських одновірців, протестантизм в Україні повністю реалізує свої конфесійні особливості, які на тлі ворогування інших Церков виглядають суттєвими перевагами, і швидко завойовує добрі позиції.

Римо-католицький Костьол відновлює свої позиції спокійно і впевнено. За ним стоїть високий авторитет папи римського і мудра переконаність, що коли хочеш пройти до кінця всю дистанцію, квапитися не треба.

І найгірше становище у двох Церков, що zostалися, — УАПЦ й УГКЦ. Їхня легалізація після довгих десятиліть суцільної руїни означала лише допущеність до стартової лінії, але зі зв'язаними ногами. Відмова держави реабілітувати їх із подальшим відновленням їхніх майнових прав, що були брутально порушені сталінським терором, важким тягарем придавлює їх до землі. І скільки б ми не говорили про боротьбу між ними за впливи, за право вести свій родовід із Церкви св. Володимира, в основі всіх конфліктів, у яких беруть участь УГКЦ на Заході й УАПЦ на Сході, можна знайти невідрегульованість майнових прав і претензій. Саме ця за давнєна несправедливість, що приховалася за цілком правильним принципом рівності релігійних громад перед законом, й унеможливує нормальний розвиток згаданих Церков.

Не можна обминути увагою й інше. Західний протестантизм і римо-католицький Костьол не переривали процес своєї адаптації до світу, що міняється. Вони виробили гнучкі форми «швидкого реагування» на проблеми сучасності. Що стосується УГКЦ й УАПЦ, то вони вимушені відновлюватися в тій формі, в якій існували в момент своєї руїни, а тому деколи неспроможні знайти адекватні відповіді на запити часу. Модернізувати ж Церкву — справа дуже непростя; тут не можна діяти за принципом «п'ятирічку за три роки», оскільки для більшості парафіян має цінність якраз така, «наша» Церква, хай понівечена, але саме та,

відібрана колись святиня батьків. А тому в очах частини молоді та інтелігенції вона може виглядати «відсталою» і «неконкурентноспроможною».

Що має в описаній ситуації думати, наприклад, греко-католик? «Мою Церкву знищила 1946 року комуністична держава через бандитизм НКВД. Борючись за демократію, я боровся за відновлення своєї Церкви. Демократія в Галичині перемогла завдяки активності саме греко-католиків. Але нам тепер належать лише ті наші храми, які ми відібрали самі. Отже, якщо у мою хату прийде бандит і відбере моє майно, то чи справді мені нічого надіятися на закон? Невже своє майно я завжди мушу відбирати сам? Але тоді демократія — це справедливість для когось, а не для мене». (Зазначу, що подібно може міркувати й автокефальний православний на сході України, наприклад, у Дніпропетровську).

Отже, якщо реалізація двох основних принципів демократії — релігійної свободи й усунення держави від втручання у справи Церкви — не припинила дискримінацію найбільш переслідуваних Церков, то люди починають сумніватися в самій демократії. Привабливим може стати інший шлях: треба відмовитися від демократії, законодавчо заблокувати протестантську (а для когось — католицьку чи московську) експансію на свою «канонічну територію» і забезпечити домінуючі позиції тепер уже своєї скривдженої Церкви.

На мою ж думку, не варто вдаватися до силового протистояння з цілим світом і тенденціями часу. Це логіка відчаю. Насправді треба нашу нерозвинену демократію доповнити, забезпечуючи виконання ще одного її принципу — рівних стартових можливостей. Для цього треба, ні на йоту не зменшуючи свободи римо-католиків чи протестантів, встановити режим державної компенсації за штучне ослаблення УГКЦ й УАПЦ у сталінські роки. Це не буде втручанням у справи Церкви, оскільки вона, держава, відкоригує лише в межах своєї компетенції ті негативні наслідки (наприклад, порушення майнових прав), які потягло

за собою її колишнє втручання у справи Церкви у вигляді «ліквідаційних соборів» УАПЦ 1930 року і УГКЦ 1946 року. Держава мусить нарешті визнати, що згадані собори не можуть розглядатися як чисто релігійні, оскільки були організовані і проведені в умовах очевидного терору держави над кліром і вірними. Само собою розуміється, що має відбутися також поновлення в майнових правах, якщо вони були насильно порушені, всіх інших конфесій, що існують в Україні, в межах розумної достатності.

З участю всіх зацікавлених сторін має бути розроблений чіткий механізм такого поновлення, який передбачить усі аспекти проблеми, зокрема:

- конкретні терміни відшкодування;
- перенесення моменту вступу в свої майнові права на означений час, якщо храмом тепер користується громада іншої конфесії, або відповідна компенсація за відчужене майно;
- реальні можливості держави щодо компенсації;
- забезпечення права віруючих змінити свою конфесійну приналежність, що гарантується їм ст. 18 Загальної Декларації прав людини (тут можна було б розглянути становище галицької автокефалії).

Залишається проаналізувати, чому українська демократія досі цього не зробила. Можна було б відповісти — тому що молода. Але цього замало. Бо не відкоригувавши свої генетичні вади, вона може так і вмерти немовлям.

Як бачимо з попереднього аналізу, дуже багато тепер залежить від самої держави. Тривалий час в інтересах керівництва УРСР було утримувати релігійне життя в стані анабіозу. В епоху Горбачова релігійна політика держави вже більше рахувалася з реальностями, оскільки саме в цей період поступово був знятий верхній шар найбрутальніших порушень свободи совісті. Однак практично недоторканою залишилася система преференцій або, іншими словами, певне поле сприяння, вектор якого традиційно був спрямований на Москву і її патріархат. У цих координатах УПЦ й

далі вважалася єдиною благонадійною Церквою, на яку напівкомуністична держава могла опиратися, захищаючи свої інтереси.

За останній час політична ситуація в Україні змінилася, і то настільки стрімко, що вельми інерційні церковні структури ніяк не встигають до неї пристосуватися. У результаті сталінські координати благонадійності та привілеїв стали цілком архаїчними. Вірю, що тепер це усвідомлюють як Президент України, так і Верховна Рада і невдовзі з'явиться чітке законодавство, яке спроможне буде гармонізувати релігійні процеси. І першим кроком до цього, на мою думку, має стати чесна політична оцінка згаданих «ліквідаційних» соборів. Національний характер обох проскрибованих Церков, що в старій ідеологічній парадигмі виглядав якісний «первородний гріх», тепер, в умовах незалежної України, набуває ознак еволюційної переваги. Тільки перевага ця не має вести до проголошення нових «державних релігій». єдине, що потрібне УАПЦ й УГКЦ, — це зняти з них державні пута і створити їм умови для виконання їхньої основної місії: виховувати християн, для яких найбільшими святинями є і Бог, і Україна.

3. ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Здавалося б, ще зовсім недавно ми старанно підлаштовували свої язики під модерне слово «плюралізм». Надії на нього були величезні: політичний плюралізм (ще один засадничий принцип демократії) мав знову ж таки стати чарівною паличкою, яка створить нам розвинену багатопартійну систему і структуроване за інтересами громадянське суспільство. Напочатку й справді «процес пішов», але потім зів'яв, як битий морозами передчасний вишневий цвіт. Безпорадність наших партій тепер настільки очевидна, що мусив прийти сумнів: а може, демократія не для нас? Може, ми якісь «сумчасті», а тому всякий політичний інтерес перетворюємо на свій особистий і плоди його спокійно кладемо собі «в торбу», яка завжди при нас?

Спершу одна заувага. У нашій мові семантика слова «демократія» надзвичайно широка. Один розуміє під ним певну групу депутатів у Радах всіх рівнів, інший — загальні принципи гармонійного життя в суспільстві. Хтось називає демократією те, що має бути, інші — те, що є, хоч насправді маємо лише перші підступи до демократії. Одна демократія на заході України, інша — на решті її території. Що ж стосується Криму, то там узагалі всім відома «соціалістична демократія». Але неможливо щоразу уточнювати, яку демократію має на увазі автор, тому текст потребує певної довірливої співпраці з боку читача. Те саме стосується й терміна «націоналізм», а до деякої міри й слова «посткомунізм».

На початку статті ми вже перелічували здобутки і втрати української демократії. Відсутність єдності та періодичні спалахи ворожнечі між лідерами — явна ознака того, що момент істини втрачено. То яка ж сила в суспільстві його відшукать?

Для аналізу будемо брати не партії з їхніми аморфними програмами і кон'юнктурно вибраними назвами, а великі ідеологічні блоки, на які умовно можна розділити політично активне населення: демократичний, націоналістичний і посткомуністичний. Більшість існуючих партій не можна віднести виключно до якогось із них. Так, Демократична партія об'єднає не лише одних демократів, а Рух, скажімо, в Кривому Розі може до невпізнанності відрізнитися від Руху у Львові.

Треба сказати, що на початку горбачовської перебудови перші два блоки були злиті воєдино, оскільки певний час ідеї національного відродження і боротьби з комуністичним тоталітаризмом були злиті теж. Так, на рухівському «ланцюгу» люди подавали одне одному руки, не питаючи, хто націоналіст, а хто демократ.

На даний час такої єдності нема, чи, точніше, вона проявляється лише в певних випадках. А загалом між названими блоками витворюється дивна конфронтаційно-союзницька модель стосунків. І

демократи, і націоналісти продовжують бути спільниками у боротьбі з посткомуністичним блоком, коли, наприклад, останній гальмує проведення ефективних економічних реформ. Зате логіка безоглядної критики демократів за «розвал економіки» перетворює у спільників націоналістів і комуністів, схильних до методів «твердої руки». І нарешті, словесні баталії українських демократів з українськими націоналістами на тему тоталітарності останніх підхоплюється комуністами і, хочуть того демократи чи ні, непомітно об'єднують їх з комуністами в один фронт.

Цікаво прослідкувати за суперечками щодо того, яка ж сила в суспільстві виборола для України незалежність:

— націоналісти цілком резонно називають зміни в Україні за останні кілька років результатом національно-визвольної боротьби, що привела до найбільшої їхньої перемоги: поширення найсвятішої ідеї — незалежності — практично на весь народ і врешті-решт офіційне проголошення цієї незалежності;

— демократи теж цілком резонно запевняють, що антидемократичні, збройні методи боротьби ніколи б не дали такого дивовижного чуда — одностайного, а головне, безкровного здобуття незалежності, свободи «на кінчику пера»;

— але й комуністи не менш резонно замовчують той факт, що без їхнього апаратного впливу, без їхньої вказівки «голосувати за незалежність і Кравчука» результат референдуму ніколи не був би таким переконливим.

Як бачимо, в політиці немає місця альтруїзму, зате є місце для гармонії інтересів.

А тепер давайте проаналізуємо політичну ситуацію знову з точки зору реалізації одного з найголовніших принципів демократії — рівних стартових умов для всіх учасників демократичного процесу.

а). Посткомуністичний блок

Колишні комуністи продовжують займати домінуючі позиції в суспільстві, вчасно змінивши ідеологічний вплив на фінансовий і зберігаючи, в основному, свої апаратні зв'язки. Каїновий гріх 1917-го

тяжкіс над ними, і тому, повторюю, вони можуть стати джерелом посткомуністичної авторитарності влади, але ніколи вже не стануть джерелом нової віри. Як це не парадоксально звучить, посткомуністичний блок несправді — це колос із глиняними ідеологічними ногами, силу якому дає лише викривленість нашої корумпованої економіки й відсутність цивілізованого ринку. Ахіллесова їхня пята — орієнтація не на ідею, а на інтерес. І як тільки ситуація в країні складеться так, що цей інтерес вони побачать у виробленні певних правил економічної гри (що, власне, і є цивілізованим ринком), то комуністи моментально розшаруються, а згодом, за винятком невеликої рудиментарної групи, набудуть інших ідеологічних ознак, які відповідатимуть їхньому новому статусу промислово-фінансової олігархії.

Я розумію, що в умовах майже цілковитого всевладдя торговельно-колгоспної мафії такий оптимізм видається багатьом дуже недоречним. Сьогодні тут більше пасує народна приказка: «Дай, Боже, нашому теляті та вовка зїсти!» Але невже ніхто не помічав, які агресивні перед грозою комарі і як блискавично вони зникають, коли приходить благодатна пора озонового очищення?!

б). Демократичний блок

Демократія в Україні починалася опираючись на величезний авторитет Заходу. Усміхнені обличчя доброзичливих європейців і золоте руно американських супермаркетів справляли на людей приголомшуюче враження. Правда, саме цей аргумент на користь демократії — вражаючий достаток Заходу — став тепер ледь не обвинувальним вироком українській демократії з її порожніми магазинами. Але таке «вітринне» сприйняття західної цивілізації — це лише перші підступи до неї з боку людей, які були виховані в патерналістській державі і тому звикли до думки, що держава «має все мені дати».

Однак саме незахищеність нашої економіки, як це не дивно, в перспективі посилює позиції демократії. Без допомоги Заходу поки що ніяк не обійтись, а

вона буде надаватися лише під певні демократичні реформи. Всякі ж ілюзії супротивників демократії щодо того, що шляхом патріотичного надзусилля вдасться самоізолюватися, треба без всякого сумніву відкинути. Кінець ХХ століття — це не 1917 рік! Горбачова до його перебудови спонукав далеко не спогад про те, що дядько його в сталінський час був репресований.

в). Націоналістичний блок

Український націоналізм, якого із затьотою регулярністю «підстригала» сибірська косарка, в перші роки змін не міг виступити відразу як зорганізована сила. Причини всім очевидні. Тепер в основному оформилася певна організаційна структура, яка, однак, все ще внутрішньо квола через ідеологічну свою розшарованість. Не маю тут на увазі лише традиційні розходження між бандерівцями і мельниківцями. Стикаються також західна й автохтонна концепції націоналізму. Якщо націоналісти діаспори поступово пристосували свою ідеологію до нових світових реалій, то природний розвиток націоналізму в самій Україні був обірваний. Для частини галичан емоційно дорогим є саме той героїчний націоналізм батьків, який вони тепер і стараються відновити. Але якщо такий націоналізм, що побудований на концепціях минулих років, часто видається тепер хворобливим, то вихід тут один — дати можливість цим минулим «перехворіти». Бо знову заморозити конфлікт означає перекласти його вирішення на плечі дітей і внуків.

Усіма своїми рецепторами відчуваю, що перш ніж продовжувати аналіз, розраховуючи на психологічну сприйнятність своїх аргументів, мушу визначитися перед читачами щодо націоналізму взагалі.

Більшість українців формувала своє ставлення до націоналізму на радянській ідеологічній матриці: жорстокі вбивці, терористи, вороги роду людського. Визначальне значення тут мали не людські жертви самі по собі, адже комуністичне суспільство вважало ідеологічно виправданим знищення десятків мільйонів

людей. Більшовизм міг убивати, бо таке право надавав йому «пролетарський інтернаціоналізм». Захищатися від нього через націоналізм права ніхто не мав.

Що ж у тридцяті—сорокові роки робили націоналісти? **Захищали українську незалежність.** Як не дивно, саме ці слова — «захищати українську незалежність» — повторив недавно Леонід Кравчук як першочергове наше завдання. То в чому тоді гріх націоналістів? У тому, що в час всесвітнього бряжання зброєю вони теж її брали до рук, а не домагалися у Сталіна проведення демократичного референдуму?! Мусимо нарешті усвідомити, що модель оскарження українських націоналістів архаїчна і цілковито зорієнтована на рубінові зорі Кремля.

А може, так впливає лише з точки зору генетично дефектного українського народу? Може, євреї чи росіяни правильно вбачають загрозу в націоналізмі? Ні, не рятує ситуацію така логіка. Бо в стані перманентної війни за свою державу ізраїльтяни послуговуються тими ж концепціями націоналізму, що й українці. А росіяни у своїй державі навіть у мирний час негайно вдаються до силових методів, як тільки під загрозою опиняється їхня державність, яку вони, на жаль, все ще трактують як імперіальну. Отже, логіка євреїв чи росіян, коли вони нацменшини в якійсь країні, часто не збігається з їхньою логікою на своїй землі. Тому—то поряд із правом націй на самовизначення (іншими словами, на захист своєї ідентичності) існує право на захист національних меншин.

Але залишається ще одна неясність. Може, такі закономірності стосуються лише держав на окраїнах сучасної цивілізації, а передові країни Заходу позбавлені націоналізму? Передусім скажемо, що за демократією кожної західної держави стоїть національний інтерес. Смішно було б його заперечувати, коли самі американські президенти по всьому світу шукають «національні інтереси США», а Британія, наприклад, знаходить свої аж на Фолклендах є і націоналізм як загострена, інколи навіть хво-

роблива форма національного почуття. Такою, наприклад, є партія Ле Пена у Франції. Але Франція від того не перестає бути демократичною, бо лепенівці є рівноправними учасниками державного процесу, а кількісне їхнє зростання в якийсь момент є знаком порушення гармонії, дзвінком тривожного попередження, що врешті—решт, після відповідної корекції причин тривоги, обертається благом для всього суспільства.

Відразу хочу зазначити, що я не відношу себе до апологетів націоналізму. Вихід із наших сучасних лабіринтів бачу не в загострених крайнощах, а в пошуку моменту гармонії. Заперечував і буду заперечувати тим радикальним націоналістам, які, як мені здається, хочуть такі крайнощі зробити нормою життя. Але я без найменшого вагання буду закликати українців зняти сталінські червоні окуляри, коли вони дивляться на тих, хто віддано і жертвовно обстоює в нас саме національні інтереси.

Звичайно, не можна не враховувати, що, наприклад, «національні інтереси США» не мають якогось конкретного етнічного характеру. Це ті самі державні інтереси США. В устах же націоналіста слово «національний» має виразне етнічне звучання. Ці значення збігалися б і в нашому випадку, якби Україна була моноетнічною національною державою. Однак сучасна Україна стала незалежною шляхом відповідного самовизначення не лише українського народу, а тому принаймні теоретично слова «державні інтереси України» можуть мати ширше значення, ніж «національні інтереси українців».

Така розбіжність дає підстави для тривоги націоналістів, яким сучасна концепція держави Україна видається контроверсійною. Вихід бачу не у відмові від цих цивілізованих принципів державотворення, які цілковито знешкодили антиукраїнську пропаганду Москви і принесли нам міжнаціональний мир. Треба лише досягти справжнього балансу й уникнути перекосів у протилежний бік, тобто не допускати порушень природних прав самих українців. Адже абсурд—

ною виглядає ситуація, коли в «націоналістичній» Галичині вільно існують російські, польські школи і створені умови для організації єврейських, тоді як у «демократичному» Донецьку поява першої української школи сприймається як «примусова українізація» (цитую за прямим ефіром телебачення).

А тепер, нарешті, повернімося до запитання, в яких же стартових умовах перебувають націоналісти. На мою думку, їхня фактична легалізація означає лише допущеність до стартової лінії, але зі зв'язаними ногами. Ми все ще не наважусьмося підвести ризик під нашим минулим. Але тепер, на руїнах комуністичної утопії і перед розритими могилами жертв НКВД, невже ніхто в Харкові чи Сумах, Черкасах чи Маріуполі не подумав, що логіка Загальної Декларації прав людини: «...необхідно, щоб права людини охоронялись силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і гноблення», — може стосуватися й українців теж? Невже хоча б одного голоду 33-го недостатньо, щоб вважати всяке повстання проти нелюдської системи виправданим?

Отже, націоналізм як форма самозахисту нації мусить бути реабілітований. Цей акт не має стати ні апологією збройної боротьби, ні закликом до насильства, ні спонукою до національної ворожнечі. Він має означати лише одне: окреслюючи на карті коло національних інтересів і пріоритетів, ми ставимо ніжку циркуля не в кружечок, яким помічена Москва, а в одвічний гравітаційний центр нашого духу — Київ.

Якщо ми хочемо, щоб український націоналізм був цивілізованим, як і в інших країнах, мусимо й самі ставитися до нього цивілізовано. Націоналізм — як біль у тілі людини. Кожен медик вам скаже, що регулятивна функція болю надзвичайно важлива: він вказує нам місце, де порушена фізіологічна норма. Відсутність феномена болю означала б відсутність зворотних зв'язків, через які організм інформується про свій стан. Щоб біль не

став надмірним, тобто щоб із блага не перетворився у паралізуючий шок, треба вчасно ліквідувати причину болю або, іншими словами, відновити ту фізіологічну норму, про порушення якої сигналізував біль.

Тримати ж свій народ у стані вічної національної анестезії ми більше не можемо. Націоналізм як форма болю за свій край має бути реабілітований і зрівняний у правах щодо інших світоглядних позицій. А щоб той національний біль не паралізував нас, творимо національну гармонію, шукаймо ту точку, в якій інтереси всіх націй, в тім числі й української, будуть враховані й збалансовані.

Так само у глобальних світових процесах націоналізм умотивований і перспективний лише до тих пір, доки він є реакцією на нерівноправність стосунків у сучасній системі політичних координат. Але як тільки світ вийде на новий рівень геополітичної рівноваги, ера націоналізму вигасне: «китайські стіни» зводяться для захисту, а не для співпраці.

4. ВИСНОВКИ

Уважний читач, мабуть, помітив, що і релігійна, і політична ситуації проаналізовані за певною схемою. З її допомогою можна розглянути й інші аспекти нашого буття, зокрема економічні та культурні. Головне полягає ось у чому. З якої точки зору не дивись, все наше життя було вморожене в сталінсько-брежнєвську деспотію у стані, дуже далекому від рівноваги. Горбачовська демократизація привела до великих переміщень у бік рівноваги, але не відновила її повністю. У таких умовах принципи демократії накладалися на нерівноважне, невідрегульоване суспільство, відтак отримували більшу вигоду старі домінуючі структури. Винна в цьому не демократія як така, а численні компроміси, на які треба було йти задля мирної легітимної зміни влади. Наше теперішнє законодавство не стільки втілює принципи сучасної цивілізації, скільки унаочнює драматичний процес поступового звільнення від комуністичного тоталітаризму. Кажу це

без докору демократам у Верховній Раді: давно зауважено, що голи у ворота су-перника найкраще «вміють» забивати вболівальники на трибунах. Але тепер першочергового значення набуває ко-рекція нашої здеформованої демократії.

Добре розумію, однак, що читачі мають всі підстави зустріти цю тезу з певним скепсисом: за останні кілька років ми вже знайомилися з багатьма логічними і добрими побажаннями, яких, проте, реалізувати так і не вдалося. На чому ж ґрунтується оптимізм автора, що згада-не урівнювання в стартових можливос-тях не буде заблоковане численними ретроградами?

Як уже згадувалося, політика — це абсолютна монархія, де неподільно править Інтерес. За якийсь рік ми стали свідками фантастичного його всевлад-дя. По-перше, це — карколомний стрі-бок компартійних еквілібристів на рятів-ну планку ідеї, з якою вони одвічно боро-лися, — ідеї державної незалежності України. По-друге, не менш карколомна метаморфоза УПЦ в напрямку ідеї, яку вони теж одвічно піддавали анафемі, — ідеї української автокефалії. А оскільки ми все ще маємо суспільство, в якому матеріальне домінує над духовним, то на його величність Інтерес я покладаюся і в подальших своїх сподіваннях у сфері політики. У зв'язку з цим видаються сут-тевими кілька міркувань:

1. Наш народ ще довго буде орієнту-ватися на якусь «абсолютну» політичну істину. Плюралізм ідей і багатоваріант-ність суспільних моделей все ще для нього дискомфорті. У таких умовах пре-зидентська форма правління має всі шанси стати ефективною, якщо не до-пустити її швидкого переродження в авторитарну. Отже, тепер багато буде залежати від правильності дій самого Президента.

2. У сучасних малосприятливих зов-нішньополітичних умовах Президент України буде зацікавлений у внутрішній стабільності. Ї ж у теперішній Україні можна досягти, лише мудро збалансувавши Схід і Захід нашої держави. Київ — природна точка балансу й гармонії, і так було спо-

конвіку. Ні Львів, ні Харків чи Донецьк України не зрівноважать. Але баланс інтересів наперед передбачає їхній правильний прогноз і своєчасне враху-вання.

3. Логіка політичного інтересу приве-ла ще донедавна промосковськи наст-росні кола до усвідомлення потреби національної мотивації своїх дій. Почав-ся процес вироблення національних інтересів держави України. Він, безумов-но, змінить шкалу вартостей і систему пріоритетів, які в наш час все ще збері-гають залишкові сталінські деформації. Отже, це лише проблема часу і, знову ж таки, тверезого прогнозу.

4. Найнагальніша потреба в такому прогнозуванні стоїть перед тими, в чиїх руках економічні важелі. Обійти закони економіки не вдасться. І той паразитич-ний ринок, який у нас витворився під розмови про ринок капіталістичний, рано чи пізно буде зметений. Таким чином, трансформація ринку у цивілізований стан у далекоглядних інтересах навіть так званих мафіозних груп.

є, правда, й інший вихід — стати відс-талим, вторинним додатком передові-шої економіки Росії. До цього, здається, й схиляється таємне промосковське лобі в нашому парламенті. Час покаже, чи вдасться принципу національної моти-вації перемогти й тут.

5. Президент України стоїть перед пекучою проблемою «людського чин-ника». Пасіонарна енергія Галичини, якою жилася політична активність України донедавна, з різних причин тепер паси-вована. Схід же України своєї глибинної енергії все ще не проявив. Таке збайдужіння, хоч і вигідне з точки зору егоїзму влади, все ж катастрофічне, коли еконо-міка вимагає ділової ініціативи і творчої самовідданої праці.

Президент Л. Кравчук не може не розуміти, що для активізації України одного антимосковського стимулу замало. Такі негативістські стимули до того ж ефек-тивні лише тоді, коли доповнюються ціл-ковитою тоталітарністю системи управ-ління, повернення до якої на даний час не вигідне з точки зору світової кон'юнк-

тури. Тому Президент змушений буде шукати ці стимули не в старих формах тоталітарного примусу.

6. Вільна ж енергія народу проявляється лише тоді, коли інтерес держави збігається з інтересами людей. Для того щоб відшукати отой момент суспільного резонансу, треба рішуче перейти від моделі управління через заборону **небажаних тенденцій** до моделі **сприяння бажаним**. Наведені ж вище приклади нерівності стартових умов свідчать якраз про те, що синдрому «заборон» ми все ще не позбулися. Напрямки такого сприяння визначаються через прогнозування національних інтересів держави.

5. ПЕРСПЕКТИВИ

Наша демократія цвістиме недовго, якщо здатися на волю емоцій та рефлексів. Не треба захищати демократію від людей, від демосу, бо це — абсурд. Наше незнищенне бажання поставити над собою якусь чергову ідеологію (цього разу — «демократичну»), якій треба поклонятися і складати численні офіри, означає лише, що ми все ще прив'язані пуповиною до «доброї старої» ідеологічної матриці. Демократію справді треба захищати, але хіба від стереотипів нашого мислення. А це передусім поле дії для думки, це сфера аналітичного прогнозування. Якось навіть незручно черговий раз посилатися на відоме євангельське твердження, яке ми цілком даремно пробігаємо очима: «І ви пізнаєте істину, й істина визволить вас».

Демократія насправді — це емпірично знайдена модель мудрого гармонійного життя у суспільстві. Саме тому вона така різна в різних країнах. Ми не вийшли ще на неї, отже, називати сучасний стан демократією — значить робити Україні комплімент. За кілька років наших проб ми нагромадили багато похибок, і якщо не виправити їх, то вони наберуть критичної маси.

Цікаво, що саме це накопичення помилок якнайпереконливіше засвідчує, що нашу теперішню систему можна назвати «демократичною» лише умовно.

Бо справжня демократія є таким суспільним ладом, який має самокоригуючі властивості. І досягається це якраз через дію чіткого механізму **врахування інтересів** усіх соціальних груп. При тоталітаризмі ж інтереси частини суспільства постійно ігноруються, похибки управління через відсутність зворотних зв'язків накопичуються, і система повертається у стан рівноваги лише після струсу, після «громів і блискавиць» чергового революційного шквалу.

У сфері ідеології однією з найнебезпечніших помилок є протиставлення ідеї прав людини ідеї нації, і навпаки. Однак Загальна Декларація прав людини не кувалда, якою трощать національні почуття. З іншого боку, заперечувати демократію як гармонійну норму співжиття задля торжества своєї партійної програми — це заперечувати благо України.

Критичної межі досягла також невідповідність ментальності людей новим суспільно-політичним умовам. Людські стереотипи надзвичайно консервативні, тоді як нова Україна потребує великої мутації в способі думання кожної людини. Очевидно, попереду нас ще важкий світоглядно-психологічний струс, який і визначить, наскільки глибоко в нашому народі пустив коріння демократичний, толерантний менталітет. Це якраз і буде питання «на засипку», на якому ми не маємо права схибити.

Така неповна, zdeформована, негармонійна демократія, яку маємо зараз і яка ніби фіговим листочком прикрила зморщену наготу радянщини, приречена на загибель. Якщо не зробимо крок уперед, то змушені будемо відступити на крок назад. Це єдине, що можемо сказати цілком певно. Тому, відповідаючи на запитання, винесене в заголовок статті, можемо стверджувати:

— якщо ми вирвемось—таки з обіймів минулого, то кожен проміжний, навіть найнезугарніший крок буде згодом виправданий і освячений як необхідний етап на шляху до перемоги;

—якщо ж тенденції «назадництва» переможуть, то кожен крок до вимірної демократії назвуть потім поступовим

скочуванням у прірву.

Іншими словами, відповідь на поставлене запитання залежить від кожного з нас.

Запропоновану модель трансформації нашого суспільства — від заборони небажаних тенденцій до сприяння бажаним — можна було б вважати останнім цвяхом у домовину сталінізму. Ї прийняття остаточно усунуло б усякі залишки антинаціональної, антиукраїнської орієнтації в державній політиці й загально-визнаній історіографії.

Але чи означає це, що двобій вічних антагоністів — сталінізму й інтегрального націоналізму — закінчився блискучою перемогою останнього? Припускаю, що дехто дасть ствердну відповідь, а багато читачів, незважаючи на мої запевнення, все ж вважатиме мене апологетом націоналізму. Тому беруся довести, що у згаданій вище моделі закладено вирок не тільки сталінізму, а й тій радикальній формі націоналізму, яка особливо травмує схід України.

Спочатку один абзац філософії. У гегелівській діалектиці протиріччя двох сутностей вирішується не остаточною ліквідацією однієї з них і подальшим торжествуючим існуванням іншої. Навіть якщо елемент перемоги наявний, то сама вона змушує переможця трансформуватися до невпізнанності.

Тепер ближче до теми. Ключовою для націоналізму є формула, що записана в пункті 8 Декалогу: «Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоїї Нації». Це формула любові до свого через ненависть до чужого. Але така формула цілковито ідентична тій моделі «заборони небажаного», архаїчність якої ми тільки що розглядали. Концепція сучасного цивілізованого патріотизму має виходити з моделі **«сприяння бажаному»**, тобто з формули: «Любов до свого через толерантність до чужого».

Приймаючи таку формулу патріотизму, ми б остаточно вирішили проблему інтегрального націоналізму, віддаючи її історії. У цій формулі лежить також шлях до всеукраїнського порозуміння. Так, ключ

до трансформації Галичини від націоналізму до цивілізованого патріотизму — в руках Харкова чи, скажімо, Донбасу. Якщо б свою колишню ненависть до всього українського, яка там, на жаль, збереглася й досі, вони замінили на толерантне ставлення до нього, то націоналізм позбувся б аргументів і живлячих його емоцій.

І навпаки, якби Галичина розширила почате вже сприяння розвитку українського творчого духу по всій Україні, уникаючи нетолерантності щодо денационалізованого Сходу, то з часом позбулися б аргументів і сьогоднішні борці проти «примусової українізації». Бо Галичина (це рівно ж стосується й української інтелігенції Києва) все ще не виконала своєї основної місії — наповнити українську культуру передовою думкою, позбавити її вторинності, зробити її привабливою для українців, вихованих на культурі російській. А це якраз і був би найвірніший і найкоротший шлях до українізації нашого Сходу.

Напівінтуїтивний процес перегляду своєї позиції з обох боків уже почався. Тепер настав час надати йому осмисленого й програмного характеру. І тут знову ж таки вирішальною має бути роль нашої столиці. Київ має стати тим мозочком, який координує злагоджену роботу двох півкуль.

Перехід від заборони небажаних тенденцій до сприяння бажаним означав би також початок новітньої **«євангелізації»** нашої землі. Формула ненавидячої любові невидимою пуповиною прив'язує нас до старозаповітної норми «око за око, зуб за зуб». Любов же до свого через толерантність до чужого — це поки що найвищий ступінь осягнення Христової заповіді «любіть ворогів ваших», на який ми спроможні в наш переломний час. Будь-який крок у цьому напрямку треба вітати. Він означав би, що український народ своєю мудрістю та незлобивим серцем таки прагне вирівняти шлях Господу на свою розтривожену землю.

м. Дрогобич

Юрій Луканов
**КУДИ ПІДЕ РУХІВСЬКИЙ
«ТРИЗУБР»?**

У КРАВЧУКА ДОЛОНЯ ГОЛА

100

Три роки тому нинішній Президент України Леонід Кравчук (тоді він завідував ідеологічним відділом ЦК Компартії України), зустрічаючись з представниками ініціативної групи по створенню Народного Руху України, казав, що швидше волосся виросте на його долоні, ніж Рух буде існувати. (Це розповідав Іван Драч на зустрічі Президента Кравчука з головами крайових рухівських організацій). Волосся на долоні в Леоніда Макаровича не виростало, а Рух існує і вже, хвалити Бога, провів свої треті Всеукраїнські збори. Вони відрізнялися від двох попередніх так, як зрілий чоловік відрізняється від самого себе в дитинстві і отроцтві. Заповзяті прапороносці вгамувалися і не розмахували жовто-синіми стягами, певне, тому, що поставили їх на належне місце — на бані Верховної Ради та на фасадах місцевих Рад народних депутатів. Якщо хтось і кричав «ганьба» і «слава», то не вельми впевнено, бо сьогодні такі вигуки вже виглядають як спів півня на симфонічному концерті. У виступах промовців не було захоплення від власної сміливості, мовляв, і міліція нас була, і на п'ятнадцять діб садовили, і з роботи виганяли, а ми все одно зібралися ось тут і балакаємо таке, від чого можновладці скаженіють од люті.

Раніше рухівців об'єднувала полум'яна нелюбов до імперської комуністичної системи з її відгодованими представниками. А нині вона наказала довго жити, у зв'язку з чим у Рухові відбувається бродіння думок, котрі дуже важко знаходять спільний знаменник. Дійшло навіть до того, що над організацією навис розкол. І треті Всеукраїнські збори, які, здавалося б, досягли компромісу, не зняли слово «розкол» з порядку денного. Що ж лежало на шляху Руху від єдності до дуже серйозних розходжень?

РУХ НЕ БУВ ПРОТИ КОМПАРТІЇ КОМПАРТІЯ БУЛА ПРОТИ РУХУ

Коли на початку 1988 року у республіках Прибалтики заговорили про створення масових політичних організацій, в Україні панував мир і спокій. Республіка далі собі загнивала під гучні балачки про перебудову і гласність Володимира Щербицького та його команди. Комуністична верхівка вважала за можливе втручатися у всі сфери життя громадян республіки. Балачки про перебудову і відсутність будь-яких зрушень дедалі більше викликали невдоволення у народі. І тому цілком логічною була ініціатива у Львові Української Гельсінкської спілки та ряду неформальних організацій про створення «Демократичного фронту сприяння перебудові». Влада спершу намагалася очолити і спрямувати «Демократичний фронт» у потрібному для себе напрямку, але їй це не вдалося. І тоді було застосовано силу. 28 липня міліція заарештувала багатьох учасників мітингу біля пам'ятника Іванові Франкові у Львові, а 4 серпня 6-а рота міліції спеціального призначення влаштувала справжнє побоїще, застосовувала не лише кийки, але й нацьковувала на людей собак.

Завдяки «Радіо «Свобода», «Голосові Америки» львівські події викликали резонанс по цілій республіці. А 13 листопада на першому санкціонованому кївською владою мітингу з вуст поетів Дмитра Павличка та Людмили Тараненко прозвучала ідея Народного Руху. Незабаром у газеті «Літературна Україна» з'явилося повідомлення про створення у Спільці письменників України та Інституті літератури ініціативних груп Народного Руху. 31 січня 1989 року у республіканському Будинку кіно відбулися збори кївської письменницької організації, на яких було обговорено і ухвалено проект програми Народного

Руху України за перебудову. Фрагменти цих зборів широко показали по телебаченню і транслювали по радіо. Перед початком зборів виступав тодішній завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Леонід Кравчук, до того ж телебачення продемонструвало його виступ під час зборів, а після показу зборів Кравчук ще раз коментував їх. Уже тоді Компартія відпрацьовувала методи боротьби з Рухом. З виступів письменників подали переважно ті фрагменти, які стосувалися мовних питань. На цьому ж наголошувалося у своїх коментарях і Кравчук. Такий прийом застосовано для того, аби продемонструвати, що, мовляв, письменників не цікавить ні екологія, ні економіка, ні проблеми ЧАЕС, а тільки мовні і національні проблеми. Зважаючи на загальну затурканість населення, котре комуністична пропаганда протягом десятиліть виховувала в душі підозри до всього національного, такий підхід з погляду комуністичних можновладців був цілком виправданий.

У проекті Програми говорилося про те, що Рух спільно з КПРС та громадськими об'єднаннями Української РСР докладе всіх зусиль до демонтажу адміністративно-біюрократичної системи, що склалася у період сталінізму і застою. Рух виступав за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленинської програми федералізму. У проекті жодним словом не згадувалося про державну самостійність України, говорилося лише про господарський розрахунок на рівні республіки. У галузі економічній Рух, згідно з проектом, «вважав необхідним перетворення економіки Української РСР у справді соціалістичну, позбавлену деформацій та спотворень». Наголошувалося, що Рух боротиметься за утвердження загальнолюдських цінностей. Крім того, в другому абзаці згаданого документу було сказано: «Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовчими ідеями партії та ініціативою найширших народних мас».

У цьому документі простежувалося

прагнення побудувати нормальне цивілізоване суспільство і водночас догодити верхівці Компарті. Однак проект Програми НРУ зазнав шаленої критики з боку офіційної преси. Вустами «передових селян, робітників та народної інтелігенції» Комуністична партія намагалася створити враження, що Рух нікому не потрібний. «Я не розумію, хто там у залі був присутній. З такою злістю, необ'єктивністю намагаються вони розв'язати таке важливе питання, як національне, — писав у «Робітничій газеті» В. Липницький з Вінниці. — Що за народний фронт? Де ми живемо? Не на Радянській Україні? Якщо буде народний фронт, то буде й інтернаціональний фронт. Що ж тоді в Україні відбуватиметься?» «Чи потрібний народних рух за перебудову на Україні? Потрібний, тим більше, що він уже існує на ділі. Це та загальнонародна діяльність, яка розгорнулася у республіці після XXVII з'їзду КПРС і якою керують партійна організація і уряд республіки. То чи потрібний іще якийсь орган на зразок того, що пропонують ініціатори створення руху?» — дивувався на шпальтах «Радянської України» В. Шевченко, кандидат філософських наук з Чернівців. Таких цитат можна навести безліч. У республіканських газетах критика на адресу ініціаторів Руху була порівняно коректною. А на рівні місцевої преси рівень коректності помітно знижувався. Відомих письменників там величали екстремістами, нагороджували такими на той час у свідомості багатьох людей страшними визначеннями, як націоналіст, бандерівець, петлюрівець. Як розповідали авторам колеги-журналісти, переважна більшість листів, котрі приходили до редакції, були на підтримку Народного Руху. Але їх не друкували. Негативні ж відгуки організовувалися добре перевіченим методом. Журналіст телефонував у якийсь райком Компартії або у партком якогось підприємства і просив дозволу в якогось переможця соціалістичного змагання підписати його іменем листа, складеного самим журналістом. Лише «Літературна Україна» та «Вечірній Київ» друкували об'єктивні

відгуки як на підтримку, так і з критикою проекту Програми НРУ.

Ті, хто наважився підтримати заклики ініціаторів Руху, часто зазнавали гонінь. Наприклад, голову Тернопільської організації Спілки письменників України Георгія Петрука–Полика виключили з лав КПРС за організацію в області Народного Руху. Багатьох людей виганяли з роботи. Така шалена протидія пояснюється вельми просто. Хоча ініціатори Руху й декларували свою лояльність до Компартії, але комуністична номенклатура не могла не розуміти, що створюється опозиція, а з її створенням номенклатурі доведеться рано чи пізно відмовитися від безмежної влади над суспільством, поступитися своїми привілеями. І все ж, попри протидію, в обласних центрах України почали утворюватися рухівські крайові організації. А 8–10 вересня 1989 року у Палаці культури Київського політехнічного інституту відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. Як потім говорив В'ячеслав Чорновіл, «він зачинався в письменницько–публіцистичному сенсі і нам спільними зусиллями доводилося стягувати його на реальний ґрунт, позбуваючись соціалістично–комуністичної фразеології і рожевих мрій про загальну єдність і загальну співпрацю».

На з'їзді лунали ідеї, які на наш сьогодишній погляд аж ніяк не могли б ужитися в одній організації. Наприклад, Дмитро Павличко говорив: «На щастя, серед опонентів Столипіна був Ленін, який мріяв не про велику Росію, бо в його розумінні вона була «тюрмою народів». Він хотів бачити на її місці сімю вільних націй, і якщо йому не вдалося втілити в життя свою мрію, це ще не означає довічної перемоги лицьованої на пролетарському копилі імперської ідеї». А ось Василь Барладяну: «Панове, ми граємося, коли говоримо, що за часів Сталіна було порушено «ленінську національну політику». Те, що ми сьогодні маємо, якраз і є ленінською національною політикою. Не був Ленін другом народів.» Ігор Юхновський: «...перед нами в роботі цієї великої конференції має стати одна головна мета

— це побудова суверенної Української Республіки у складі Радянської Федерації». Левко Лук'яненко: «Дозвольте мені зрозуміти ваші вітання не як співчуття за минулі мої 26 років катувань, а як схвалення тої лінії, якою я їду від часів своєї молодості. Ця лінія — Вільна Незалежна Самостійна Україна».

Установчий з'їзд прийняв програму набагато радикальнішу за проект. У ній вже й мови не було про визнання керівної ролі Комуністичної партії. У цьому документі проголошувалося, що Рух спрятиме розвиткові національно–державного будівництва, спрямованому на перетворення Української РСР в демократичну правову державу...» Правда, не було визначено яку саме державу — чи то незалежну, чи то у складі СРСР.

КОМУНІСТИ ПОСТУПИЛИСЯ «УКРАЇНОЮ». АЛЕ НЕ ПОСТУПИЛИСЯ ПРИНЦИПАМИ.

Хоча другі Всеукраїнські збори Руху проходили там, де традиційно відбувалися з'їзди Компартії України, це не означало, що комуністи раптом стали люб'язнішими до демократів, просто Рух перетворився на силу, з якою вже неможливо було не рахуватися. Адже за час, що минув від установчого з'їзду, Рух завоював третину місць у Верховній Раді, а у Львівській, Івано–Франківській і Тернопільській областях рухівці здобули абсолютну більшість мандатів.

Після виступів у парламенті Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, В'ячеслава Чорновола, котрі балотувалися на Голову Верховної Ради, сотні тисяч наших співгромадян почули правду про комуністичну систему і наслідки її панування. Після цього і східна Україна почала позбуватися страху.

Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України проходили під антикомуністичними і антиімперськими гаслами. «Щоб залякати простих людей Українською республіканською партією, Рухом та іншими патріотичними силами, — казав у своєму виступі Левко Лук'яненко, — не зупиняються ні перед чим (ідеться

про комуністів. — Ю. Л.). Так, у Городні на Чернігівщині заборонили мітинг організації «Зелений світ», зареєстрованої і цілком лояльної, відмовилися озвучити вигін, незважаючи на те, що я завчасно вдарив голові міської Ради Сотнику телеграму. Мало того, районні ненависники свободи слова спрямували до середини мітингарів групи своїх лакуз, що в оточенні міліціонерів чужими піснями заважали Чернігівському самодіяльному хору і промовцям. Про студентів, що голодували з 2-го по 17 жовтня, парторг колгоспу імені Фрунзе Носівського району Чернігівщини розповідав, буцімто Захід платить людям, щоб ішли голодувати, а секретар обкому партії Лісовенко публічно заявляє, нібито я збираю десятки тисяч бойовиків у Карпатах і ось-ось почну наступ на Київ, ухваляю 12 вересня президентською об'єдраною постановою «Про недопустимість дій політизованих організацій і угруповань, у тому числі із інших регіонів України, по дестабілізації внутрішньополітичної обстановки та правопорядку в області». І його помічник організував оборону Чернігівщини від небажаних чужих елементів, і в селі Гіпті, Козелецького району, скручують руки народному депутату УРСР Гудимі Олександрові та біють київський хор «Гомін».

Заступник Голови Руху народний депутат СРСР Сергій Конєв казав: «Логіка подій зобов'язує нас чітко визначитися в подальших діях, а саме: усунення Компартії від влади на всіх рівнях і курс на вільні багатопартійні вибори та прямі вибори Президента України».

Народний депутат України Іван Заєць: «Держава і далі є власністю КПУ, як і КГБ, суд, арбітраж, прокуратура, засоби масової інформації. Отже, політичне питання, питання влади не зняте з порядку денного. Існуюча влада загалом не належить народові, хоч саме народ є носієм влади».

Словом, до радикальних вихідців із Української Гельсінкської спілки приєдналися вчорашні помірковані ліберали. Якби Іван Драч виголосив таку доповідь на рік раніше, компартійна преса його, напевне, просто розшматувала б. «Та-

ким чином, — сказав він, — будь-який об'єктивний історичний, політичний, економічний, соціальний, культурологічний аналіз приведе нас до єдиного висновку: тільки повний суверенітет українського народу, цілковито незалежна Українська держава відповідають сучасному розвитку світової цивілізації. Будь-які інші форми історичного існування народу, нації безальтернативно і безжально відсувають, відкидають українську спільноту на задвіркі цивілізації, роблять її харчем, сировиною, ресурсом для подальшого розвитку інших державних народів».

Другі Всеукраїнські збори Руху записали, що програмовою метою організації є досягнення державної незалежності України. Делегати були настільки згуртовані, єдині в цьому, здавалися такою монолітною силою, що газета «Слово» присвячену зборам статтю оптимістично назвала — «З'їзд приречених на владу».

ОПОЗИЦІЯ ІМЕНІ ЧОРНОВОЛА, А НЕ КОЛГОСП ІМЕНІ ДРАЧА

На третій Всеукраїнських зборах Руху, на відміну від попередніх, делегати вже не обнімалися, не цілувалися, а навпаки — плакали і сварилися. Народний депутат України В'ячеслав Чорновіл привселюдно звинуватив свою колегу Ларису Скорик у брехні, бо вона заявила у своєму виступі, що Чорновіл, мовляв, називав ОУН-УПА історичним мотлохом. Народний депутат Микола Поровський, будучи обраним до Центрального проводу Руху, із сльозами на очах узяв самовідвід, бо його діяльність не знайшла підтримки і йому не подякували за плідну й самовіддану роботу. І лише після слів подяки на його адресу народного депутата Василя Червонія, а також заяви голови Секретаріату Руху Віктора Бурлакова, що він, мовляв, теж бере самовідвід, бо без «побратима Миколи» не уявляє Руху, Поровський змінив своє рішення. Ці не дуже привабливі епізоди не були випадковими. Вони стали наслідком тієї ситуації, яка склалася в Русі напередодні третій зборів.

Після серпневого заколоту здавалося, що згуртованість опозиційних організацій, у тому числі й Руху, не викликає ніякого сумніву. У перший же день опозиція організувала центр, який мав координувати дії на випадок введення в Україні воєнного стану. 20 серпня всі опозиційні партії провели спільну прес-конференцію, на якій засудили організаторів ГКЧП. А 24 серпня, використовуючи хвилю всенародного обурення, опозиція натиснула на парламентську комуністичну більшість, і Верховна Рада ухвалила Акт проголошення державної незалежності України. Було досягнуто програмову мету Руху.

На цьому закінчилася його єдність. Точніше, єдиним Рух залишався у питанні боротьби за перемогу на референдумі 1 грудня, у якому громадяни України мали визначити своє ставлення до незалежності республіки. Що ж стосується передвиборчої президентської кампанії, то тут не лише думки, а й дії розійшлися. Дехто висловлював думку, що необхідно зібратися всім демократам, всебічно обговорити ситуацію і висунути єдиного кандидата. Ї ніхто не заперечував, але Українська республіканська партія оголосила, що підтримуватиме Левка Лук'яненка. Рух — В'ячеслава Чорновола, Демократична партія — Володимира Пилипчука, Союз «Чорнобиль» — Володимира Яворівського. Партія зелених — Юрія Щербака і так далі. Найсерйознішими суперниками були В'ячеслав Чорновіл і Левко Лук'яненко. Обидва шукали підтримки в Руху. На Сесії Великої Ради Руху, яка розглядала це питання, обидва претенденти пообіцяли напередодні виборів зняти свої кандидатури, якщо суперник матиме вищий рейтинг. Велика Рада висунула Чорновола.

Але це не означало, що весь Рух працював на свого кандидата. Голова Руху Іван Драч взагалі не брав участі у передвиборчій кампанії. Його перший заступник голова Політичної Ради Руху Михайло Горинь, заступник Гориня Богдан Тернопільський, голова Координаційної Ради Руху Микола Порівський

агітували за Левка Лук'яненка, а тодішній голова Київської крайової організації Руху Сергій Головатий, виступаючи по республіканському телебаченню, закликав голосувати за Ігоря Юхновського. Незадовго до виборів Центральний провід Руху ухвалив провести консультації з політичними партіями з метою залишити тільки одного кандидата, аби уникнути розпорошення голосів. За кілька днів після цієї ухвали організації, які підтримували Лук'яненка — Українська республіканська партія, Союз українського студентства, Всеукраїнське товариство репресованих, «Просвіта», Українська молодіжна асоціація ухвалили заяву, згідно з якою Левко Лук'яненко мав боротися за президентське крісло до останнього. Сам Лук'яненко повідомив, що знімати свою кандидатуру не збирається, бо не згоден із деякими положеннями програми Чорновола. У кінцевому підсумку В'ячеслав Чорновіл відстав від Леоніда Кравчука на 38 відсотків голосів, а Левко Лук'яненко — на 57.

На думку команди Чорновола, така ситуація склалася внаслідок перемоги партійних інтересів. Скажімо, Михайло Горинь працював у передвиборчій кампанії як довірена особа голови УРП Левка Лук'яненка, бо є членом Української республіканської партії, а, крім того, найближчим другом Лук'яненка. На думку тих, хто Чорновола не підтримував, наявність багатьох кандидатів від демократичних сил була позитивним фактором. Заступник голови Політичної ради Богдан Тернопільський відверто заявив, що у передвиборчій кампанії вони «зробили все, аби не допустити об'єднання демократичних кандидатів». Як вважають Тернопільський і його прихильники, виграти вибори демократи не шансів, а велика кількість кандидатів, котрі виступали за незалежність України, дала змогу перемогти на референдумі.

Розходження, що окреслилися в Русі у період передвиборчої кампанії, посилювалися у період підготовки до третіх Всеукраїнських зборів. Рухівці розійшлися у питанні «Що робити?». Сприяла цьому і заява Президента Кравчука, що

Рух здатен об'єднати всі демократичні сили суспільства і не повинен бути в опозиції до Президента, оскільки той тепер реалізовує рухівську програму.

Противники Чорновола звинувачували його в амбітності, в тому, що Рух потрібен йому лише як майданчик для боротьби за президентську посаду. Чимало лідерів Руху, зокрема Михайло Горинь та його прихильники — Іван Драч, Микола Пороський, Лариса Скорик, Дмитро Павличко, висловилися за те, щоб об'єднатися навколо Президента Кравчука у боротьбі за незалежну Україну. Цю позицію потім на зборах висловив Михайло Горинь: «Прихильники опозиції додають до цього поняття епітет «конструктивна», вважають, що ним вони цілком достатньо підкреслюють специфічність розстановки політичних сил. Але пригляньмося до ситуації уважніше і насамперед з'ясуємо, до кого чи до чого стає в опозицію нова політична сила. На мою думку, принципова опозиція може бути до платформи чи програми уряду. В даному випадку до програми Президента. Бо опозиція до особи Президента подібна до особистих порухунків. Якщо візьмемо передвиборчу програму президента, яка зводиться до побудови Української незалежної демократичної держави, підкреслюю, демократичної, вона адекватна рухівській програмі, власне, вона рухівська. Бути Рухові в опозиції до власної програми — значить опинитися в дуже делікатній ситуації на зразок відомої унтер-офіцерші, яка сама себе висікла. Але чи значить це, що Рух має відмовитися від критики Президента і очолюваного ним уряду за допущені помилки в поточній політиці? Тут критика, при тому гостра критика, вкрай необхідна».

Кандидат від Руху на президентських виборах В'ячеслав Чорновіл та переважна більшість голів крайових організацій висловилися за те, щоб Рух і далі залишався опозиційною організацією. Один із промовців висловився так: «Наші лідери намагаються створити колгосп імені Івана Драча з головою Леонідом Кравчуком і парторгом Михайлом Горинем».

Сам В'ячеслав Чорновіл заявив: «Я хочу запитати тих людей, які затято пропагують ідею «Рух — не опозиція. Рух — опора Президента», чи розуміють вони, що саме ототожнення Руху з такою практикою державного будівництва (всі промовці критикували практику державного будівництва в Україні. — Ю. Л.) означає виродження Руху і неминучий його занепад? Низові організації, активісти Руху, які мають на місцях справу з тим же самодурством номенклатури, ніяк не можуть зрозуміти, що ж це має значити — Рух, на службі у вищій виконавчій владі. Така практика скомпрометує Рух, позбавить його політичного авторитету і підтримки широких мас населення. І не треба боятися слова «опозиція». Ми й так залишаємося в опозиції — адже ніякої реальної участі у формуванні державної політики Рух не бере. І ніхто йому таку роль передавати, звичайно, не збирається. Леонід Кравчук неодноразово робив закид у мій бік: якщо йти в опозицію, то треба відповідно міняти і головну мету, а вона у нас, мовляв, тепер одна. Але я вважаю, що мета у нас і тепер різна. Президент будує напівсуверенну номенклатурну державу в «братній сім'ї» народів СНД, метою Руху є і повинна залишатися побудова самостійної демократичної Української держави».

Вперше делегати не проголошували популістських гасел, а вели серйозну ідейну боротьбу. Позиція В'ячеслава Чорновола знайшла підтримку в переважній більшості делегатів. Коли прихильники Михайла Гориня побачили, що Чорновіл явно перемагає і, судячи зусього, стане головою Руху, вони підготували заяву, котру підписали Іван Драч, Дмитро Павличко, Лариса Скорик, Володимир Яворівський, Віталій Дончик та багато інших. У ній, зокрема, говорилося: «...ми не можемо брати участь у виборах керівних органів, коли подальша діяльність Руху в найкритичніший для незалежності України час зводиться до ролі опозиції, звужується його соціальна база шляхом ускладнення участі у ньому демократичних політичних організацій. У ситуації, що склалася, ми пропонуємо

наступне:

— делегатам, котрі підтримують нашу позицію, зупинити подальшу участь у роботі Всеукраїнських зборів, підтвердити повноваження голови Руху Івана Драча та тих членів центральних керівних органів, які підтримують таку позицію;

— провести перереєстрацію всіх осередків Руху, надавши змогу кожному членові Руху зробити добровільний вибір, де йому залишатися — в опозиційному Русі чи в НРУ, як державотворчому громадсько-політичному об'єднанні, зорієнтованому критично до всіх дій влади, що суперечать програмі Руху;

— через три місяці провести другий етап Всеукраїнських зборів, на якому прийняти зміни до Статуту, нову Програму та обрати нове керівництво.

Вважасмо, що позиція тих делегатів, котрі не погоджуються з нами, має таке ж право на життя, як і наша власна, і не вважаємо їх своїми політичними противниками».

Потім у кулуарах деякі делегати називали цю заяву — заявою ГКЧП. На думку тих, хто не поділяв позицію авторів заяви, якби пропозиції, висловлені у ній, були прийняті, Рух розколовся б на величезну кількість маленьких рухів чи взагалі перестав би існувати. Чорновіл погодився на консультації, в результаті яких прийшли до висновку, що в Русі має бути троє співголів — Іван Драч, Михайло Горинь і Вячеслав Чорновіл. Їх і обрали того ж вечора. Центральний провід обирався за принципом квотування: третину місць одержали представники Драча і Гориня, а дві третини — Чорновола. В Ухвалі зборів записано: «Рух виступає як опозиція до виконавчої влади і Президента, якщо їхні дії суперечать програмі НРУ». Таким чином було досягнуто компромісу.

ЗБОРИ ЗАКІНЧИЛИСЯ. ПРИСТРАСТІ ВИРУЮТЬ.

Мир і спокій, що, здавалося, запанували у Русі, було порушено першого ж тижня. Українська республіканська пар-

тія ухвалила заяву «Про політичні наслідки третіх Зборів Народного Руху України». УРП заявила, що не входить до, на її думку, нової політичної організації, котра присвоїла собі спільну назву всіх демократичних сил — Народний Рух України. Приводом до цього послужило рішення рухівських зборів про те, що керівники Руху всіх рівнів не можуть бути членами партій. «Аналіз прийнятих документів і поправок до Статуту НРУ, — говорить в заяві республіканців, — засвідчує, що члени політичних партій позбавлені права брати активну участь у діяльності Руху. Вони не можуть обіймати будь-які виборні посади і впливати навіть на рівні осередку на його політику. Особливо небезпечним є те, що нова політична організація і надалі сприйматиметься в очах переважної більшості громадян як об'єднання всіх демократичних сил». Крім того, УРП оголосила себе, а також партії і громадські організації, які поділяють таку позицію, правонаступниками Руху.

Демократична партія України теж виступила із заявою, в якій зазначила, що прихильники «безпартійного» Руху «мають окрему політичну позицію, яка суттєво деформує саму ідею НРУ». «Конструктивна опозиція В. Чорновола в реальних умовах сьогоденної української дійсності означає об'єктивно не що інше, як широку і постійну конфронтацію з Президентом, а відтак, хочуть чи не хочуть цього безпартійні рухівці, — з курсом керівництва на розбудову незалежної Української держави».

Отож після зїзду триває політична боротьба навколо Руху. Дії республіканців і демократів свідчать про визнання ними поразки прихильників політики Михайла Гориня та Івана Драча. Завдяки значно більшій популярності серед рядових членів організації та рідкісній мобільності, першу скрипку зараз грає Вячеслав Чорновіл. На думку багатьох спостерігачів, Рух ледь не розколовся на зїзді не тому, що перемагала позиція Чорновола. Напередодні зборів Михайло Горинь заявив, що з Чорноволом у них більше термінологічні, ніж принципові

розходження. Рухівську верхівку (Івана Драча, Михайла Гориня, Миколу Поровського, Віктора Бурлакова) і близьких до них людей (Дмитра Павличка, Ларису Скорик, Володимира Яворівського) не влаштувала сама фігура Вячеслава Чорновола. Для «низів» він умілий стратег, чудовий оратор, політичний лідер від Бога. А для значної частини «верхів» — незручний політик, що важко піддається впливові, не завжди толерантний, єдиний серед демократичних лідерів, хто посправжньому хоче стати Президентом і впевнений, що виконував би цю роль краще, ніж нинішній глава держави. Інша річ Михайло Горинь. З одного боку — теж видатна постать, а з іншого — його і вбалакати можна, при необхідності, відсунути на другий план.

За такого розкладу сил дуже небезпечно, аби повну перемогу здобула одна сторона. Зовні компроміс не вельми привабливий, зате значно плідніший. Але за умови, що його учасники після великого компромісу постійно йтимуть на взаємні поступки у повсякденній роботі. Наскільки це реально?

Наявність сильного зовнішнього противника в особі Росії, безумовно, згуртуватиме рухівського «тризубра». Але Росія далі, ніж Президент Кравчук, який хотів би спиратися на Рух так само, як він

спирається на «партію влади» — вчорашніх комуністів, котрі вчасно зрозуміли, що в незалежній Україні їм буде ще краще, ніж у Союзі. Мабуть, саме ставлення до політики Президента буде каменем спотикання у відносинах між командами Чорновола та Гориня — Драча. З поглибленням економічної кризи вони, безумовно, загострюватимуться. Коли Леонід Кравчук повторно попросить і цього разу, ймовірно, одержить надзвичайні економічні повноваження, Рух може організаційно розколотися. Вячеслав Чорновіл, ясна річ, заперечуватиме проти запровадження в економіці надзвичайного стану, його ж опоненти всередині Руху, швидше всього, підтримають Президента.

Якщо на базі Руху виникне два, а то й більше рухівців, дорога до встановлення авторитаризму в Україні буде відкрита. Отже, перед Вячеславом Чорноволом, як найпопулярнішим лідером організації, стоїть проблема, по-перше, не допустити звуження Руху, тобто розтягування його по партійних квартирах. По-друге, треба перетворити досить аморфну організацію, якою став Рух останнім часом, на дієвий, бойовий політичний механізм. Якщо йому це вдасться, то рухівський кандидат, мабуть, зможе з надією виходити на наступні президентські вибори.

На руки головних Редакторів Вельмишановних Панів Тараса Гунчака і Івана Дзюби.

Високоповажні Панове.

Журнал «Сучасність» читаємо (обоє з чоловіком) від появи першого його числа. Читали його з приємністю від першої до останньої сторінки, на теми, які зазначувалися на вступі: літературні, мистецькі, суспільного життя; в поважній, культурній, науковій формі.

У кожному числі, у всіх статтях, завжди відчувалося, що автори старалися подати читачам матеріяли, які могли читати всі, хто цікавився журналом і викладеним в ньому. В статтях завжди було щось нового, цікавого, поданого на високому рівні. І ми, читачі, раділи, що цим місячником цікавилися світової слави Університети західних держав. Видимо, його читали впливові науковці, користувалися статтями «Сучасності».

Коли появилoся оголошення, що «Сучасність» видаватиметься у нашому золотoverхому Києві, то ми тішилися ще більше, бо на рідних Землях, хоч вони були під займанщиною досі, все-таки широкое коло української інтелігенції, вчених, письменників (СПУ), тож числили, що журнал стане ще кращим, поважнішим. І ось, перед нами перше число київського видання. Формат, зверхній вигляд (обкладинка) — погруддя президента Леоніда Кравчука, робить дуже гарне враження. І друк подобався; чіткий, не такий дрібненький, як в «Києві», «Дніпрі», «Дзвоні». В цих журналах надто дрібненькі букви, такі, що старшим досить важко читати. Але, це можна вибачити, бо розуміємо, що в Україні під сучасну пору бракує паперу, а дописів (актуальних) не бракує, то і тиснуть в один підручник «скільки влізе». Та «Рекреації» Юрія Андруховича — це щось неймовірне! Як могли Панове-Редактори допустити таке огидство до такого поважного журналу, яким був досі журнал «Сучасність»? Та ж читаючи цю, з дозволу сказати «повість», здається, що Содом і Гомора бліднуть в порівнянні з тим, що в цій повісті описано і ЯК! Такими словами, якими тут «оперує» автор, в передвоєнній Україні, найгірші вуличники, покидьки суспільства-лайдаки, шумовиння, не в «своєму» товаристві не послуговувалися (а, як знаєте, доводилося зустрічатися вряди-годи і з такими). А в цій «повісті» — ПИСЬМЕННИКИ, ПОЕТИ, та ще й З ІМ'ЯМ! І на цьому не кінець! Їхня поведінка! ДІІ! Пияцтво, наложництво, мордобитіє! З цієї «повісті» виглядає, що в Україні, під сучасну пору — ВСІ ПИСЬМЕННИКИ ТАКІ! Бо скільки персонажів там не названо — всі одним духом перейшті. Видимо, такі мужичи, такі і жінки-дівчата. Невже нарід України так низько впав? Невже там ніякої моралі? Невже ворог знівечив українську душу дощенту? А коли так, то, Вельмишановні Панове, як могли Ви пустити таке паскудство — «повість» Ю. Андруховича на сторінки так почитного журналу? Яка ціль у цьому? Як назвете цю «повість»? Літературна, наукова, мистецька? А якщо так має виглядати «Суспільне життя», то для чого було творити самотійну Україну? Нехай би вже ця супер-Содом і Гомора горіла чорнобильським вогнем. Пощо їй усамотійнюватися? Що в ній зміниться, коли такі «повісті» надаватимуть напрям народові?

Народові було вирвано Бога з серцець, потоптано Божі Закони, витоптано з душ всі шляхетні прикмети повповартісної людини: совість, сором, милосердя, пошану до людини, щирість до праці і у взаєминах з ближні-

ми — все взнесле, людське. Але ж це зробив безбожний ворог, наїздник, загарбник, кровопивця. Та тепер, коли трапилася нагода відродити цей обездолений і обезправнений нарід паш, — дайте йому культурну літературу. Не давайте йому халтури. Відродіть, двигніть цей нещасний нарід з його звирячого ества! Підніміть на позем людськосты, вказуючи йому правильний шлях до чесного, Богоугодного життя. Тепер, коли нарід спрагнений вільного святого слова — Правди, письменники України повинні поставити собі за ціль — переродити зіпсутий, скалічений душевно нарід. Це повинно бути їхнє КРЕДО. В іншому випадку, хто і коли візьметься за це ВЕЛИКЕ ДІЛО, якщо письменники будуть (за словами «повісті» Юрія Андруховича) пиячити, чужоложити, виголошувати сороміцькі, нецензурні тиради і поводитися так, як персонажі «повісті»?

Чейже, український нарід — нарід християнський. Недавно ж, тільки три роки тому, ми урочисто святкували Тисячоліття Хрещення України. Для чого? Для «годиться»? Якщо так, то ми — ФАРИСЕЇ. Або ми віримо в Бога і заховуємо Його Заповіді, або ми неправдомовні, обманці перед світом, перед Богом і перед самими собою. Ми повинні поводитися так, щоб наші слова, з нашими вчинками не розминалися, бо це, принайменше, не поважно і не корисно.

Не забуваймо, що на Україну під сучасну пору більше, чим коли-небудь досі, звернені очі світу. Не понижуймо доброго українського імені тоді, коли потрібно (а то й конечно!) піднести його до належного культурного рівня. Припилнуймо, щоби гниль, розбещеність, розпуста, груб'янство не поширювалися, а противно, щоби запикали, а з часом і зникли зосвім.

Із зустрічей з теперішніми кр'янами легко помітити їхній примітивізм, нескромність (до деякої міри), заздрість і чи не всі «гріхи головні». Їх треба народові позбутися. А допомогти в цьому — багато! — може відповідна література (як світська, так і релігійна), а не підсувати збещеному народові — ще й тепер! — бестіяльний спосіб життя. І на це слід звернути особливу увагу; бо, якщо в «Сучасності» (і інших журналах, часописах) появлятимуться статті «покрою» вищезгаданої «повісті», то для чого такі журнали? Яка кому користь з них? Це — огидне. Такі описи соромно читати і признаватися комусь, що таке неподобство читаєш в українській пресі. На такі статті шкода паперу (якого бракує) і ще більше — часу читати нікудишне.

Сподіваємося, що Шановні Видавці «Сучасності» приймуть до відома нашу заувагу і зроблять відповідний висновок. В іншому випадку, просимо не числити на нас як на будучих читачів і передплатників (досі такого поважного) журналу «Сучасність».

З правдивою пошаною,
Лев і Марія Чайківські, Семенюк Олекса, США

Шановній Редакції журналу «Сучасність»
Київ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Від 1961 року передплачую журналу «Сучасність». Оце якраз одержав перше число, яке появилoся в Україні. На обгортці портрет Президента України й історичні акти проголошення незалежності.

Обурює поміщення т. зв. повісті Юрія Андруховича «Рекреації». Су-

цільна порнографія була б оправданою, якщо б публіцист звітував про сучасне життя й стиль мислення українських поетів. Розумію, що роки мовчання стають принадними для всякої отруйної дурійки. Це наявне також у київських телевізійних програмах і здичавілій музиці.

На наслідки нам не довго ждати. За пиянством, а воно вже 70-ти річне, прийде наркоманія, гомосексуалізм і, вже тепер наявні, вбивства молодих дівчат, порення животів, вбивства матерів й батьків.

Редакція відповідає за матеріал і це є її обов'язком орієнтуватися в течіях, які, так як і комунізм, були зацеплені Україні з наслідками голодомору, катувань, нищення еліти й нації. Нині ці самі сили бажають доклати останній акт збезчечення українства.

Дуже прошу помістити цей мій лист, інакше доведеться припинити мою передплату.

З пошаною до Вас
Мар'ян Коць, США

До Шановної Редакції

Читачі і любителі журналу «Сучасність», до яких від багатьох років належу і я, з нетерпеливістю ждали на нові числа журналу з України. Здавалося, що вони принесуть нам той неповторний подих чогось рідного, прекрасного, чистого, який нелегко знайти тут в оточенні зматеріялізованого, приземного, часто звільгаризованого і здеформованого життя.

З таким наставленням ми брали до рук нове, січневе, перше — видане в Україні — число «Сучасности» зі знімкою президента України Л. Кравчука, з цікавими статтями на політичні і суспільні теми.

Але ж яким дисонансом до загального позему і змісту журналу являється його літературна частина! Маю на думці «Рекреації» Юр. Андруховича.

Невже це має репрезентувати сьогоднішню українську літературу? Невже цей «твір» відповідає високим естетичним вимогам журналу? І для якого читачького середовища він призначений?

До мене звернулися деякі знайомі — читачі «Сучасности» з проханням написати цих кілька болючих слів.

Зокрема мені, любителю мистецького Слова взагалі, а українського зокрема, гірко і болючо читати такі зразки сучасної української літератури.

З пошаною

Ярослава Томич
Ютика, 25.92.

В ОБОРОНІ РІДНОЇ МОВИ

(Рефлексії на повість «Рекреації» Юрія Андруховича — «Сучасність», 1992 ч. 1).

Це що — вистріл у вільну пресу, бомба в свобідне думання самостійної України?!

Нате! Маєте вам свободу слова! Маєте вашу самостійну Україну! Ви вільні! Робіть, що хочете! Говоріть, що хочете! Повна свобода!

По 70 роках цензури і заборони вільно все!

І оте «вільно» дає право комусь знуцатися над нашою рідною мовою, над нашим красним письмом, нашим солов'їним Шевчепковим сло-

вом!

Те «вільно» дає право руйнувати нашу мораль, нашу віру, нашу історію, спрямовує стріли в нашу самостійність, калічить нашу мову!

Хто дозволив це зробити?

Гроші?! Аби купували журнал «Сучасність»?!

Невже гроші стали одиноким критерієм вартості сучасності?!

Дивно. Гірко. Жаль.

Хочеться оплакувати нашу рідну мову і отих збезчещених героїв — письменників і поетів, усі святощі вершин людської духовності, отих едеморалізованих жінок і мужчин, що замість бути носіями духовної шляхетності і культури, змальовані в найгірших фарбах духовного занепаду, — більше — знищення.

Кульмінація варті дешевих романів Мілс Буун. Чи маємо вчитися з них? Вживати нецензурні слова в своєму лексиконі? Хто допустив цю порнографічну повість на сторінки такого поважного журналу?

Чи місце такому пасквілю на сторінках «Сучасності»?!

За всі гроші світу не нищить, не калічить, не знущайтесь, не ганьбійте, не забруднюйте нашої чистої, шевченківсько-слов'янської, співучо-вдоханої рідної української мови.

Так збезчестити мову — це злочин!

Злочин літературного твору, злочин тих, хто дав у руки читачам 1-е число «Сучасності», що вийшло в Україні.

Не хочеться брати його до рук...

Березень 1992 р.
В. Смерека, Англія

«Напевне, Андрухович дуже талановитий і хороший хлопець, але ж цей туалетно-порно-псевдоінтелектуальний стиль... А місце тільки в цьому світі молодих ерудитів!.. Прочитавши все це, почувалася так, ніби вивалася в багні. Коли б я була молодою, мені б захотілося повіситися чи втопитися... Можливо, я не сучасна і старосвітська, та пишу Вам, бо думаю, що багато людей так відчувають. Крім того, мені здається, що Андрухович зробив не зовсім коректні запозичення у Германа Гессе («Степовий вовк»), котрого він, на відміну від Бахтіна, читав раніше (про це є згадка в тексті). Якщо автор дозволяє собі такі «інтимності», то в творі повинна бути якась протипага, щось для душі. На жаль, там лише слабкі штрихи — десь на периферії повісті, а в центрі — блазнювання і смакування того, чого нормальна (на мій погляд) людина повинна соромитися...»

Христина Хомицька,
м.Городок Львівської обл.

Високоповажне товариство редакції «Сучасності»!

Опускаю всі привітання-побажання журналові з нагоди його нового, «материкового» періоду буття.

Цю коротку репліку хочу віднести лише до його першого номера, а точніше — до повісті Юрія Андруховича «Рекреації».

Приводом до цього стала не дуже хороша дискусія з одним шановним, багато разів титулованим науковцем. До речі, літературознавцем. Не буду переповідати тої розмови, гадаю, ми ще побачимо його письмові зауваги на цю тему. Але узагальнити його позицію можна так: «Ох, як бридко! Як

низько! Яке моральне розтління! А яка мова! Ганьба!» Думаю, це думка поширена.

Я цілком свідомо того, що моя позиція не буде репрезентувати думку більшості тих, хто напише Вам з цього приводу. Підозрюю, що це будуть люди переважно старшого віку.

І все ж коротко про «Рекреації».

На мою думку, повість — цікава, талановита і, перепрошую, високохудожня.

Але насамперед, вона реалістична. А це, між іншим, сумно і страшно. Страшно, що не усвідомлюємо масштабів власного духовного спотворення, глибини внутрішньої корозії. Тепер, «на порозі нової України», здоровий глузд перестав бути критерієм організації нашого буття. Результат — свято Воскресаючого Духу(!) в Чортополі(!). Нині — десятки таких свят. І керують тими святами нечисті, ті, хто топтав все, що пахло нашим духом. І пішла та ура-патріотична пошесть, і знову ми маріонетки, але тепер уже на рідному, національному чортопільському святі Духу, яке продовжується весь час і всюди.

Одночасно це і літургія, і блазнада, святкові ярмарки під церквами і хресні ходи невідомо до чого (в Андруховича — до Писаної Скали), це виступи народних депутатів і гіпнотизерів у житті (це часто одне й те саме). Ну чим не типовий сценарій десятків свят, що пройшли і, на превеликий жаль, ще пройдуть в Україні. (Як на мене, то Юрко має шанс стати професійним високооплачуваним сценаристом таких свят і позбавити себе таким чином від «достойних» відповідей українських патріотів). І знову все буде спочатку, за тією самісінькою програмою.

І тут слід перефразувати зі школи винесений штамп: автор талановито передав тріумфальний хід всеохоплюючого маразму.

Інший аспект евентуального, як сказав би пап Франк Попель, невдоволення широких читацьких мас — це негативна, аморальна поведінка героїв, їх «бідний, примітивний, духовний світ, відсутність високих ідеалів, справжніх почуттів. Справді, мерзотно і справді бридко. Але — правда! І в цьому цінність, чи позитивний ефект, повісті. У внутрішній саркастичності, у здатності передати не лише атмосферу «вічного свята», а й психологічно адаптуватись до його змісту, точно передати дух мистецької богемии чи навіть ширше — інтелектуальної еліти, для якої фактом є втрата внутрішніх орієнтирів, внутрішніх моральних кордонів, їх несумісність із змістом існування суспільного організму в умовах штучного культивування алогічних за своєю суттю явищ.

Окремою темою розмови може бути мова повісті. З одного боку — суржик, жаргон, словесне сміття. Але коли б ми мали правдиве дослідження, скажімо, на тему «Особливості лінгвістичної ситуації в молодіжному середовищі» 80—90-х рр. ХХ ст.», то визнали б, що мова повісті максимально наближається до мови того середовища, яке в центрі уваги автора. Можливо, має місце термінологічна гіперболізація. Тому мимоволі червонієш і соромишся. Але сором — це нормальна реакція нормальної людини на ненормальну ситуацію (і словесну теж).

Мені хотілося б звернути увагу на інший мовний аспект повісті — позитивний. Андруховичу вдалось витримати безпристрасний, беземоційний (безепітетний) тон, що, безсумнівно, посилює передачу потенційного духу чи атмосферу ситуацій, зводить їх на рівень типових, буденних, що повинно вже само по собі викликати певну реакцію читачів, (своєрідний імпресіонізм). І якщо це відбувається, то автор, очевидно, досягнув

свої мети.

Можна багато говорити на тему моралі. Але, згодьтеся, було б смішно здатність людини усвідомлювати й гротескно відтворювати аморальність, алогічність життєвих подій (навіть якщо вони зводяться в ранг «національних») ототожнювати з її власною аморальністю. Літературний сарказм і життєвий цинізм — це все-таки різні категорії.

І якщо попереду — дискусія навколо «Рекреацій», то хотілося б, щоб у її центрі були літературні здобутки чи недоліки, а не моральні бесіди про життя минулих поколінь. Сучасне життя багатогранне: воно прекрасне і потворне. І добре, що воно знаходить своє відбиття у журналі з відповідною назвою «Сучасність».

Світлана Ковалевська
м.Київ

113

Микола РЯБЧУК

«Я Ж НЕ ЛЮБЛЮ ЇЇ З НАДМІРНОЇ ЛЮБОВІ»

(замість ще однієї післямови до
«Рекреацій»)

Ось уже другий рік одна з львівських газет уміщує на своїй останній сторінці напис: «Наслідки публікацій можуть не збігатися з намірами редакції». Схоже, саме в такій ситуації опинився й журнал «Сучасність», надрукувавши в першому своєму «київському» числі повість Юрія Андруховича «Рекреації». Близько десятка обурених листів, які надійшли до нас (переважно з діаспори з приводу цієї повісті, і серйозні, майже кримінальні закиди, висловлені в них на адресу автора і редакції («порнографія», «гидота», «отруйпа дурійка» і навіть «стріли в нашу самостійність»), змушують нас ще раз замислитися не лише над повістю, а й над примхливою долею української літератури, її нелегким шляхом до читацького загалу.

Звичайно ж, уміщуючи повість у першому «київському» числі «Сучасності», ми усвідомлювали, що читатиметься вона особливо уважно й вимогливо, з певними, сказати б, «ревнощами» за кордоном і певною настроєністю тут. Ми знали також, що повість викличе неоднозначну реакцію хоча б тому, що го-

ворить своїм співвітчизникам не вельми приємні речі про них самих, говорить відверто й жорстко, без реверансів, лестоців і облудної псевдопатріотичної патетики. Саме тому — щоб уникнути непорозуміння — ми й подбали про своєрідну «післямову» до повісті — інтерв'ю з автором, у якому він, по суті, дає відповіді на можливі докори щодо «непатріотичності» та «аморальності» «Рекреацій».

На жаль, з технічних причин ця післямова потрапила не до першого, а до другого числа «Сучасності». Це, по суті, єдине, за що ми повинні перепросити своїх читачів, а разом і автора. Бо, прочитавши це інтерв'ю разом з повістю, багато хто, я гадаю, отримав би зразу відповідь на всі свої сумніви і непорозуміння. Хтось, може б, завагався з написанням звинувачувального листа, а хтось, може, зробив би це м'якше і толерантніше.

Тож просимо своїх читачів ще раз переглянути це інтерв'ю у 2-му числі «Сучасності», особливо с. 117—118, від слів інтерв'юера: «Ти не боїшся, що якась частина читачів

сприйме твій відсторонений, часом доволі скептичний погляд на певні українські події як «непатріотичний» і навіть, чого доброго, «антиукраїнський»?» — до слів: «Схильність українців до самозабутнього глухариного токування під прицілом мисливських рушниць, любов до всіляких віч і мітингів, стрілецьких маскарадів і шароварних учт не залишилась там у серпні, — нам ще цього позбуватись і позбуватись...»

Пророчою виявилась не лише повість «Рекреації» (написана за рік до путчу, вона досить точно спрогнозувала його перипетії), пророчим виявилось й інтерв'ю, записане наприкінці 1991 року. «Зізнаюсь, — казав тоді Андрухович, — перспектива нової цензури, тепер уже не комуністичної, а, скажімо так, «патріотичної», мене справді засмучує; не хотілось би думати, що замість методу «соціалістичного» реалізму у нас постане метод якогонебудь реалізму «націоналістичного» чи «національного»...

Соцреалізм, як відомо, зобов'язував митців слугувати комуністичній ідеї, зображуючи життя не таким, яким воно є, а таким, яким воно має бути з погляду комуністичної ідеології. Брехня, однак, не перестане бути брехнею, якщо ми на місце комуністичної ідеї поставимо ідею національно-патріотичну; писання корнійчуків і нагнибід можна перефарбувати з червоного кольору на жовто-блакитний, проте вони не стануть від цього ані правдивіші, ані художніші.

У «Рекреаціях» посткомуністична еkleктика, перефарбованість і недофарбованість пародіюються доволі дотепно: пригляньтесь уважно хоча б до програми українських патріотичних заходів у кінотеатрі «Росія»(!), до участі комсомольських функціонерів у святі «Воскресаючого Духу», до фальшивої риторики й безалаберної метушні на тлі глибинного тектонічного гулу, що

вихлюпується в кінці фарсовим (цього разу, на щастя) військовим пучем. Невже це і є «стріли в нашу самостійність»? А може, в щось інше, що глибоко сидить в усіх нас і споконвіку заважає нам по-справжньому усамостійнитись?

Навіть коли б «Рекреації» були лише повістю-застереженням, повістю-попередженням, повістю-сатирою, то й тоді їхню цінність, їхню потрібність для сьогоденної України важко було б переоцінити. Але ж це, крім усього, ще й художній твір з яскраво вираженим ігровим, карнавальним началом, з живими характерами, жвавою інтригою, дотепною розв'язкою.

Невже ми навчилися цінувати це лише в зарубіжній прозі, а від своєї й далі вимагаємо якихось соц- чи, пак, нацреалістичних буколік — про лапи, млинки та вишневі садки, яких давно вже нема у їхньому ідилічному вигляді, як і парубків у шароварах та цютливих дівчату вишиванках, що інакше як «рибонько» й «серденько» одне до одного не звертаються... Чи можемо ми дурити своїх співвітчизників за кордоном? Чи хочуть вони бути обдуреними? У всякому разі, дурити самих себе ми не маємо жодного права; ми повинні сказати самі собі всю правду про себе — якщо хочемо збудувати реальну Україну, а не набалакати ідеалізований міф, у якому багато хто й досі воліє жити.

Ми розуміємо, що багато кому цей міф додавав снаги у чужому світі, додавав віри у відродження України; ми розуміємо прагнення земляків відчутти й сьогодні «неповторний подих чогось рідного, прекрасного, чистого, який нелегко знайти в оточенні зматеріалізованого, приземного, часто звульгаризованого і zdeформованого життя». Але журналіст, як і лікар, не має права брехати, — навіть якщо хворий вилає його за гірку пігулку чи вижене з дому за завданий біль.

Відомий американський прозаїк Курт Воннегут порівнював літераторів із канарками, яких шахтарі беруть із собою під землю, аби ті вловлювали запах нечутного для людини чадного газу і сигналізували про це. Зрозуміло, «Сучасність» не зводить своєї функції до самого лише «сигналізування» про ту чи ту небезпезу. Але, зберігаючи на своїй обкладинці слово «сучасність», ми докладатимемо всіх зусиль, щоб бути сучасними, себто модерними — і в проблематиці публіцистичних статей, і в естетиці художніх творів.

Отже, якщо звинувачення в «антипатріотизмі» не виявились для нас усіх надто великою несподіванкою, то закиди щодо «порнографії» та «непристойності» таки справді нас вразили й здивували. Звичайно ж, для сприйняття «Рекреацій» не конче читати «Номо ludens» Йоганна Хойзінги або праці М. Бахтіна та інших дослідників про карнавальну культуру, про «слово в романі» і, взагалі, про діалогічність сучасного художнього мислення. Не конче читати, мабуть, і велетенський масив новочасної світової прози, хоч би й у найвищих її здобутках — від нобелівців Маркеса, Кавабати, Сола Белоу до не менш шанованих і знаних у цілому світі Апдайка, Моравіа, Кундери, Місіми, Набокова... Але ж є ще й класика, якої не знати не можна, — Апулей, Рабле, Боккаччо, Руссо («Сповідь»), Вольтер, Мопассан, Золя, Гашек, Лоренс, — невже все це теж «порнографія» й «непристойність»? Чи, може, до світових письменників застосовуються одні критерії, а до українських — інші? Може, як казала одна росіянка в телемоству з Америкою років п'ять тому, «у нас секса нет!»? Тобто, це у них там, на Заході, і секс, і прости, Господи, сексуальні меншості, а у нас, у СРСР — УРСР, парубки і дівчата лише на зорі дивляться, за руки тримаються, віночки плетуть, як голуб'ята воркують, а потім їм ле-

леки діточок приносять або й самі вони, що-небудь у капусті знаходять.

Доречі, герої повісті таки беруться в кішці за руки і згадують про дітей, і зі спокійною гідністю думають про близьку загибель від рук путчистів, які, на щастя, виявляються лише перевдягненими акторами. Це і є своєрідний момент істини, коли герої «Рекреацій» випадають з гротескного, фальшивого «карнавалу», в якому змушені були грати невластиві їм ролі, у справжнє, реальне життя і стають звичайними хлопцями і дівчатами, — зовсім не розпусниками, не циціками і не «розпорювачами животів», як це за якимись химерними асоціаціями вважає один з наших читачів.

Не треба, зрештою, мати великого літературного досвіду, аби, просто зазираючи до словника, довідатись, що порнографія — це «натуралістичні твори, в яких смакуються сцени розпусти, статевої і моральної розбещеності», головна прикмета порнографії — самодостатність таких сцен, їхня непідпорядкованість загальному художньому задумові, зрештою, відсутність художнього задуму як такого.

Гадаю, «Рекреаціям» можна закинути що завгодно, але не відсутність художнього задуму і аж ніяк не самодостатність і самоцільність еротичних сцен. Зрештою, сцени ці, за великим рахунком, доволі скромні; Андрухович не Генрі Міллер і не маркіз де Сад, не Жан Жене і не Жорж Батай, хоча і їхні твори літературознавці не вважають порнографією. Взагалі, після «Лоліти», після «Сплячих красунь», після «Кохання леді Чатерлей» та інших класичних уже на сьогодні творів, після глибокого розуміння нетотожності етичного й естетичного моментів у мистецтві, до якого давно прийшла вже література, говорити про якусь «порнографічність» та «непристойність» «Рекреацій», по-моєму, не-

серйозно. Так само, як і про «зпущання над нашою рідною мовою», «над солов'їним Шевченковим словом», — так, ніби персонажі повісті (очманілий наркоман, наприклад) повинні говорити «солов'їною» мовою, а не тією, якою вони говорять насправді...

На щастя, «наша рідна мова» ніколи не зводилась ані до мови шкільних підручників, ані до мови газетних передовиць. Навіть її писемний варіант знав і бурлескні «непристойності» «Енеїди», і біблійні прокльони Шевченка, і масний, сороміцький гумор співомовок Руданського, і босяцький жаргон Винниченка. Я не кажу вже про коломийки і про чималий шар не вельми калинового й солов'їного фольклору.

Кілька листів у яких і мистецька, і суспільна вартість «Рекреацій» категорично заперечуються, не вичерпують, звісно, всіх можливих підходів до цієї злободенної й неоднозначної повісті. Так, серед її поцінувачів ми раді назвати авторитетних письменників і літературознавців — Ліну Костенко, Григорія Грабовича, Миколу Жулинського, Валерія Шевчука, Михайла Слабошпицького... І все ж ми не вважаємо за можливе нехтувати думкою жодного читача, тим більше, коли йдеться про давніх друзів та багаторічних передплатників «Сучасності». Саме тому ми й друкуємо різні, у тому числі неприхильні та не вель-

ми толерантні щодо нас відгуки, більше того, ми підтверджуємо свою готовність публікувати такі дискусійні відгуки і надалі, допомагаючи при тому своїм читачам розібратись у непростих творах і явищах, зорієнтуватись у різноманітті сучасної української літератури.

Єдине, чого ми категорично не сприймаємо, це «доларового шантажу», того самого, що в усій своїй непривабливості проявився на останньому з'їзді Руху, коли один із заокеанських добродіїв кинувся забирати свої «доляри» тільки тому, що деякі рішення з'їзду йому не сподобались.

Ми справді бідні, як і всі українські журнали, що занепадають сьогодні один за одним, і в економічному відношенні нас справді легко поставити на коліна, тобто взагалі знищити, а проте за жодних обставин ми не улягатимемо правилу «Танцюй, враже, як пан скаже» чи «На чийому возі їдеш, того й пісню співай», — бо вважаємо, що улягання цим правилам морально пригнічує й тих, хто танцює, й тих, хто замовляє музику.

Редакція цілком щиро прагне робити справді с у ч а с н и й журнал, життєво потрібний, як ми вважаємо, сьогоднішній Україні.

А втім, не будемо все згадувати Україну. Бо, як казав Іван Франко, усі ми любимо Русь, але мусить бути й хтось такий, хто б «гавкав раз у раз, щоби вона не спала».

Марко ПАВЛИШИН
УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
З ПОГЛЯДУ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Я мушу розпочати зі слова вибачення, бо беруся за завдання, яке може виглядати очевидним. Маю намір поглянути на деякі з найвідоміших питань української культури, застосовуючи засоби, які у фаховій культурологічній та, зокрема, літературознавчій дискусії Заходу (чи, точніше, європейських та англомовних університетів) стали звичними в останньому десятилітті. Я свідомий, до речі, імпліцитного культурного імперіалізму, що криється в такому задумі: мовляв, пропонується знову «колонізувати» українську культуру, віднаходячи в ній структури, що притаманні не для неї самої, а для споглядача ззовні. Але хочеться все-таки взяти на себе цей ризик, бо здається, що популярно-інтелектуальний репертуар Заходу і, зокрема, сукупність понять та культурних форм, пов'язаних з постмодернізмом, справді можуть бути «корисними» в сучас-

ній культурній ситуації — більш «корисними», ніж деякі інші, які сьогодні утверджуються.

Вживаю тут навмисне прагматичний, безсоромно релятивний термін «корисності», маючи на увазі здатність сприяти утвердженню гладко функціуючого, плюралістичного, толерантного, демократичного і гармонійного порядку в суспільстві, культурі й політиці: порядку, який би мінімалізував агресивність, насильство, прагнення домінувати, а максималізував би в кожному індивідуумі почуття влаштованості у світі людському й природному. Сам цей ідеал, як стане видно за хвилину, — постмодерністичний.

Пропоную хоча б коротко розглянути деякі з «вічнозелених» питань: по-перше, бінарну опозицію Росія — Україна, синонімами якої є імперія — нація, колонізатор — колонія, метрополія — периферія; по-друге, опозицію просвіта —

Європа (за Хвильовим), народництво — модернізм, мистецтво для політики — мистецтво для мистецтва; по-третє, протиставлення, похідне від двох попередніх: повна культура — неповна культура. До цих старих питань добре було б додати й нові, які виникли за останні два-три роки, в періоді справді існуючої гласності: старий канон — новий канон¹; мистецтво — ринок; патріархалізм — фемінізм, але на все це не вистачить часу.

Насамперед я мушу з'ясувати, які саме аспекти прийнято в розлогій літературі на цю тему вважати належними до постмодернізму. Термін «постмодернізм» застосовувався в 1950-х і 1960-х рр. у працях літературознавців Ірвінга Гава (Howe), Гаррі Левіна (Levin), Леслі Фідлера (Fiedler) та Ігаба Гассана (Hassan), а в 1970-х і 1980-х він поширився в культурологічній дискусії країн Заходу, зокрема, завдяки книзі «Постмодерний стан» Жана-Франсуа Лотара (Lyotard)² та архітектурологічним працям Чарлза Дженкса (Jenks). Постмодернізм викликав ряд полемічних заперечень, найпошлідовніше — з марксистських позицій Фредерика Жамсона (Jameson) та Реймонда Вільямса (Williams)³, а також цілий жанр праць, присвячених визначенню його суті та ознак⁴. При всій ідеологічній та методичній різноманітності таких обговорень утвердилася думка, що постмодернізм виз-

начає сукупність культурних явищ, зокрема творів мистецтва й архітектури, але також і побутових форм та взорів інтелектуальної практики, об'єднаних певними рисами. Це, насамперед, переконаність про невдачу проекту модерності з його раціоналістською самовпевненістю, амбіцією бути рятівником людства та претензією на загальнолюдськість, яка ніби виправдовувала його агресивну авторитетність. По-друге, це почуття, що суб'єкт перебуває вже «після» історії: в часі не процесуальному, зорієнтованому на наближення до якоїсь мети, а просто теперішньому. «Історія», «великі розповіді» закінчилися, і завдання тепер — влаштуватися в сучасному. По-третє, з падінням колишніх телеологій пов'язана радикальна скептичність супроти будь-яких пояснювальних систем, ідеологій, понять і навіть знаків. Можливість твердити, що будь-яке речення стоїть у прямому зв'язку з «правдою» зникає, а натомість виникає постійна свідомість відносності й контекстуальності кожного мовлення. По-четверте, — і це проявляється, зокрема, у творах мистецтва — для постмодернізму характерна іронія; підкреслення нестабільності й умовності всіх значень; як у творах, так і в житті — гри, цитування, пародії, суміші з попередніх творів, визнання штучності зробленого; переконання, що максимальний ефект у мистецтві й поведінці — це

радість грайливості. По-п'яте, змішування жанрів, рівнів мовлення, високої і популярної культури. Пошосте, в «науковому» трактуванні явищ — не аналіз на основі стійких категорій та логіки, а, згідно з французьким філософом Жаком Деррида (Derrida) та його послідовниками-постструктуралістами, — деконструкція, себто розвінчування ідеологій та ієрархій цінностей і звернення уваги на їхню відносність; розмаскування ідеологій не задля нових ідеологій, а задля дестабілізації ідеології взагалі⁵. Можна б назвати по-сьоме й по-восьме, але з практичних міркувань залишимо тут нашу характеристику постмодернізму і приступимо до суті справи.

Перше наше питання, нашвидкуруч назване нами комплексом «Україна — Росія», — це питання колоніалізму. Колонізована, та й узагалі підвладна будь-якому тоталітаризмові культура знаходить свій вислів найчастіше в одному з двох типів дискурсу: колаборантському (культура є каналом та речником влади) та визвольному (культура бореться проти влади). Перший варіант сьогодні очевидно дискредитований: агітувати за те, за що агітував соцреалізм, сьогодні було б просто смішно. Але не так легко зауважити, що з моментом незалежності також і «визвольні жести» в культурі стали вчорашніми: адже визвольна телеологія — орієнтація

на мету пації-держави — була чи не найважливішим орієнтиром *всього* культурного дискурсу сучасної України від моменту, коли його вперше створив Іван Котляревський, з'єднавши в одному продуктивному міфі символи історії та народу як цілості. Телеологія колективно-національного визволення так само ясна в романтизмі, як і в популізмі (де «національне» часто зашифроване як «соціальне») чи модернізмі ХХ століття (тут визволення ототожнюється з наздоганянням Європи); як у дисидентському русі 60-х, так і в еволюції культурного й політичного життя від пізніх 80-х до 1 грудня 1991 року.

Увесь цей, як подумати, грандіозний культурний пласт був підпорядкований реалізації двох важких завдань: створити «національну» публіку — і переконати її, що вона справді потенційний власник влади. Головний жанровий засіб такої риторики — протест проти існуючого ладу, головний емоційний ефект — самооборонна обуреність, головний міфічний та символічний репертуар пов'язаний з ідеєю поневолення. Зустрічаємо таку символіку (і в ній запрограмовані емоційні ефекти) у дуже багатьох — часом, здається, майже у всіх — явищах української культури, починаючи з образу Катерини, де жінка-нація падає жертвою відсутності батьківського закону, і закінчуючи недавніми «списками утис-

ків» московського центру супроти українських периферій: який процент державного багатства України щороку переміщався в Росію, як відбувалася русифікація України і т. д.

Відкинувши явища суто колабораційні, не знаю, чи знайдемо якісь продукти української культури, щоб зовсім не «зробили свого внеску» в проєкт незалежності. Тому, мабуть, нелегко навіть усвідомити потенційне існування в неколабораційній культурі інших провідних концепцій, крім думки про визволення. Але, хоч би якою центральною для української культури була ідея визволення в минулому, сьогодні, коли мету державної незалежності осягнуто, визвольний проєкт втрапив логіку свого існування. Він базувався на протиставленні українського іншому, чужому, загрозливому; прагненні відмежувати і, таким чином, зміцнити українськість та оборонити її від імперіалізму, русифікації тощо. У такому ключі відбулися головні події українського культурного самоствердження пізніх 1980-х років: кампанія за українську мову, її втримання та одержавлення; реабілітація пам'яті про культурних діячів, репресованих «чужою» владою; поновлення «рідної» історії, приглушеної історією чужою, імперською. Були випадки, коли це відмежування висловлювалося навіть досить гостро, як-от у відгуку Оксани Пахльовської на

націонал-шовінізм Д. С. Лихачова: «якщо гуманітарні академіки Росії і в кінці ХХ ст. вважають, що непереборний потяг їхньої пащі до свободи повинен вдовольнитися за рахунок чужих територій, то чи не час уже нам сушити сухарі?!»⁶

Але продовження цієї системи моделювання в незалежній нації-державі несе загрозу ексклюзивності, домінування, словом, такої самої монополістичної тенденції, проти якої визвольна телеологія колись сама боролася. У цьому неабияка іронія: ледве утвердилося *право* засновувати українські школи та говорити в офіційних колах українською мовою, як уже прийшла *відповідальність* обороняти й плекати меншинні групи України.

Неможливість далі говорити мовою визвольних телосів чітко усвідомилася в практичній політиці, де залежність парламентарія від його виборців викликала неусвідомлену постмодерністську толерантність та багатокультурну сенситивність. Наголос Народного Руху України, а потім і речників влади в незалежній державі, на плюралістичній національній політиці і на понятті України як території та їхня відмова від етнічного визначення українськості — всі ці ознаки сучасної української політики, в нашому значенні цього слова, «корисні», оскільки вони сприяють побудові гармонійного, постмодерністськи плюралістичного, неагресивного суспільства.

У сфері культури натомість такі постмодерні корективи не діють автоматично. Колишня риторика визволення має тенденцію продовжуватися як риторика переможця. Колишні заподіяні кривди часто створюють непоборне бажання спростувати колишні брехні тоталітаризму та російського шовінізму, часом досить однібічно, коли створюються нові, раніше табуїзовані, бінарні протиставлення (зокрема протиставлення «українці — неукраїнці»). Маю на увазі підкреслення в щоденному житті атрибутів української етнічності, здатних виключати інші: українська мова, зв'язок з українським фольклором, пієтет щодо суто українських варіантів християнської релігійності (УКЦ й УАПЦ, але не РПЦ/УПЦ). Такі тенденції зустрічаються і в полеміці довкола Криму, і в популярній белетристиці та історіографії «про козаків» (зокрема для дітей), і в таких ніби невинних явищах, як видання колядок. І представники високої культури піддаються цій спокусі. Навіть Валерій Шевчук, письменник, який у романах «Дім на горі» (1983) та «Три листки за вікном» (1986) дав найтонші приклади постколоніальної свідомості, у повісті «Катерина без рамки на білій стіні» (Березіль. — 1991. — Ч. 6) досягає легких, але чи не суспільно небезпечних ефектів, коли насміхається з українсько-російського суржика та з людей, котрі,

живучи в Одесі, не знають української мови. Можна дивуватися також, чому софістиковані вчені надають авторитетності теорії існування окремих національних (зокрема української та російської) «ментальностей», публікуючи про це статті в наукових журналах⁷. Адже така метафізика національних типів має дуже сумнівну генеалогію: вона була підпорою нетолерантних, а то й расистських національних концепцій у центрі Європи в ХІХ столітті і, найбільш трагічно, перед другою світовою війною та під час неї. На щастя, і в культурі помітні зачини постмодерно толерантного ключа: і перші кроки у створенні шкіл для меншинних груп, і послідовне підкреслення гетерогенного, багатомовного, багатонаціонального й багатокультурного характеру Руху, і послідовна етнічна всевключеність редакційної політики впливової «Літературної України».

У творчо постмодерному трактуванні напруги Росія — Україна для української інтелігенції може полягати також вихід з традиційного почуття меншовартості й відокремленості від світу, яка часом проявляється у несподівано наївних, але щирих твердженнях типу «Українська література, маючи значну кількість митців світового рівня, є малозначною в світі»⁸. Кого ж не драгувала глобальна «відсутність» у світі неросійських народів колишнього СРСР та їхніх культур на тлі упевне-

ної присутності російської культури, навіть посередніх її представників? За умов культурної боротьби за незалежність пафос глобальності, доступ до якої блокує колоніальний статус, — важливий визвольний аргумент, але з моментом незалежності він втрачає свою вмотивованість. Правда, незалежність не створює доступу до «світового культурного ринку». Механізм функціонування «світової літератури» надзвичайно складний, вирішальну роль у ньому відіграють ринкові інтереси. Твори якоїсь культури не потрапляють до клубу «світової культури» за якимись об'єктивними критеріями (як це засвідчує входження латиноамериканських авторів до складу «світових»). Але постмодерна свідомість дозволяє менш трагічно розглядати свою культурну невидимість на світовій арені: якщо присутність України утвердилась на політичній карті світу, то її відносну невидимість на культурному рівні можна інтерпретувати наново як результат унікальності й своєрідності української культури.

Подібним чином асиміляція постмодерних позицій може допомогти дещо розкомплексувати проблематику «просвіта — Європа». Це протиставлення, мабуть, найбільш мазохістське, самоїдне й непродуктивне в історії української культури, але водночас воно не могло не виникнути в умовах колоніального відчуження й ізоляції від

культурних процесів «нормальної» Європи. У парі метафор «просвіта — Європа» імпліцитні повага до космополітичного, до модерного, до «світового», до урбаністичного, а рівночасно ж — засоромленість локальним, етнічним, популярним. Найвищим пунктом у розвитку цієї патологічної концепції стали полемічні твори Хвильового з 1920-х років, у яких майже весь доробок дотогочасної української культури легить на смітник історії як щось хуторянське, маловартісне й шкідливе.

Здається, що саме через комплекс «просвіта — Європа» непотрібно ускладнюється адекватна рецепція значних культурних здобутків. Візьмімо, для прикладу, сприйняття В. Стуса. Після появи його творів на Заході, а ще більше після реабілітації на Україні запанувало просвітянське прочитання Стуса: найпростіше, найідеологічніше, по лінії — «Стус — другий Шевченко, великий борець за волю, мученик». Таке прочитання обурює «європейський» табір, який свого часу висунув «високе», модерністське прочитання поета, прагнучи визначити його великість за якимись «універсальними» критеріями (читай: європейсько-американськими). Так читають Стуса Шевельов, Рубчак, Царишник. Але таке прочитання вимагає відбору — забуття ряду зовсім немодерністських поезій, і у боротьбі з «просвітянством» губить-

ся сутність твору⁹.

Дехто на Україні знову прагне розпочати війну з «просвітянством», себто, у цьому випадку, з культурою, яка, мовляв, не може випрямитися й нормалізуватися після пригнічення тоталітаризмом і соцреалізмом і тому в новому світі продовжує старі стереотипи мислення. Але шляхи порятунку, що пропонуються, часто недостатні. Згадується напад Ігоря Маленького на «епоху тотальної графоманії» і навіть на канонізованих поетів-шістдесятників ніби з позицій воюючого авангардизму — напад, який, як потім виявляється, є тільки прелюдією до претензії на вигідні місця в літературному апараті для Маленького та його приятелів. Дещо серйозніша вилазка проти «просвіти» — це критика Ярослава Мельника на адресу інтелектуального «примітивізму» лозунгів національного відродження. Така критика веде Мельника до ствердження первинності й авторитету індивідуалізму, що його він чомусь протиставляє інстинктам та інертності «маси». Таке відродження ніцшеанських, українських і глибоко антидемократичних сантиментів здається в 1990-х роках не просто відсталим, а й безвідповідальним.

Постмодернізм, у своїй грайливій напівсерйозності, пропонує нам оптимальну, здається, розв'язку для української культури: просвіта і Європа — і Симопенко, і Калинець,

і поезія емігрантського традиціоналізму, і нью-йоркська група. Постмодернізм вітає відпружену й легку культуру, що відповідає популярному смакові; він вітає етнографізм саме за його локальність і життєвість, його легкість у рецепції. Звичайно, такий ентузіазм постмодернізму стосовно популярного — дещо іронічний, узятий в лапки: ми ж не можемо просто забути пройдених дебатів про Європу — просвіту. Але ми можемо зі спокійною совістю цитувати просвіту, так само як Умберто Еко цитує жанр детективу в глибоко софістикованому романі «Ім'я троянди». Можемо припинити оце смішне нарікання на відсутність у літературі якихось її компонентів — міської прози, скажімо, чи авангардизму, — бо ми не мусимо піти на що взоруватись, нікого наздоганяти.

Найкращі твори Валерія Шевчука найбільше розкриваються постмодерному прочитанню: у нього ті елементи, що могли б занепокоювати суворо «європейського» читача, етнографізм, козакоманія, гоголізм, — «деконструюються» у вищеподаному значенні цього слова, їхній первісний колоніальний підтекст розмасковується і ліквідується. Шевчук чинить надзвичайно раціонально: бере найпопулярніший, найприємніший для читача матеріал і переробляє його у високомистецьку, багатовимірну і мудру конструкцію. Матеріал, з якого

створилися колоніальні міфи, вживається для їхнього заперечення. Цей підхід засвоїли і деякі інші українські прозаїки та поети, зокрема молоді. Такий, мабуть, сенс іронічно-грайливого використання музею історичних та етнографічних картин у поезії бубабістів. Прикладом постмодерного переміщення й осучаснення може послужити назва вірша Юрія Андруховича «Козак Ямайка», яка своїм карибським звучанням глобалізує споконвіку локального козака Мамая. Стрінемо дух постмодернізму і в збірці оповідань «Спокуси» Богдана Жолдака (1991), і в декого з авторів, що їх журнал «Прапор» зарахував до «нової хвилі» української прози, — Володимира Діброви і Миколи Рябчука.

У цьому світлі дещо по-новому перед нами постає проблема повної/неповної культури, яку останнім часом найкомплексніше потрактував Іван Дзюба в статті «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?»

З постмодерного погляду стає ясно, що «неповнота» — це оцінка за якимись зовнішніми критеріями, встановленими зовнішніми авторитетами: тією ж Європою. Чижевський, автор цього терміну, якщо не самого поняття, чітко передбачав орієнтацію на «нормальний» розвиток «нормальної» літератури (барокко, класицизм, романтика і т.). Але постмодернізм учить бути

скептиками щодо авторитетності будь-яких взірців та пояснювальних систем і більш сенситивними до своєрідності й індивідуальності кожної культурної формації. Це, зрештою, на основі інших положень пропонує Григорій Грабович у полеміці з Чижевським («До історії української літератури»)

Який же висновок? Хоч політика України розвивається — очевидно, неусвідомлено — за постмодерними концепціями, саму культуру України сьогодні постмодерною не назвеш. Присутність окремих художніх творів з постмодерними ознаками не міняє факту, що в культурі як цілості домінує і далі ідеологізований монолог, пряме заперечення вчорашнього ідеологізованого монологу. Але постмодерна практика бачення культурних фактів дозволяє, якщо ми цього бажаємо, досить оптимістично подивитися на українську культуру, інтегруючи й плідно використовуючи те, чого раніш, з позицій суворого модернізму, ми були схильні соромитися. Можливо, колись ми навчимося використовувати в нашій культурній системі навіть витвори соцреалізму як сентиментальний кіч.

На одне явище хочу звернути увагу як на вісника приходу постмодернізму не лише в обговорення проблем культури, а й у культуру як таку: це реабілітація культурних періодів та явищ, котрі були з певного погляду передчасно постмо-

дерністичними. Таким, зокрема, постає сучасне відживлення доби барокко, що відбувається шляхом і реставрації будинків, і перекладу та публікації текстів, і оживлення пам'яті про козаччину. Бо ж барокко — це поєднання високого й популярного, міжнародного й місцевого, релігійного і світського; барокко — жартівливе, іронічне, самосвідоме, грайливе, багатокультурне й толерантне. Чимало цих рис повторилося в українському авангардизмі, який також сьогодні активно віднаходиться, а то й продовжується. Наприклад, поети Бу-бабу своїм універсальним, але життєрадісним скепсисом, своїми формальними іграми інсценують для нас проект постмодернізації.

Здається, що коли одягнеш постмодерні окуляри, українська культура починає, навіть у її сучасній формі, виглядати обнадійливо чи бодай втрачає оту колоніальну трагічність, яка десятиліттями висіла на її шиї. Отже — чому б не вдатися до постмодерних окулярів?

¹ Див. мою статтю «Канон та іконостас». // Світовид [друкується], англомовний

варіант: Marko Pavlishyn. Aspects of Literary Process in the USSR: The Politics of Re-Canonization in Ukraine after 1985. // Southern Review. — 1991. — N. 1. — P. 22.

² Jean-Francois Lyotard. The Postmodern Condition. // A Report on Know ledge. — 1979; переклад з французької: Geoff Bennington, Brian Massumi. — Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1984.

³ Frederic Jameson. Postmodernism or the Cultural of Late Capitalism. // New Left Review. — N. 146; Raoumond Williams. The Politics of Modernism: Against the New Conformists. — London: Verso, 1989.

⁴ Див., напр.: Andreas Huyssen. After of Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism. — Гавндмілс; Macmillan, 1986; Andrew Milner. Postmodernism. // Contemporary Cultural Theory: An Introduction. — Sydney: Allen & Unwin, 1991; Postmodern Conditions. — Melbourne: Monash University, Centre for General and Comparative Literature, 1988; Postmodernism and Society. — Гавндмілс: Masmillan, 1990.

⁵ Найпрозорішим оглядом філософських основ та критичних практик деконструкції є книга Джонатана Калера: Jonathan Culler. On Deconstruction: Theory and Criticism after Stusturalism. — Ітака; New York: Cornel University Press, 1982.

⁶ Літературна Україна. — 1990. — 4 січня. — С. 2.

⁷ Див., напр.; Неллі Корнієнко. Українська та російська ментальність: проекція в сучасне. // Слово і час. — 1991. Ч. 7. С. 3—9.

⁸ Сергій Квіт. Між історією і мистецтвом. // Слово і час. — 1991. — текст; ред. Марко Павлишин. — Мельбурн: Університет ім. Монаша, Відділ славістики, 1992.

¹⁰ Див.: Ігор Маленький. Відродження чи жарт? Нерадісні роздуми з приводу деяких рис сьогоднішньої літературної ситуації. // Літературна Україна. — 1990. — 15 листопада.

¹¹ Яр. Мельник. Національне і духовне. // Сучасність. — 1991. — Ч. 10. — С. 108—112.

¹² Постколоніальні стратегії Шевчука. виявлено, наприклад, у моїй статті: «Дім на горі» Валерія Шевчука. // Сучасність. — 1987. Ч. 11. — С. 28—41.

Богдан Певний
ВИСТАВКА СУМЛІННЯ

У вівторок 3 березня поточного року перед музеєм «Альтес», який примістився у класичному будинку з ХІХ століття при елегантному бульварі «Ундер ден Лінден», що біжить крізь Берлін від його центру, ще недавно відділеного безглуздя сумної пам'яті стіни, зібралась більша, ніж звичайно, юрба. Були це, без перебільшення, сотні журналістів, мистців, кураторів музеїв, високих державних достойників, серед яких не бракувало навіть міністра закордонних справ Німеччини Ганса-Дітріха Геншера. Усі вони, за особливими, персональними запрошеннями, прибули на відкриття виставки. Для неознайомленого виставка не обіцяла чогось несподіваного. На ній експонувалися праці загальновідомих мистців, давно уважаних за найвидатніших майстрів німецького авангарду перших десятиліть нашого століття, між ними експресіоністів Отто Дікса, Макса Бекмана, Жоржа Гроса і Емілія Нольде, членів прославленого «Баугаузу» Пауля Клее і Лайонеля Фенінгера, видатних іноземців, які свого часу працювали у Німеччині, Василя Кандінського і Марка Шагала. Це тільки згадавши декого.

Звичайно, німецький глядач, і не тільки німецький, повинен бути добре знайомий з працями згаданих мистців - їх можна бачити чи не у кожному з поважних музеїв світу і їхні репродукції прикрашають сотні розкішно виданих багатьма мовами монографій. Але, все ж таки, ця виставка особлива, і їй присвятили більше як звичайно уваги, називали «найважливішою виставкою, показаною коли-небудь у Берліні».

Чому?

Щоб відповісти на це запитання, треба повернутися у часі та просторі на понад півстоліття до подій, коли не тільки Німеччина, але й уся її вікова культура опинилася під гнітом безжалісної гітлерівської диктатури. Саме у цей непроглядний час, у липні 1937 року, в Мюнхені була відкрита виставка під лукавою і провокативною назвою «Дегенеративне мистецтво». Виставка була зібрана з наказу самого диктатора Адольфа Гітлера і його міністра від пропаганди Йосифа Геббельса з метою засудити авангардне мистецтво і переконати німців, що всякий модернізм уже у своїй природі порнографічний, підривний і антинародний і як такий мусить бути

безслідно викоринений. Призначена Гебельсом особлива комісія, у пошуках речових доказів «звироднілості» авангарду, перетрусила 32 німецькі музеї і конфіскувала 16 тисяч малюнків, рисунків, естампів і скульптур. Із вилученого було відібрано на плановану виставку «Дегенеративного мистецтва» 650 експонатів, які мали послужити виявленню «духовного занепаду», куди, начебто, підступно заманено німецьке мистецтво, - і одночасно послужити пересторогою іншим, несвідомим приготованої для них загрози «політичної і культурної пастки». Тоді ж, за інерцією духу руйніництва, були «очищені» німецькі музеї, галереї і навіть приватні колекції від усякого авангардного мистецтва, експонати якого було знято і багато продано поза межі Німеччини.

Подібні методи партократичного втручання в мистецтво добре відомі в колишньому СРСР і в Україні, хоч тут трагікомедія загнущання мистецтва була розіграна під іншою назвою: «Становлення соціалістичного реалізму». Драматург Жданов нічим не різнився від драматурга Гебельса. А втім, можна згадати і голосне «відвідання» Хрущовим виставки в Московському Манежі 1962 р.

Цікаво згадати, що у зв'язку з переслідуванням гітлерівцями модерного мистецтва і творчість нашого земляка Олександра Архипенка в Німеччині потрапила у категорію «звироднілої», так що потерпіли деякі з його праць. На щастя, німецький колекціонер Еріх Герітц 1933 року перевіз на збереження до Лондона головну частину своєї колекції творів Архипенка, а після війни подарував її Тель-Авівському музеєві в Ізраїлі. Не поталанило Архипенкові тільки на рідній землі. У 1952 році радянський «мистецтвознавець» Василь Любчик, що тоді входив до складу дирекції Національного музею у Львові та виконував у ньому обов'язки партійного наставника, вилучив і знищив

кілька сот творів українських мистців, у тому числі й Архипенкові скульптури.

Хто були ці німецькі мистці та яке було їхнє мистецтво, що зазнало гніву гітлерівців, було прозване «дегенеративним» і безжалісно нищене?

Їх багато. Це, по-перше, всі авангардні мистці, члени мистецьких товариств «Ді Брюке», «Дер Блауер Райтер», «Дер Баугаус» та інших. Зупинимось тут тільки над тими, що були включені у виставку «Дегенеративного мистецтва», і то не всіма, а лише тими, творчість яких може дати посмак того, що мали на увазі гітлерівці та за чим шукали.

Коли креслити паралелі європейського авангарду, то німця Макса Бекмана можна порівняти з Пікассо. Бо, можливо, тільки Пікассо для зображення жалюгідного стану нашого світу застосовував подібну до Бекмана лякаючу суміш реалізму, символізму і мітичності. Бекман використовував мітологічні мотиви як метафори людського існування, і в нього воно було виражене алегоричною мовою, яка школи досягала напруження і сили до такої міри, що справді мала фізіологічний вплив на глядача. Він знайшов спосіб виразити свої погляди на світ як на місце звіриної і беззмістовної жорстокості, у якому людяність відносин і саме існування не мали тривкого значення.

Поруч Макса Бекмана, Жорж Грос у своїх пронизливих рисунках з нещадною агресивною соціальною сатирою зображав спочатку жорстоке і безглузде обличчя війни, а згодом блаженство післявоєнних років.

По-своєму містичний Еміль Нольде знаходив релігійність у середині серця найпримітивнішої чуттєвості, що і зобразив у своїй серії глибоко відчутих релігійних малюнків, які через незрозуміння були відкинені церквами, як католицькою, так і протестанською.

Усупереч суб'єктивній експресивності творчості Бекмана, Гроса і Ноль-

де, Лайонель Фенінгер був занурений у формальні проблеми передачі світла і атмосфери, бачених крізь призму. Його чисті, сегментні перехрестя площин являють собою структурнішу, поетичнішу і романтичнішу відміну кубізму.

Дальше від Фенінгера пішов Василь Кандинський, який свідомо покинув усякі посилання на дійсний світ і увів своє малярство у світ поетичної інтуїції та наукових висновків. Він посправжньому є основоположником абстрактного мистецтва.

Ернст Людвіг Кірхнер у серії дерзливих і гарячкових малюнків реєстрував нещирий світ кабaretів, домів розпусти, цирку і життя вулиці. Його малюнки відзначалися енергійністю, наполегливістю і геометричністю ліній та силою кольорів.

Такі ж сильні колоритом картини Марка Шагала виявляли чистий образ внутрішнього світу майже казкових споминів, якого автор досягав без жодного пошкодження або послаблення, даючи йому вічне, позачасове існування без обмежувальної сили гравітації.

Композиції Пауля Клее на перший погляд робили враження замкнених у собі, а його рисунок виглядав дитячим, та коли розглянути їх ближче, їхній прихований зміст поступово відкривався, і з таємниць його майстерності раптово виринав світ снів, сповнений уявлень, які засвічувалися одне по одному.

«Фюрер» Адольф Гітлер, який вважав себе також за мистця, добре знав, що він робив, коли почав свій наступ проти модерного мистецтва. Він вірив, що мистецтво повинне відображати загальноприйняті ідеали краси і шляхетності, але такі, якими він їх уявляє, тобто беззастережно поставлені на службу державі. Натомість модерне мистецтво було цілком віддане індивідуальності. Воно обстоювало погляд, що кожна окрема особа бачить світ по-своєму і що нічне розуміння дійсності не може бути прийня-

те за цілковиту правду. Гітлерові напади на модерне мистецтво не мали нічого спільного з особистими уподобаннями, він, швидше за все, бачив у ньому поважного політичного противника, який відкрито загрожував правоті його думок і остаточно самій силі його влади. Він знав, що мусить розчавити індивідуальну думку на те, щоб могли самому існувати.

Організатори виставки «Дегенеративного мистецтва» поділили її на категорії з багатомовними і образливими назвами, як, наприклад, «Природа, бачена хворим розумом» або «Зпевага німецькому жіноцтву». Після відкриття виставки в Мюнхені, де сам Гітлер був одним із перших глядачів, її оглянуло близько трьох мільйонів відвідувачів у тринадцяти німецьких і австрійських містах. Коли, нарешті, виставка закрилась, її експонати були розсіянні по партійних сховищах або продані. Більше половини з них знищено або безслідно запроторено, але на цьому епопея виставки «Дегенеративне мистецтво» не закінчилася.

Минулого, 1991 року, працівники Округного музею мистецтва в Лос-Анджелесі віднайшли близько 200 збережених творів і відтворили виставку під новою назвою «Дегенеративне мистецтво: доля авангарду в фашистській Німеччині». Не тільки у себе вдома в Лос-Анджелесі, але і в Чикаго й Вашингтоні виставка мала сенсаційний успіх, і німецькі політики та любителі мистецтва поспішали влаштувати її в Берлін, хоч їхні наміри були децю відмінні від американських.

Річ у тому, що німцям важливо подивитися увічі довго придушуваній правді про своє фашистське минуле. Вони вважають, що це має особливе значення тепер, коли після довгих років знову об'єднана Німеччина повинна шукати за спільними первіями. Одне, що вони мають спільного, це разом пережиті злочоденні

Ернст Людвіг Кірхнер, 1913, «Вулиця», олія, полотно, 47х35

часи фашистської диктатури і нищівної війни. Тут аналіза разом пережитого зла може допомогти усвідомити, як важливо є разом вирости у вільне, відкрите і толерантне суспільство. Щодо цього вже дещо зроблено. Наприклад, недавно у віллі над озером у частині Берліна Ванізее, де колись гітлерівські провідники пла-

нували винищення європейських євреїв, відкрився музей пам'яті жертв цього планування, а деякі високі службовці Берліна мають надію збудувати такий же музей у підземному сховищі, звідкіля Гітлер керував діями Другої світової війни. У цьому ж аспекті й була відкрита виставка переслідуваного, нацистами модер-

Жорж Грос, 1917, «Метрополіс», олія, фанера, 26x19

ного мистецтва, значення якої тяжко переоцінити.

«Виставлені картини перейшли переслідування і цензуру», - казав на відкритті виставки у Берліні міністр

Ганс-Дітріх Геншер. «Вони не є лише пам'яткою, але також символом надії, бо являють собою триумф свободи творчості над варварством. Політична свобода можлива лише у вільній

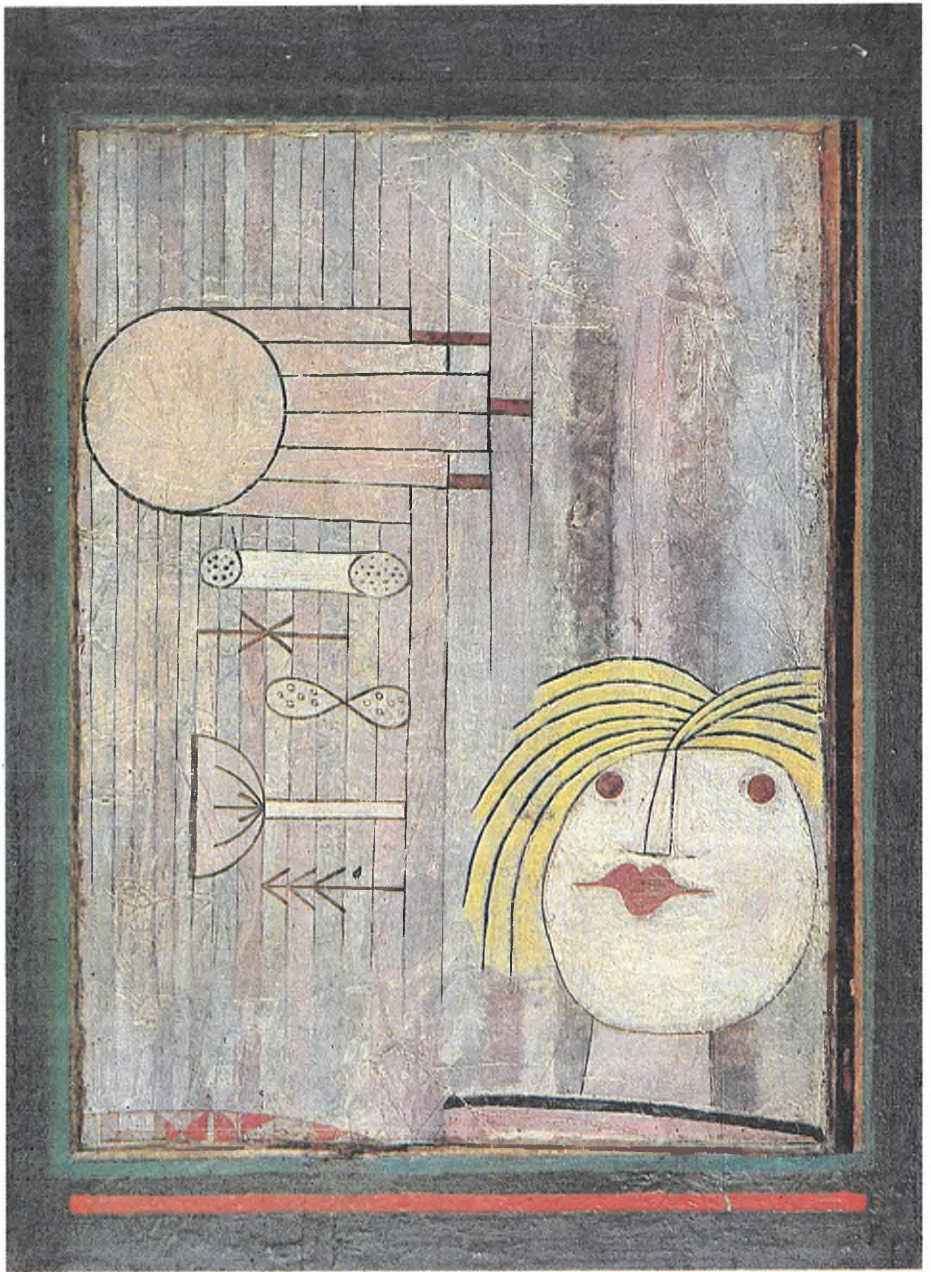
Макс Бекман, 1917, «Зняття з хреста», олія, полотно, 59х51

культури. Темні роки націонал-соціалізму навчили нас, що мистецька і культурна свобода - це, перше за все, свобода від усякого державного утиску».

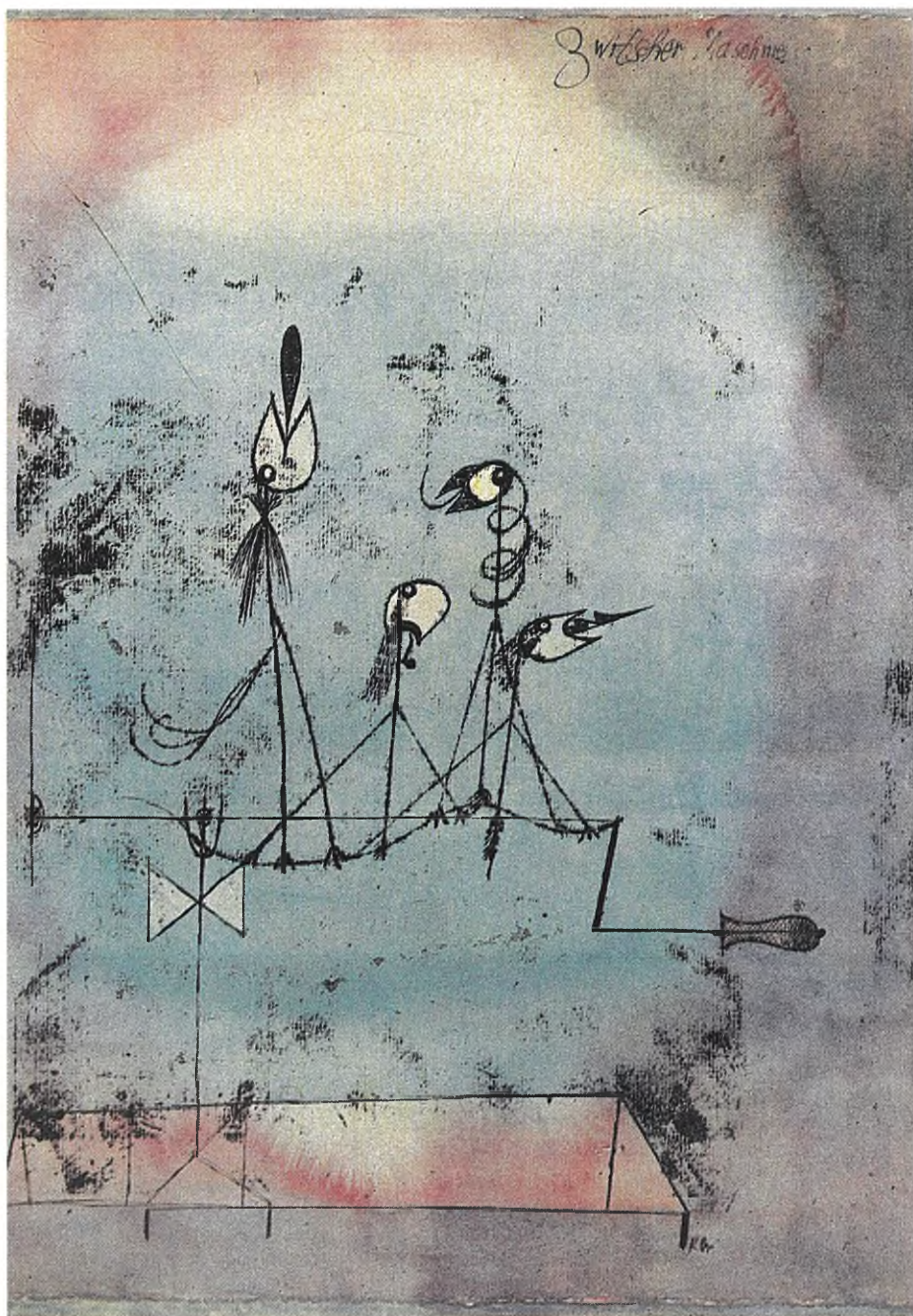
Позаду монументальних колон, що сторожать портал музею «Альтес» у Берліні, розвішано шовкові полотна з портретами переслідуваних мистців. Такі ж портрети вивішено всередині музею. Усі з вибраними цитатами портретованих.

«Я покинув Німеччину через Гітлера,» - промовляє одна з цитат під портретом Жоржа Гроса. - «Як знаєте, він також мистець, але видно, що Німеччина не досить велика для нас обох.»

Для порівняння і кращого розуміння виставленого показані на відео деякі картини Гітлера. Це позаміські пасторальні пейзажі і зображення добре фізично збудованих жінок і мужчин з перебільшеним виявом власної пихи.

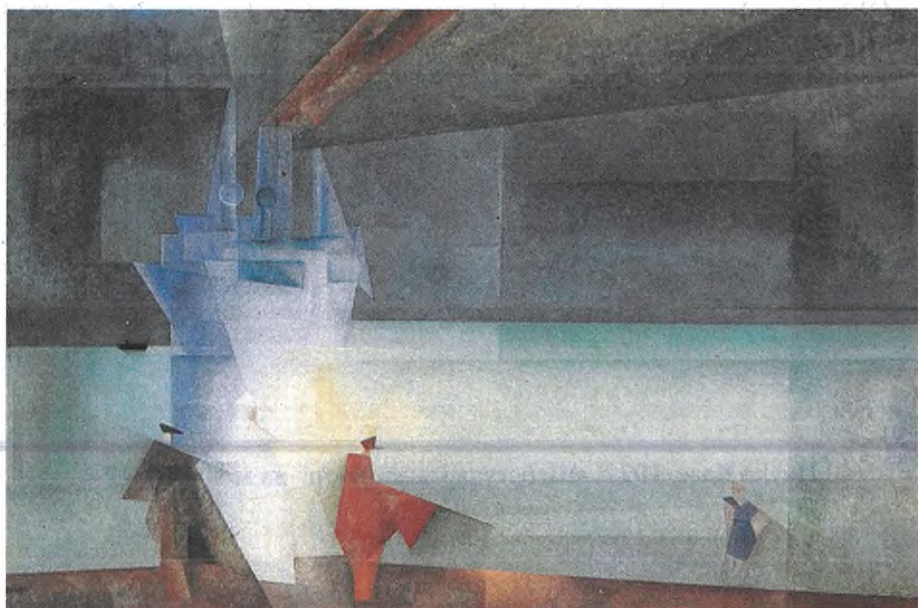
Пауло Клее, 1928, «Дарунок для себе» темпера, фанера, 16x22

Пауло Клее, 1922, «Щебетуча машина», різна мідія, 16х12

Жорж Грос, 1927, «Поет Макс Герман-Нейссе», олія, полотно, 23х29

Лайонель Фенінгер, 1927, «Пароплав «Одін», олія, полотно, 26х39

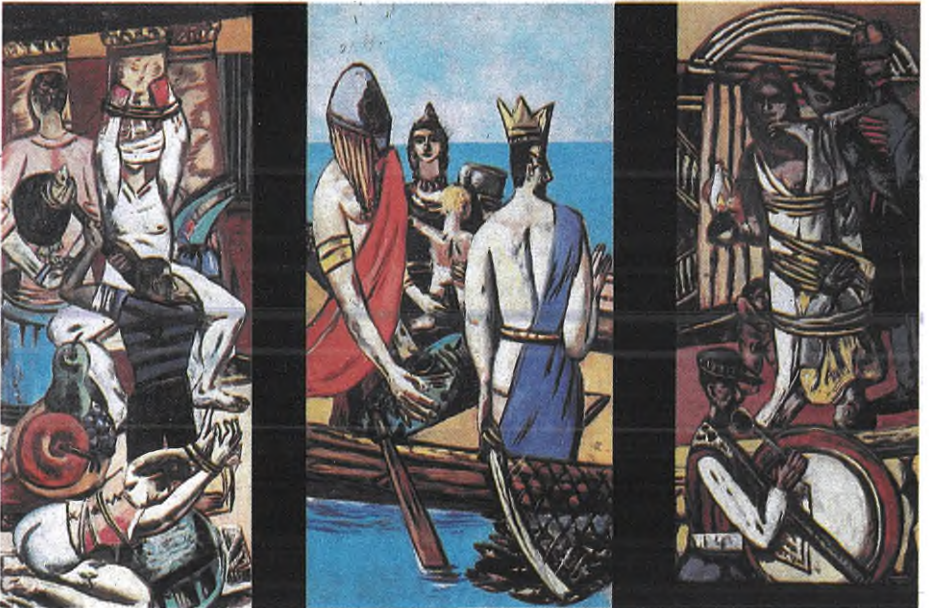

Марк Шагал, 1915, «День народження», олія, фанера, 32х39

Ернст Людвіг Кірхнер, 1907, «Вулиця», олія, полотно

Вони не могли бути дальшими від задириливих, але щирих творів авангардистів, яких він цурався як «морально надщерблених».

Повторення виставки у Берліні, транспорт якої з Америки і оформлення коштували понад два з половиною мільйона доларів, охоплювало спектр від напівабстрактних композицій Християна Рольфа і Карла Шмідт-Ротлуфа до праць Еміля Нольде із зображеннями життя Христа. Тут також були примхливі геометричні експерименти Василя Кандінського і Пауля Клее, поруч з огудними портретами Янкеля Адлера і Ернста Людвіга Кірхнера. На виставці були продемонстровані жорстко щирі зображення війни і людської продажності Отто Дікса і Макса Бекмана. Виставлені експонати, ще раз, так як колись, відкрито кидали виклик Гітлеровому образу Німеччини, показуючи відворотну сторону життя, яке

складається не виключно з щасливих, доскопало збудованих арійців.

Інші відділи виставки документували гітлерівські напади на модерну літературу і музику. Музичний відділ давав відвідувачам можливість порівняти традиційну музику, якою захоплювалися гітлерівці, Бетговена і Вагнера, з модерною музикою, що її вони зневажали і що охоплювала не тільки твори таких відомих композиторів, як Арнольд Шонберг, але також усю джазову ідіому.

Треба сподіватися, що деякі відвідувачі негативно оцінили виставку і лишилися переконаними, що перед ними справді дегенеративне мистецтво, інші, толерантніші, були глибоко зворушені баченим правдивим змістом черствого життя. Одним і другим виставка відкрила очі на гніт диктатури і шкоду, завдану культурі взагалі, а мистецтву зокрема.

США, м. Нью-Йорк

↑ Отто Дікс, 1921, «Пара в каварпі», акварель і олівець, 20x16

← Марк Бекман, 1932-1935, «Від'їзд, триптих, олія, полотно, 85x45 і 85x39

Юрій ЛУЦЬКИЙ
ПРО ВІДДАЛЬ ВІД СЕБЕ

Есе Ліни Костенко «Геній в умовах заблокованої культури» в «Літературній Україні» від 26 вересня 1991 р. про стан української літератури — стимулююче і плідне. Воно, не вперше і не востаннє, стверджує промовисто тяжке становище української культури. Саме визволення її з-під відвічної кормиги є недостатнім актом. Воно лише виявляє безпомічність і незарадність тієї культури, перед якою нагло відкриваються нові можливості, але рівночасно старі слабкості. Ліна Костенко свідомо всієї складної проблематики цього предмету. Її погляд врівноважений глибоким знанням і відчуттям «окраденої» України, про що ми в діаспорі тільки частинно догадуємося. Чи варто докинути пару думок на цю тему?

Може, лише тому, що думки ті не вкладаються в звичайні рамки роздумів чи порад з діаспори, яку тут і там тепер вважають невід'ємною части-

ною однієї батьківщини. Нехай ті, хто так думає і відчуває, дальше спілкуються з нею, тією батьківщиною, в душі взаємної любові. На це вони мають повне право, бо, живучи поза межами України, вони жили майже виключно для неї. Але що, як були серед нас ті нечисленні інші, які таки жили в «чужому» світі, стоячи майже осторонь від української громади, але не пориваючи контактів з материзною? Серед них мало старших, більше молодих, уже иароджених «на чужині». А до тих старших я себе зачисляю, помимо того, що в моїх англійських працях на українські теми я (може хтось сказати) «віддав свою данину батьківщині». Може, воно й так, але не зовсім. Плекати українську культуру на чужині можна і треба різними засобами, і немає сумніву, що діаспора це виконала. Інша річ — виводити українську науку чи культуру на широку світову арену. Тут уже

треба іншого підходу. Щоб його здобути, треба бути самому пересякнутим «чужою» культурою, бути вихованим у ній, бо щойно тоді відкриється нове розуміння культури української.

Яка може бути з цього наука для сучасної ситуації в Україні? Яке взагалі відношення мого писання до есе Ліни Костенко? Дуже просте. З її слів видно, що Україна культурно пробуджується. Позбувшись штучних перепон, вона звертається до свого минулого, відмолоджує свої традиції, повертає собі призабуту мову. Все це нормальне явище серед народу і інтелігенції, які виходять з-під ярма. Цьому треба лише сприяти. Але, як у кожному історичному процесі, є завжди своє «але». Досягнути своїх коренів, розвалити віковічне імперське гальмо, утвердити себе в народі і в державі — всього цього ще може бути мало, щоб вивести українську культуру в широкий, насамперед західний світ. Чому? Тому, що вихід на світову арену не такий простий. Він може не вдатися людям, які засліплені тільки тим, що діється в Україні, і швидше емоційно, ніж розумово, переживають некриваву поки що революцію їхньої країни. Для того, щоб вийти в світ, треба зберегти віддаль від себе.

Іван Дзюба у своїй статті «Україна і світ» («Сучасність» 1, 1991) пише про «безкритичний спосіб мислення, який ледве чи не увігнався в наші гепи. На хвилі емоційного патріотизму відбувається зниження і так низького інтелектуального рівня і критицизму».

Він свідомий, що цей критицизм копечний для віддалі. В тій же статті він пише далі: «Нашими постійними супутниками тут не раз були і часом знову стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхненний гіперболізм — нелише як рудимент міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності». Стаття Дзюби спрямована в трохи іншу сторону. Він розглядає тему «Україна і світ» в етнічному, економічному, ідеополітичному і культурному аспектах. З його вдумливою аналізою важко не погодитися. Однак нам ідеться про ще інший аспект, більш психологічної натури. В теперішній момент величезного національного напруження дуже важко усвідомити собі важливість всього попаднаціонального. Але такого зусилля нам конечно треба. Бо не існуємо ми тепер лише як українці (-ки), але також і передусім як люди.

Сто років тому Ольга Кобилянська назвала свій перший «феміністичний» роман — «Людина». Власне, вона хотіла бачити в жінці перш за все людину. Це тема далі розвинена в «Царівні» і «Valse Melancholique». Шкода лише, що під впливом дешевої австро-німецької літератури Кобилянська не спромоглася дати високохудожніх творів. Але її ідея була правильна. В час, коли українські модерністи, поборюючи старе народництво, старалися знайти контакт зі світовою літературою, вони підносили не національний, а загальнолюдський аспект. Піз-

ніше робили це Леся Українка, Михайло Коцюбинський, а ще пізніше — українські футуристи, неокласики Ваплігяни і «Ланка». Недарма Хвильовий писав Аркадієві Любченкові, що «за всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену».

Отже, зрозуміння конечности вийти в світ нам не бракує і ніколи не бракувало. Перешкод, які цього не дозволяли, тепер може не бути, але самого бажання вийти в світ не досить. Багато зміниться, якщо з часом настануть нормальні сусідські відносини між Україною і світом. Замість того, щоби виїжджати з України тільки на побачення і спілкування з діаспорою, прийде довший побут у «чужих» країнах світу і спілкування в «чужих» мовах з «чужинцями». Не десятки, але сотні і тисячі студентів і подорожніх з України запізнаються з іншими країнами. Багато наших письменників і науковців може вибрати Париж чи Нью-Йорк як місце тимчасового, але довготривалого побуту (адже багато американських письменників писало і жило за кордоном). Багато можна навчитися про самого себе, будучи якраз на чужині. Може, тоді, внаслідок такого плідного спілкування, відсіються навички марксистського і соц-реалістичного жаргону і мислення. Як також і народницьких стереотипів. Не треба однак попадати в крайності — під вплив сучасного модного американського чи французького наукового жаргону, де багато слів, а мало зміс-

ту. Як і в літературі, так і в науці напевно згодом, може, за десятиліття, розвинуться своєрідні українські стилі, які, може, вже тепер зароджуються. Нова перспектива, зумовлена не так гаслом «іти в народ», як «двері в світ», дасть нову можливість переосмислити концепції минулої української літератури. Навіть Шевченко, позбавлений культу і вічних сервілістичних ювілеїв, може на цьому виграти. «Навіть Шевченків образ звучено,» пише Юрій Шевельов («Микола Ге і Тарас Шевченко», 1991), й викривлено постійним наголосом на другорядному й менше своєрідному, тоді як індивідуальніше й оригінальніше лишалося непоміченим». З приходом справжньої державної незалежності можна буде, мабуть, відкрити цього «непоміченого» Шевченка. Так само оцінка такого поета, як Василь Стус, може набрати нових, непомічених раніше рис. Оновлення нашої літератури і літературної критики безсумнівне, якщо вони вийдуть поза власний загумінок.

Не можна передбачити, як довго триватиме вичерпання національного в новій українській державі. Напевно, є сили, що будуть суто національне падовго зберігати. Але досвід інших народів, що перейшли стадію національного і державного відродження, вказує на що інше. З хвилиною послаблення утисків національне починає трансформуватися в понаднаціональне. Це не означає занепад національного. Тільки наголос змінюється.

Так само, в майбутньому, зміниться роль української діаспори. Доки Україна була «загроженою породою» (*endangered species*), діаспора діяла поза межами України як її спаситель. Тепер це скінчиться, і діаспора буде більше асимілюватися і ставати такою, як, наприклад, італійська еміграція (щоб не вживати слова діаспора) в Канаді. На мою думку, американська і канадська течія т. зв. «багатокультурності» (в найновішому її варіанті) довго не потриває.

Натомість зросте зацікавлення Україною серед «чужинців». Бо відтепер українська література, за словами Бодуена де Куртене, сказаними в іншому контексті, буде мати «свою

армію і флоту». Самий факт існування України на політичній мапі світу важитиме більше, ніж уся еміграційна пропаганда про неї. Поволі будуть самоліквідуватися суто українські наукові і культурні установи в діаспорі, бо досвідження на українські теми будуть чимраз більше перебирати «чужі» наукові установи і університети. Напевне збільшиться попит на вивчення української мови серед американців і європейців неукраїнського походження. І, може, навіть Київ стає видатним новим культурним українським, але й європейським центром. І тоді ті, які були у віддалі від нього, його звеличують.

Канада

Володимир Кулик
**ЕЛЕГІЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО
 РАНКУ**

Читаючи Андруховичеві «Рекреації», намагаючись убгати їхній світ у виміри свого дня, хай би подовженого звично далеко за першу, сподіваючись уранці в автобусі розгорнути другу «Сучасність» і поринути в інші світи, я вперто вірив, що продеруся крізь розвінчування національно-націоналістичного кічу до чогось для нас із автором цікавішого, задля чого ми до цієї повісті взялися, кожен зі свого боку, немов виконуючи якусь угоду. Було б дуже прикро побачити повість прикутою до «золотих ланцюгів» українського буття епохи Воскресаючого Духу, а відтак перетвореною на такий собі нац-арт. Та збігала сторінка по сторінці, здавалося вже, що поза тлом тим немає нічого, тож коли грубий зошит із першим президентом на обкладинці врешті сповз на підлогу й мене огорнула темрява, я відчув щось схоже на розчарування й подумав, звівши невидючі з незвички очі кудись попід стелю: «А, власне, про що це?»

«Це — спроба написати вірш про нас...»

Звісно, кожен твір поета — спроба

написати про себе і «нас», про свій час і свій світ па тлі львівського офорту, свята Воскресаючого Духу чи безконечної подорожі в безсмертя. Але я говоритиму про дві спроби — «Елегію післяноворічного ранку» (з поетичної збірки Ю. Андруховича «Екзотичні птахи і рослини») та повісті «Рекреації» — хоча б тому, що формальна схожість між цими творами дає змогу подивитись очима «Елегії» на «Рекреації», аби збагнути, що з них залишиться, коли винести за дужки тризуб у клозеті й деміургів у міській компартії України, власне, все свято — і як вияв незнищенності народного духу, і як апофеоз маразму, і як елемент карнавальної культури. Хтось інший поставить дужки окремої розмови; я виділяю те, що мені цікаве й відповідає моїм уявленням про Європу нашої літератури. Добре, хоч є що виділяти: твір залишає читачеві можливість «добудовувати» його (бодай дужками) — ця обставина якраз і робить «Рекреації» твором «про нас», а разом виправдовує моє свавілля.

Так от, маємо дві зустрічі молодих

літераторів богемного, сказати б, штибу з нагоди відповідно Нового року та свята Воскресаючого... ну, в повісті передбачено різні варіанти цього центрального іменника, між якими, врешті, немає різниці, бо воскресанням є свято й Нового року, і щораз нового спілкування героїв: вони молоді й давно не бачилися, негайно треба прочитати свіжого вірша, докола гарні дівчата та й просто хочеться випити. Процес гамування цієї останньої спраги я теж виношу за дужки: бачити в «Рекреаціях» «соціальну сатиру» на нову культурну генерацію мені хочеться ще менше, ніж на синьожовтий екстаз. Із тієї самої причини обминемо питання про ненормативну, як колись казали, лексику — мені цікавіше говорити про нормативну, тим паче, що лайка в повісті Андруховича зовсім не є, як, приміром, у Міллеровому «Тропікові Рака», сутнісним елементом тексту; вона — елемент тла, тож місце їй знову-таки за дужками.

Тоді залишаються ранки, зимовий і майже літній, — дві спроби в монологах, джазові імпровізації на вічну тему, ескізи Вавилонської вежі чи то вежі зі слонової кістки в стилі козацького — бо якого ж іще! — барокко. Поставлю екзотичне запитання, що, власне, й спонукало мене до цієї писанини: чи могла б «Елегія» бути одним із монологів рекреаційного ранку? Адже йдегся, здавалось би, про тих самих «нас», знову на ранковій прогулянці після нічної п'ятики, знову бодай один із «кретинів» ладен повірити в очі... А проте не сумніваєшся, що ні, не могла б, і не варто кивати на те, що друга прогулянка відбувалась у супроводі автоматів: Мартофляків монолог «Вони захопили все на світі...» так само сповнений піднесеного багатослів'я, як і перший, «Виявляється, під кожним містом є ще одне місто...», і подорож у розстріляне відродження ніби продовжує мандри рестораною джунглями. До речі, багатослів'я в «Рекреаціях» інакше, ніж

в «Елегії»: на її бароккову граційність пабігає уривчастий ритм каламутного потоку свідомості, гарячкового продирання крізь словесні хащі до істини, — не квітучий подих із аорт, а судомне хапання повітря. Монологи є, а розмови немає — здається, од сильця тиші можуть порятувати хіба що кретинізм Білінкевича, спілкування з мафіозним «акулою», Мацапура. В «Елегії» розмова була можлива, як можливі були пташині одкровлення й пророчі слова, хмільна омана й наївна віра, здатна зрушити гори. Можна було вмерти від любові й бути довіку разом, і навіть, попри мегушню і шок, іти, мов сліпі у море... «Елегія» — передчуття трагедії, доростання до неї, бунт, Варикіно. У «Рекреаціях» віри немає — тільки знання, досвід, втома, пересит, очі широко розплющені й порожні, замість трагедії настала нудьга, «і ви безсилі щось тут сказати, щось тут змінити — ходите колами, як сомнамбули, і в кожного своя планета, і кожен піде своїм шляхом, хоч ви цілком щиро прагнули бути тільки разом... ви перемелені», а Мартофляк усе мріє «брести з вами майже наосліп», і ось ви бредете в колоні по двоє, «лажа, знову лажа», але путч обертається фарсом, а разом із ним і ваша готовність померти не найгіршою для поета смертю, якнайкраще потвердивши, що, коли не розстріляне, то яке ж це відродження... Із нудьги не зліпиш трагедії. Повість про нас, портрет генерації, яка, відкинувши уражені кічем вартості, не має нічого натомість, а відтак приречена бути вмонтованою в життя, як цеглина в стіну, повторивши долю померлого років зо тридцять тому поета, котрий і зараз, певно, над чимось працює, хоча ніяких вістей од нього нема. Світ ловив нас і впіймав — коли заборонено трагедію, такою є плата за бунт.

Годі, кажу я собі, ще раз користаючись зі свого права на «добудову». Заки настав ранок, у кожного була його ніч, хай і реальна настільки ж, як падіння крізь «всі цивілізації та катастрофи,

всі ери», хай бы падатимеш «так довго, скільки тривав грюкіт і голос Мартофляка», але все одно «я мушу йти», мушу лишити гурт і святкові спазми, бо «спинатися берегом угору — мій найперший обов'язок сьогодні, а інакше на дідька б я їхав до цього містечка?» «Елегія» ще не знає, що в житті неод-

мінно настане момент, коли мушиш йти з гурту, коли усвідомлюєш себе самотнім, коли ця дорога не конче нудьга, а, може, здобуття своєї трагедії, доростання до віри, Нараяма, Кіліманджаро, світ упіймав лише оболонку; життя, попри всі здобутки Української Національної Революції, трагічне, а отже, триває...

Тарас Возняк

«НЕБУТТЯ ХАМЕЛЕОН» В ПОЕЗІЇ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

144

Не так давно, як на наших обставинах, на терени Галичини дісталоя друге число «Сучасності» за 1989 рік. Однією з найцікавіших позицій в ньому є стаття Марка Стеха «Пошуки істини крізь інтелектуальну візію всесвіту», що має підзаголовок «Дещо про поезію Емми Андієвської». Коли я читав її, то мені спало на думку скомпонувати якийсь паралельний текст, що склав би попередньому певну опозицію. Такою є передісторія цієї інтерпретації вже двох творчих актів — власне поезії Андієвської, причому в тих її фрагментах, що були використані в тексті Стеха, і самої критичної статті.

Отже, звернімося до статті. Мене зацікавила, властиво, не вся вона, а лише той її фрагмент, де робиться спроба аналізу філософської позиції Емми Андієвської, її підходу до онтології світу. Як аналізує його М. Стех? Попередньо він закладає, посилаючись на Богдана-Ігоря Антонича, розмежування всесвіту «суб'єктивного» та «об'єктивного». Тобто знову реанімує одвічні питання «відтворення реальності», з чого випливає, що те відтворення може бути і таким, і іншим. Однак воно завжди є лише відтворенням реальності, її певною інтерпретацією. Тим самим нівелюється поет як творець, що в своїй мові розбудовує «сущє мови», а тим самим розбудовує і наяв-

ний для людини світ. Натомість мовиться про те, що поетеса прагне «пізнавати таємниці існування: сенс людського життя, смерть та вічність». Тут критик попадає в пастку мови: для нього всі ці речі вже «існують». Залишається тільки з допомогою певних засобів їх якось дослідити, щоб піддати вівісекції. Тобто для нього йдеться про якусь механічну роботу, перед якою наперед покладена певна мета, що її слід досягнути. Митець має для цього у своєму розпорядженні відповідний інструментарій — так звані мистецькі засоби.

Проте, я гадаю, це не зовсім так. Поет не може шукати того, що «вже існує», «є», тобто того, що потенційно, через його «наявність» у мові, «знає». Тоді це буде не поет, а природодослідник, що досліджує «вже наявну» природу. Вживаючи вираз «сущє мови», я маю на увазі не лише факт мови, а й усяку «сущість» узагалі — світ у найширшому його розумінні. Власне, через мову як континуум і окреслюється «світ». Вона собою його покриває, а отже, об-межує його. Таким чином, мова кладе світові межу. Звичайно версифікатори працюють у таким чином об-меженому світі/мові, але те, що вони звать поезією, нею не є. Правда поезія вибігає за межі світу/мови в порожнечу за

їхніми межами, про яку аж ніяк не скажеш, що вона «є». Тільки реальні акти «мовлення» в слові правдивого поета інколи прориваються до нього, щоб надалі знову закам'яніти в мові. У «світі» ми маємо справу лише зі слідами цих актів «мовлення», з відпадами від «Ніщо», якими і є те, що ми зазвичай розуміємо під мовою. Отже, ми можемо стверджувати, що є два ареали, де відбуваються певні процеси, що окреслюються словом « поезія ».

Є, звичайно, « поезія суцього » (я не хотів би, щоб за цим визначенням вчувалася якась іронія — часто така поезія дуже й дуже варта уваги), її можна назвати також версифікуванням або й просто « прозою ». Вона працює в континуумі світу/мови і обмежена його рамками. Натомість я розумію під поезією щось у принципі інше, щось, що вибігає за ці рамки і через такі акти прирощує цей світ/мову. Тобто така поезія є креативною в той час, як « поезія суцього », оперуючи в « наявному », « існуючому », комбінує з нього нові й нові конфігурації, однак сама до цього вже « наявного » нічого не додає. Ні на що, окрім мови як континууму, вона не орієнтується, існує лише в ньому. Це є література в її звичному розумінні. Натомість правдиве поетизування відбувається в ширших рамках — воно є креуванням світу/мови, а відповідно і о-мовлюванням світу, прирощенням цього світу через творчий акт поета. І, ясна річ, не кожен поет, у посполитому розумінні слова, є таким поетом — поетом-креатором. Я ж хотів би вести мову, власне, про такого. У цьому, напевно, головна опозиція, яку я хотів би підкреслити, полемізуючи з Марком Стехом. Аналізуючи поезію Емми Андіївської, він якось незауважив того важливого моменту, що після Андіївської сама мова, а отже, й світ, нею окреслюваний, стають іншими, якось, хоч, може, і не відразу помітно, приростають.

Поезія Андіївської для українсь-

кої мови, поза всяким сумнівом, є креативною. А тому я б не обмежував її поезію до « передавання станів душі », « віддзеркалення... реальності » — причому байдуже, як сама авторка інтерпретує свої тексти. Її поезії живуть поза нею з того моменту, як вона завершила твір. Вони вже « є » в українській мові/світі, хоч це ще і не засвоєно широким загалом. Однак щось їх вирізняє з довгого шерегу поетичних текстів. Щонайперше, це невідповідність її логіки логіці, до якої ми звикли. Причому це не вибрик, а її органік. Ламаючи логіку суцього, вона, власне, й пробує з нього вирватися. А прирощені в її поетичному акті нові регіони суцього диктують уже свою, до того « не наявну », логіку (чи алогічність, — якщо комусь так подобається більше).

Засоби, до яких вдається поет, щоб вирватися в « Ніщо », можуть бути різними. Універсального рецепту немає. Однак для нас важливо, що, читаючи поезії Андіївської, ми відчуємо їх прирощувальну силу, а отже, до неї причащаємося. Хоча реальна Андіївська може й не здогадуватися, які множини сенсів здатен породити її текст, вона все ж видобуває його з « Ніщо » у « світі » в « існуюче ». На мою думку, суть поетизування полягає саме в цьому в и д о б у в а н н і, в цьому акті поета. Хоч ще раз нагадую, що автор зазвичай аж ніяк не свідомий усіх інваріантів видобутого ним тексту. Цей текст стає в і д - к р и т и м для відчитувача. Він уже відторгнувся від « Ніщо », воно виштовхнуло його в « світі », і тут ми вже маємо змогу на різних рівнях свідомого чи підсвідомого о-смишлювати його. Звичайно, все це відбувається не без допомоги поета. Однак не лише його. Ще й саме « Ніщо » повинно вибрати того, хто може до нього прислухатися. Тут теж є певна вибраність, покликаність. Таким поетом мені й бачиться Емма Андіївська. І в цьому її головна перед нами заслуга — заслуга поета-креатора.

А тепер уже можна застановитися й над таким питанням: наскільки вона як мислитель свідоміє ролі, що їй відведена? Наскільки вона діє свідомо? Та й чи можлива в такій ситуації наша буденна свідомість? Однак перед тим я хотів би зауважити, що до самого поетизування свідомість нічого не додає. Свідомість узагалі має мало з поетизуванням спільного. Свідомість діє в межах «світу», «суцього». Натомість поетизування вибігає в регіони, де ще й усвідомлювати нічого. Чи не тому великі поети, великі провидці часто були не від світу цього, — згадаймо хоча б пророків.

Та повернімося до смертних. До поетів, що бігають до магазину, вистояють у черзі. Однак, як і першосвященик Святого Престолу в часі проповіді, вони є безгрішними і непомильними, попри всю відмінність чи неспівмірність цього порівняння. У момент поетичного осяяння поет розкритий до речей, що не беруть до уваги його світові реалії. Тут він сам на сам із «Ніщо». І як поет він у цей момент непомильний. У що мить він «по той бік», а тому взагалі ніякому версифікуванню непідвладний. Справдити його візії неможливо, в тих регіонах ще немає жодного «можешня». Справдження стає «можливим» лише після того, як поет, видобувши «світове», дарує йому ґрунт, на якому опісля постає це «справдження». Тобто всяка логіка не передує, а постає після і завдяки поетичному видобуванню вже у відкритому цим поетизуванням «світі».

Навіть оглянувши побіжно фрагменти поезій Емми Андієвської, які використав М. Стех, можемо добачити, що поетеса все ж свідоміє свого покликання. Вже дошукуючись джерела, звідки витікає світ, вона ставить питання доволі конкретно:

Що, коли світу існування — вибрик

Нам ще не знаної терпкої порожнечі,

Якої нам ні охопити нічим,

Ані збагнути, де — ні дна, ні руб-

рик?

(«Віглії. Спокуси святого Антонія»)

Причому тут вона говорить не лише про те, що світ виникає з «терпкої порожнечі», а й про те, що він є не її немипучим, закономірним вислідом, а, власне, «вибриком». Це означає, що він зданий на чийсь волю. Волю поета чи тієї «порожнечі»? Однак ходімо далі: «Якої нам ні охопити нічим», — бо ще ж немає тієї мірки, логіки, яка все на світі, а отже, існуюче поза «порожнечю», охоплює. Нема для цього слів, бо тут «ні дна, ні рубрик». Тут ми маємо доволі чітку ілюстрацію того, що поетеса все ж цілком свідоміє відпаду «світу» від «порожнечі», якої навіть поетові, котрий настільки своєрідно організовує матеріал, годі охопити, попри те, що він вдається до такого вигадливого на засоби сюрреалізму. Ніяких слів тут справді не досить — бо це поза словами. Однак саме ця «порожнеча» і визначає все, що потім уже «є» у «світі». Й воно через це тавроване — як відпад від цієї «порожнечі»:

...О пощо, Боже, заблаглось Тобі

Цей світ таким важким перстом помітить,

Що навіть всі ті світла кубометри

.....

Не відсвіти твоєї благодаті,

А чорні урвища, куди скидають

Убивці труп.

(«Закопи Божественності. Риба і розмір»)

Труп світу чи труп людини? І те, й інше. З одного боку, світ є відпадом від того «Ніщо», а з другого — саму людину вкидають у цю «світовість». Зрештою, ці дві іпостасі існування людини — і як частки «світового», і як «висунутості в порожнечу» — нерозривні. Людина вкинута в цей «світ», оскільки є людиною «во плоті». І людина є людиною, оскільки не зводиться до цього «світу» і «висунута в порожнечу». Габрієль Марсель пише про «втїленість» людини, її двоїсту

природу. Ця «втіленість» уможливило реалізацію людського буття у формі, гідній людини, — в трагедії. Попри свою вкинутість у цей «світ», людина свідомо своєї долі в ньому і своєї «висунутості». Саме тому, мовлячи про людину, ми мовимо про трагедію. Невідворотність цієї долі, безвихідь людини в так уявленій її закинутості, «втіленості» в «світ» і є предметом трагічного:

О, пощо Ти являєш волю й розум
В світі кульбаб, в переплески, щоб
мить

На волосинку часу осягнуть,
З яких джерел Ти небуття відрізав

У втілення і унедійснив зразу ж
Шматком кривавим зміст, подобу,
стать,

І ті, що намагалися донести
Твого обличчя найтемніші друзки

В усепрощенну, світлоносну суть,
Вже в небутті невтільному висять,
Не встигши, не схопивши, не піз-
навши.

(«Ясність. Первні»)

Осягнення «Ніщо» справді відбува-
ється «на волосинку часу», на мить
осягання — далі знову йдуть тільки слова
і слова:

...Ти небуття відрізав
У втілення і унедійснив зразу ж...
Бог завжди вислиза <219>. Смер-
тному не дано до решти схопити Його
в своєму смертному слові:

Я співаю про Тебе,
Воно ж береться гарбузовим цві-
том, окапиною, деревом.

Ти поруч — увесь неоспіваний.
(«Я співаю про Тебе. Пісні без тек-
сту»)

Хоч поет не може не вступати зно-
ву і знову в Його Брамун:

Ти, Боже, ключ й водночас і ворота,
А я, як безпастанний в Тебе — стук.
(«Сонет IV. Спокуси святого Анто-
нія»)

і вловити це «Ніщо», цю вічність
можна у всьому і ні в чому:

Можливо, вічність — вхід в сліпу-
чість кани,

В чарунки запаху і кольору цитри-
ни...

Можливо, вічність тільки з іскри
трунок,

Єдиний закрут хатки слимака?..

Можливо, вічність — небуття ха-
мелеон,

Який з отруйних дивиться на нас
ліан.

(«Вігилії. Спокуси святого Антонія»)
м. Львів

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ ДІТИ З МАЙДАНІВ

Пропала грамота: Поезії / Позаяк Ю., В. Недоступ В. І., Либонь О. Л. - К.: Рад. письменник, 1991.

*«До кого б мені прирівняти рід цей?
Він подібний до дітей, що сидять на
майданах та кличуть до інших, кажучи:
грали ми вам на сопілці, та ви не
танцювали; співали ми вам жалобної,
та ви не били себе в груди».*

(Євангеліє від Матвія, 11, 16-17)

Падав споконвічний львівський дощ, ми з Віктором Небораком пили каву в крихітній кав'ярні на вулиці Костомарова, і Неборак по пам'яті переповідав одну за одною «Алкохоку» Юрка Позаяка:

Учора я надравсь,
Сьогодні в дошку п'яний -
А може, це любов?

Як смішно всі внизу
Голівки задирають -
З балкона я стругнув.

Ах, як співає пташка,
Ах, як вона співає!

Ще сто грам замовлю.

Щойно ми бралися до кави, як знову починали несамовито реготати, остаточно переконавши присутніх у своїй безпосередній причетності до Кульпаркова*. Врешті-решт Світлана Іванівна не витримала і прогнала нас під дощ. Ми рухалися в напрямі «Нектару» і по дорозі Віктор прочитав ще один вірш:

* На вулиці Кульпарковій у Львові міститься психіатрична лікарня. - *Ред.*

Здається, лиш недавно
Ми разом сіли пить,
А вже надворі осінь.

Ми перезирнулися і в один голос сказали, що Юрко Позаяк таки справжній поет. Так розпочалося моє знайомство з «Пропалою грамотою».

Не знаю, чи варто займатися аналізом роботи «сміхової машини», закладеної в більшості випадків у віршах Ю. Позаяка, В. Недоступа і С. Либоня. Вони відзначаються однією дуже важливою рисою, майже втраченою у так званій «серйозній» поезії, - самодостатністю. Цілком можливо, що вірші ці не відповідають уявленням частини українських читачів та поетів (ще певідомо, кого менше) про суть і призначення поезії; іншою крайністю було б твердження, що поезія можлива тільки у формах «Пропалої грамоти». Визнати треба одне: в українській літературі з'явився надзвичайно цікавий феномен, пролунав вибух бомби, прилетіло ще одне НЛО; щоправда, поки що українська література поставилася досить однозначною до цього непересічного факту:

І глибоко було плювати
На чудеса всі ті досвітні.

(Ю. Позаяк)

Вони з'явилися майже одночасно - «Бу-Ба-Бу», «Пропала грамота», «Лугосад» і театр-студія авторської спочатку пісні «Не журись!» - живі сили сміхової культури, вивільнені з-під тоталітарного пресу. Те, що існувало на рівні заборонених «політичних» анекдотів, «чорного гумору, поширеного серед інтелектуалів, музикантів,

художників; те, що спалахувало в трамвайних та інших дорожніх ексцесах (див. вірш С. Либоня «Ексцес у трамваї»), їдких пісеньках обдертих і безпритульних бардів, – усі зерна незалежної думки і незалежного світогляду раптом проклонилися і буйно пішли в ріст. «Нова хвиля» ще не встигла втратити пам'яті про своє походження, – мабуть, цим і пояснюється велика кількість авторських вечорів, проведених згаданими групами, і небачена кількість присутніх на цих вечорах, – «свій до свого по своє»; дуже важливим видається той факт, що серед слухачів переважала молодь, – молодь і поезія, поєднання, типове для 60-х років і практично неможливе в роки наступні. Це було породження міської культури, культури, яка існувала паралельно з офіційними спілками письменників, композиторів, художників тощо, своєрідний Салон Знехтуваних; безумовною перевагою неофіційної культури була жива традиція своєї передачі і самовідновлення, й – «з вуст у уста» і велика її вимогливість до чистоти й нескаламученості своїх жанрів; те, що з тих або тих причин не вкладалося в рамки неофіційного канону, безжально ним відкидалося і забувалося, в гіршому випадку залишалося предметом для висміювання, матеріалом для чергового анекдоту, цікавого «глюку», ще однієї плітки. Цю законірність зауважив О. Солженіцин на прикладі «самвидаву» (до речі, теж повноправного «чада» неофіційної

міської культури) у своїй книзі «Бодался теленок с дубом», – на прикладі чужорідних для «самвидаву» статей (історія з розгромом «Нового мира»).

Прикладів подібного «виштовхування», неприйняття, пародіювання офіційно визнаних форм, зужитих стереотипів мислення або ж нав'язаних живій свідомості мертвотних конструкцій і схем ідеології, уявлень про те, якою повинна бути, скажімо, поезія, – таких прикладів у Юрка Позаяка чи Семена Либоня можна знайти безліч. Юрко Позаяк надзвичайно тонко відчуває фальшивість інтонації, гримасу, зумисне покладену на обличчя представником «офіціозу», – гримасу вдовоної наївності («Київ! Місто кохання й каштанів...»), гримасу сентиментальності, яка в більшості «класів» стала просто-таки нестерпною («Нагадайте мені... Так нечаче ми, вишнівка духмяна і ніч...»), ідіотична патетика «інтернаціональної дружби» («Лину я, де брязкочуть кайдани, до рабів я лечу, що у ПАРІ») тощо. В «Колекції поетів» та «Ілюстративному додатку» до неї ми зустрічаємо годовані пики, хітливі мармизи, в самовдоволені морди, – але тут немає жодного людського обличчя, – не забувайте, що пазва «Пропала грамота» не є випадковою, що перед нами продовження гоголівської традиції бачення й зображення. Ю. Позаяк демонструє нам сучасних Собакевичів, Плюшкінних, Манилових... Доречним буде навести тут слова М. М. Бахтіна з його праці «Рабле і Гоголь»: «Образи

і сюжетні ситуації Гоголя безсмертні, вони - у великому часі. Явище, яке належить малому часові, може бути чисто негативним, тільки неадекватним, але у великому часі воно амбівалентне і завжди миле, як причетне буттю. З тієї площини, де їх можна лише знищити, лише ненавидіти або лише приймати, де вони залишаються вічно, де вони показані з усією причетністю до буття, яке вічно стає, але не помирає» (М. М. Бахтин. «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса». - М.: Худ. лит-ра, 1990, с. 536).

Мимоволі зупиняєшся перед питанням: чи не були античність, середньовіччя, Ренесанс, - усі культурні епохи й стилі людства, - в и р а з а м и своєї міміки на одному й тому ж обличчі? Зрештою, чи закінчилися ці епохи й чи починалися вони коли-небудь? Здавалося б, велетенська відстань пролягла між сміховою лірикою мандрівних вагантів, рекреаційним сміхом бурсаків і хлопцями з «Пропалі грамоти» чи «Бу-Ба-Бу»; але, коли починаєш шукати підтвержень їхньої відмінності, підтвердження чомусь не знаходяться. І коли ми читаємо в Ю. Позаяка:

П'єро феєрокарнавалів,
Весела маска без лица,
Я з кришталевих п'ю бокалів,
Я віртуозно б'ю серця, -

то хіба ж не одночасно присутні в нашій свідомості всі П'єро, починаючи з епохи комедії дель арте і закінчуючи футуропоемами М. Семенка? І хіба не вічний, тобто, один і той самий сміх

викликають вони в нас?

Вічний - так, а от щодо «одного й того самого» виникають сумніви. Попри всі маскування, перевадання, конспірацію (починаючи з псевдонімів, які прибрали собі троє поетів), - обов'язкові складові будь-якого карнавалу, попри свідому стилізацію й обраний імідж, - це все-таки хлопці наприкінці другого тисячоліття, а не його середини. Маска, найбездоганніше виконана в Позаяка, починає тріскати і рватися у Либоня і повністю спадає з Недоступа. Можна знехтувати присутністю в їхніх текстах багатьох «чорних» реалій - НКВД, реактор, Афган тощо, - але присутністю «чорного» гумору знехтувати неможливо; якраз вона вказує на те, що безпосередній, животворний сміх, який ніколи нічого іншого, крім знищення відмерлого і народження та очищення живого не знав, - цей сміх розщепився, роздвоївся і балансує тепер між двома однаково небезпечними для нього крайнощами: стати надто легким, поверховим, тобто, втратити свій зв'язок з глибинними коренями життя, - або ж стати надто важким, «чорним» і зловісним.

Мене принесли під ранок,
Зішкрібши з липкої трави,
Хірург підійшов, поглянув:
Ампутація голови.
Я зло засміявся зубами...

(Ю. Позаяк)

Все лихо в тому, що ці хлопці надто багато знають, - вони знають, як це називається в постіндустрію епоху:

Я вірив, я знав,

ничі, став наріжним каменем. Від Господа це сталося, і дивне в очах наших. Тому кажу вам: відшійметься від вас царство Боже й дасться народові, що буде приносити плоди його" (Євангеліє від Матвія, 21, 42-44).

Дуже показовим у цьому плані видається мені прекрасний вірш Віктора Недоступа «Ось іде замерзає хіпі». (Для некомпетентних пояснюю: вислів «стріха поїхала» означає «божевілля» в прямому значенні цього слова).

куди іде ця стріха?
а куди вітер гонить покручені хмари?
і навіщо проявляти цю плівку
коли вона негатив?
нехай вже. Само якось проріжеться
коли на Оболоні не обламається
а тоді вже всі побачать
хто більше скидається на Христа

Немає жодного сумніву в тому, що цей хіпі саме київський, а не, скажімо, ліверпульський чи нью-йоркський; тамтешні діти-квіти стверджували: «Ми не протестуємо, ми святкуємо»: тутешній - «ненавидить сало нації»; тамтешні не працювали принципово - а «він розносить обезбаблені телеграми»; присутність у вірші студії «Гарт» свідчить про те, що хіпі - сьогоднішній, тобто, один із останніх «могіканів», ще більша дивовижа наприкінці цього руху, ніж на його початку. (До речі, у Львові ще й дотепер місцеві неформали - Дем, Троцький і К^о, - щорозувашповують поминки похуджнику Сюру (прізвисько), який загинув приблизно за таких самих обставин, як у вірші Недоступа). І все-таки це справжній хіпі, - замерзаючими, дрижачими губами він проголошує трансценден-

тний склад «ОМ», цілком у стилі Дзен зауважує, що: «В цій вашій манній каші недостає товченого скла», а найголовнішим доказом того, що це був справжній хіпі, служать слова слідчого: «Собаці собача смерть». В уявленні слідчого тільки він сам є людиною, - адже він невід'ємна частка суспільної системи і представник її влади; відповідно, для того, хто перебуває поза системою, - для поета чи хіппі, чи іншого «неформала» слідчий є тільки міліціонером і навіть розмножується він «міліцієнтами», і танцювати може виключно міліцейський вальс (В. Недоступ. «Святкове»).

Але в якийсь момент настає прозріння, саторі, осяяння, щетам щось, і ти розумієш, що і хіппі, і слідчий, і поет однаково є людьми; одними очима ти починаєш дивитися на брахмана, корову, слона, собаку і чандалу; тут уже не до сміху:

Що вже я? Я сміявся.
Я веселий був і дотепний...
(Тільки вночі зубами рипів,
Бо без сліз задихалося серце).
Все минається. Може, й не так
Воно сумно було,
Хто згадає свій біль?
Але відтоді в мене серце
Гаряче, тверде і солоне.

(В. Недоступ, з поеми «Яблуневий край»).

Спочатку павіть не віриш власним очам - ще одна маска? чергова пародія? глюк? мультка? Нічого подібного: просто Недоступ виступає без маски, піднявши забороло. Обидва «Ноктюрни» вражають своєю непідробною щирістю, своїми простими (хочеться сказати: по-євангельському простими) словами і первісним змістом, може, єдино подібним і єдино вип-

равданим: друзі; Київ - «це слава Богові Київ», «кладовище де поховано мого батька», «мій брате». Поет ніби аж сам на крок відступає перед несподіваним вибухом своєї поезії і правди; на якусь мить виникає навіть сором, - щирий, дитячий сором, - але це добре, так треба, хай залишиться, цього не можна знищувати:

нема цьому назви
нема цьому ради
це Київ
мабуть друзі мої теж не сплять
це слава Богові Київ.
На Подолі мене відпустило.
Простіть мені. Мені вже,
Йй-Богу, краще.

Мені пригадуються слова Сейгена Ісіна: «До того, як людина почала вивчати Дзен, для неї гори - це гори, і води - це води; після того, як під проводом доброго наставника вона здобуде здатність проникнути в істину Дзен, гори для неї - не гори, і води - не води, але коли після цього вона справді досягає оселі спокою, гори для неї знову гори і води знову води».

Невідомо, якими шляхами йшов Віктор Недоступ до гір і вод своєї поезії; судячи з усього, в тому числі і з коротенької біографічної довідки на початку збірки, шляхи ці не були легкими, - вже сам рік народження - 1958 - свідчить про те, що юність поета і його «роки учнівства» припали на період «некривавого культу»; «працював будівельником, інженером, геологом, вантажником. Служив у війську. Закінчив факультет електрорадіоавтоматики. Має середню музичну освіту. Зараз є членом української рок-авангардної групи «Баніта Байда». За

рядками його віршів стоїть значно більше, те, після чого він уже не зможе мовчати, незалежно від того, буде чи не буде папір у видавництвах, будуть чи не будуть його друкувати. Так мені чомусь здається. Те, що стоїть за рядками віршів Недоступа - це гіркий і болючий досвід людини, яка зберегла свою душу. Тільки така людина може сказати ось ці, наприклад, слова:

Один я, пісень не чути.
Змія душить сонце у серці моєму,
Але я набираю повнії груди
Вологого, сірого повітря, повнії груди,
І голосом невмілим, застудженим
Промовляю:

«Ми».

«Найсмурнішим» з усіх трьох поетів видається Семен Либонь; просто він такий є. Він більше за Позаяка і Недоступа використовує суржик та іншомовні цитати, його лексика найбільш «занижена», структурна цілісність віршів найрозхитаніша, а часто взагалі відсутня; цілковита недбалість до вислову, відсутність стилю як стиль, - усе це може відштовхнути найпо-блажливішого читача.

Либонь (той, хто стоїть за цим псевдонімом) чудово про це знає. Він і не збирається бути українським Малларме. Він хоче бути собою - Семеном Либонем; хотілося б застерегти читача від традиційної аберації і нагадати йому, що Семена Либоня в природі не існує, що це - це одна маска, ще один гоголівський персонаж. Ми не знаємо причин, які змусили того, хто стоїть за цією маскою, прибрати саме такий, а не інший імідж. Інколи Либонь намагається жартувати, але

це жарти над силу, крізь зуби:

Пестячи, кошения «накручувала» Таня:
Скажи «няв», Галушко!
Ти що, не тямиш,
Що живер у Кисві
На Рад. Україні,
Що народилась ти
Увільній країні.

...
Кицька Тані лице подряпала
І сказала:
- Гав!

(«Повчання»)

Інколи він створює щось на зразок байки, - чи то про занепад культури мови, чи то про згубний вплив русифікації, завершуючи ось такою мораллю:

Міста великі весям не є рівня:
Тут раз у сто більш модний мовний рівень.
(«Час»)

Поет розглядає свого «псевдодвійника» як поета, що «не здійснився» і раз по раз демонструє його вірші як усе нові й нові докази творчої невдачі, духовної кризи, туги за справжньою поезією, справжнім мистецтвом і справжньою вірою. «Адже я вам з самого початку сказав, - може степенути плечима той, хто стоїть за «Либонем», - що:

Де ви, ідеали?
Девальували.
Геть!
Всі істини
Описані,
Літопис повний вщерть.
Слова хай стануть нотами,
І сталих гасел тон
Заміниться клейнодами,
Яким ім'я - Кобз-
тон!...

Нав'язливі ритми дешевих пісенок, про які ти достеменно знаєш, що вони дешеві, вульгарні, огидні, - і все одно не можеш позбутися їхнього звучання навіть у власних віршах; продовжуєш писати, хоча знаєш, що

цього писати, а тим більше публікувати не варто; і все одно продовжуєш писати, навіть виснажений, втомлений, навіть п'яний чи напівбезтямний, - нонсенс, нісенітниця, нонсенсітниця, хай буде і так, - але виписатися треба, бо іншим шляхом свого стилю не здобудеш; може, іншим це і вдається, але тобі треба знищити всі оці дешеві пісеньки, п'яну маячню, парапоїчну глосолодію, пам'ятаючи слова з сонета Гонгори про те, що тільки пеклом перемагають пекло.

Природно, се - абсурд,
Однак в уявленні душа предметно постає:
Чомусь рожева, - колір шкіри в паші,
З подряпинами й ранами.

(С. Либонь. «Абсурд»)

І тут я ще раз хотів би повернутися до Гоголя, «хрещеного батька» «Пропалої грамоти»; кілька цитат мовою оргіпалу: «И это все происходит, думаю, оттого, что люди воображают, будто человеческий мозг находится в голове; совсем нет: он приносится ветром со стороны Каспийского моря»; «Луна ведь обыкновенно делается в Гамбурге; и прескверно делается. Я удивляюсь, как не обратит на это внимание Англия»; «Чи 34 сло мц гдао. Раль фев- 349» («Записки божевільного»).

Ми - в боротьбі:
Я й почуття, що думці суперечать

Так боляче, аж важко існувати нам поруч, - потверджує Семен Либонь. Тож побажаємо поетові перемоги в цій нелегкій, виснажливій боротьбі з хаосом і бездуховністю.

... Отаку незвичайну поетичну збірку в оригінальному оформленні С. Дя-

дика подарував українському читачеві «Радянський письменник». І хоча я переконаний, що вона не пройде непоміченою, хотілося б ще раз сказати справжнім поціновувачам поезії: запам'ятайте імена цих трьох - Юрка Позаяка, Віктора Недоступа і Семена Либоня. Справжніх поетів на Україні не так уже й багато. Це - справжні. Мені здається, що всі троє погодяться зі словами протестантського теолога зі Сполучених Штатів, професора богослов'я в Гарвардському університеті Гарвея Кокса з його книги «Свято блазнів» (більше цитат сьогодні не

буде). Сміх - остання зброя надії. Стискувані з усіх боків недоумством і потворністю, змушені припустити можливу близькість апокаліптичної катастрофи, ми, проте, плекаємо сміх як свій, либонь, останній захист. Позаяк в присутності злигоднів і смерті ми сміємося, замість того, щоб хреститися. Або, вірніше: сміх - це наш спосіб класти хреста. Він показує, що попри зникнення будь-якої емпіричної підстави для надії, ми не перестали сподіватися.

м.Бахмач

СВІТЛО ПОЗА СВІТОМ

(Юрій Тарнавський. Без нічого: Поезії. — К.: Дніпро, 1991)

Наприкінці минулого року поезії Ю. Тарнавського були вперше видані в Україні. У передмові до цієї книги М. Москаленко писав: «Густий, а то й жорсткуватий раціоналізм поетичної рефлексії Юрія Тарнавського, виплеканий в інтелектуальних лабораторіях сучасного західного наукового й літературно-мистецького пошуку, мусить бути засвоєний українською культурою як насущно необхідний, хоча й нелегкий досвід» (с. 8). Спогадуючи, що перша збірка цього митця з'явилася за океаном 1956 р. («Життя в місті»), а шоста, по-своєму підсумкова, також в Америці 1970 р., слід визнати: краще пізно, як ніколи.

Однаковою мірою це стосується як самого факту видання творів Ю. Тарнавського в Україні, так і отого засвоєння вітчизняною культурою художньо-філософського досвіду одного з найдивачніших поетів уже знаної ширшій громадськості Нью-Йоркської групи. «Я грюкаю кулаком в свої груди, та тільки горбата самота відповідає, усміхаючись широко, пригадуючи, що вона теж жіночого роду». Ця метафора з поеми Ю. Тарнавського «Оперене серце» почасти відображає творчу позицію автора, котрий і в модерновому контексті Нью-Йоркської поетичної когорти (Емма Андієвська, Віра Вовк, Б. Бойчук, Б. Рубчак), коли про такий загальний контекст буде дозволено говорити, вирізняється абсолютною особною манерою письма. Буде неправильним твердити, що вона не має жодних аналогів у світовій художній практиці бодай у плані певних естетичних засад. У своєму передньому слові М. Москаленко згадує імена А. Рембо, П. Неруди, Ж.-П. Сартра, А. Камю та інших новаторів. Зрештою, і в Україні знайдуться

поети, чиє слово багато в чому суголоспеліриці Ю. Тарнавського, — М. Григорів, М. Воробйов, О. Лишега... Тобто, за законами ноосфери творчі ідеї Ю. Тарнавського відлунуються і в пошуках нової української поезії. А тому, можливо, ота самота художника не така вже й горбата й усміхається хай широко, та нехижо...

І все ж таки в головних рисах поетика Ю. Тарнавського настільки відмінна від класичної традиції, що варто бодай спробувати збагнути її внутрішню механіку, наблизитися до індивідуального художнього методу, загадкового і, разом з тим, у чомусь дуже простого, природнього:

...о, місце відпочивання сухих, як горіх,
півкуль кучерявого мозку,
де можна, залишивши поле бою, оглядаючись,
перестати бути винним, дряпанним, ссаним
всереднін,
де можна майже заснути з ротом, повним
смаку
молока жовтих грудей південних овочів...

Так у виконанні Ю. Тарнавського виглядає «тепла, ясна освітлена місцинка» кав'ярні, розпросторювана в безконечність настроєвих перепадів, чуттєвих сполохів, усамітненої задуми притомленого бувальця:

...сніпим язиком співає цютлива музика,
картини вже не снуються в черепі танцюючими,
лиш наростають тоді неясні хотіння
і знову цютливо плаче теплою кров'ю
серце

о, плач, квале, боязливе серце:
я є усміхнено-задоволений боєм,
плач, серце, в святині спокою,
де крізь сині вікна видно життя
(«Ода до кафе»)

Але чим більше вдивляєшся в цей

поетичний етюд, тим ясніше розумієш, що життя в його реальному щоденному перебігу тут і не видно, що показ його автор і не вважав своїм завданням, що він полишив його за межею усамітнення, «за вікном». Всю «життєву» масу реалій, форм і рухів автор розійняв на шматки, перетворив на матеріал віддання одного-єдиного, пливкого й зниклого духовного стану. Зневажає цей стан як композиційне вістря твору, оминіть його увагою, - і вся картина розсиплеться на хаотичні друзки, мозаїку випадкових деталей, словесну рійнь.

Ми звикли до того, що література є образним пізнанням світу і людини як його органічної частки, осмисленням предметів і явищ в їх природньому зв'язку і русі. Головний вектор художньої думки спрямовується назовні суб'єкта цієї думки навіть тоді, коли об'єктом дослідження є він сам - в цьому разі митець так чи так відсторонюється від себе, вдається до «погляду збоку».

Ясна річ, художній образ світу є суб'єктивним і в рисах дійсності відбиває індивідуальні риси творця, змінюється разом з духовною еволюцією творця. У панорамі 20-х років ми не сплутаємо екзальтованого, екстатичного В. Сосюру з не менш чутливим, але зосередженим і богобоязким П. Тичиною (так само як і етапи духовної еволюції останнього, означені «Соняшними кларнетами», «Чуттям єдиної родини» і «Подорожжю до Іхтімапа»). Але в кожному випадку поетична особистість є мембраною життєвих коливань; дійсність, що переживається нею, дістає імена і форми, оцінкові знаки, етичне узгодження, злітовується в певну цілість - як завгодно далеко від реальності, але опредмечену в авторському слові. Суб'єктивний образ об'єктивної даності. В ліриці це світ крізь позитивне «я». Нагадую ці загальні положення тільки тому, що творчість Юрія Тарнавського є чи не найчистішим прикладом абсолютно протилежного. Все, написане митцем,

є свідомим прагненням дати об'єктивованій образ суб'єкта, подати безоцінкове «я» крізь єдину матерію світу (що виявляється всуціль службовою, в пізнавально-естетичному плані друго- і терьозначною).

В поетиці Ю. Тарнавського відповідність слова (поняття) й означуваного ним предмета необов'язкова, більше того, зайва, обтяжлива. Важить тільки сенсорно-естетична відповідність предмета і духовного стану як єдиного об'єкту художнього освоєння («синій язик пісні» - дрімота в безчассі, коли недратівливий мотив не обов'язково й розпізнавати, простежувати).

Митець «накладає» на себе дійсність (а не навпаки, як за традицією!), мало турбуючись збереженням її природної цілісності. Більше того, несумірність масштабів (з точки зору традиційної логіки) змушує його розривати цю цілісність, позбавляти поняття жорсткої прив'язаності до предметів. Бо і як інакше величезний часопростір буття накласти на зниклому мить духовного існування? Зверніть увагу, в яких невідповідних значеннях вживаються в ліриці Ю. Тарнавського поняття, скажімо, «кров» або «рот», рот, котрий ходить, спостерігає, викочує в собі післясмак спожитого-пережитого, рот як тьма невідання і вирок самому собі:

я проходжу вулицями життя,
як велетенський рот, відкритий і німий,
який не знає про своє існування,
який ковгає тільки тому,
щоб заповнити печеру темряви,
як безконечний голод,
який заглинається, як вир чи порожнеча,
втягаючи в себе тріски довкілля.

Ми звикли до того, що художник опредмечує себе в навколишній дійсності - саме звідси пошуки точного слова, порівняння, епітета. Ю. Тарнавський розпредмечує світ, увільнює його від дисципліни природних зв'язків, робить його аморфним, аби сягти самого джерела ду-

ховного прозріння, руху, істоти свідомості, приреченої на пізнання й самопізнання. Звідси - буквально віддирання слова від предмету, вимивання нагромадженого в ньому змісту потоком раптових асоціацій, адже саме в цій раптовості закодована індивідуальна неповторність людини. Зрештою, митець про це не раз і сам говорить: «Я шукаю дверей, що ведуть із моїх слів» - невисловне безмежжя душі це єдине, що тільки й може бути за порогом тих «дверей». «Я навчився відрізняти смак, не знаючи його назви», - бо назва й не потрібна, бо названий смак уже перестане бути суто особистісним, неповторним. «Візьмімся за олівці і ходім туди, де кінчаються слова...».

Деструкція усталеного, звичного, розпочата на словесно-предметному рівні, триває і на проблемно-тематичному. Скільки прекрасних етюдів написано на тему весняного пробудження чи осіннього випорожнення простору з відповідною їм гармонією птахів, дерев і висі. Ю. Тарнавський картину дійсності «прокручує» назад, до передпочатків теми, до того моменту, коли теми ще не було, а художник вже був! Тобто, відмінюючи в творчому акті об'єкт, він наближається до суб'єкту - душі, що відчуває і пізнає:

ПТАХ НЕ СИДИТЬ НА ПЛЦІ

Не прилетів птах
до гілки, видно
на ній тільки місце
для його ніг, довкруги
неї порожнечу, подібну
до саду, купи білого
повітря, ширші вгорі, балянсуються
на її кожній брунці.

Принципова переорієнтованість творчого акту з реальної дійсності на суб'єкт її пізнання виявляється й у самому потрактуванні мистецької мети, завдання, що його ставить собі художник. Високим пафосом вітчизняної і світової лірики було (і є, і буде) прагнення відбити всю гармонію сві-

ту, поійняти словом його складну етично-суспільну та естетичну пульсацію. Пригадаймо «Краплию» В. Мисика, яка у мить падіння відбиває увесь світ, або тичишівський порив: «за всіх скажу, за всіх переболію». Прагнення сказати «про все» вживлене в саму ліричну свідомість. Але хіба це заперечує можливості спробувати зазирнути в саму свідомість, у тому числі й ліричну? Зрештою, хіба не є вона частиною обжитого людиною світу? І Ю. Тарнавський пише книгу «Поезії про ніщо і інші поезії на цю саму тему», відтворюючи в них не «все» і навіть не «щось», а даденість «чогось» особистості, нежиття як таке, а індивідуальну адаптацію життя, його поєпізодичне освоєння. Гляньмо на самі лише назви віршів: «Краєвид може зникнути» (для кого?), «Стрілка вказує» (кому?), «Око бачить небо» (чиє?), «Вдень видко заясно» (кому?) тощо - і нам легше буде збагнути, у що пуриться думкою поет, що є предметом і метою його творчить зусиль.

Не менш промовистим прикладом того, як послідовно й свідомо Ю. Тарнавський змушує художню думку з уречевленої матерії світу рухатися вглиб самої себе є розділ «Без Іспанії» (збірка під такою назвою вийшла в Америці 1969 р.). Починаючи від назви, порівняймо її з книжкою П. Неруди «Іспанія в серці» (1937 р.). Коли чілійський поет обарвлював картини цього краю своїми чуттями, враженнями, оцінками, нурився в драматичну дійсність і утривалював її своїм болем, то у Ю. Тарнавського, навпаки, калейдоскопічні фрагменти, штрихи, відлуння сонячної землі (звісно, іншого історичного зрізу), полишеної в цілому за «поетичним кадром», є тільки віддзеркаленням вражень, пливких чуттєвих стапів, матеріалом утривалення особистісної екзистенції, яка є одним наскрізним змістом усіх картин: «Затока, з якої я від'їхав, набирає розмірів океану, і моє обличчя з нею, і я набираю швидкість корабля, і стаю рівночасно дуже високо над і

далеко під собою, і сльози, великі, як кораблі, пливають по моїх щоках, освітлені зорями і світлами міста, змішаного з небом». Ця лірика в прозі, сказати б, обернена щодо нерудівської (чи лорківської) - не «Іспанія в серці», а, по-суті, «СЕРЦЕ в Іспанії» - велике, чуйне, тремтливе і до болю невічне. Уречевлення його відбувається на очах, позірна стильова складність письма не може приховати простого й зрозумілого принципу відтворення екзистенційних моментів низкою підрядних асоціацій, та рефлексій, кожна з яких додає свого відтінку до цілісного відчуження життя. Тиша для ліричного «я» - це коли? - «Коли ворухаться у білих стіпах білі ромби і трапезоїди і простягають комаші кінцівки по колір моєї крові. Коли губиться під тінню логічних схем колір і форма моєї крові. Коли я стаю помічати в літерах мої очі, відбиті, як у воді...» і ще маса подібних «коли». «Від'їзд» утривалоється в тому, що зникає з очей і вивірюється зі слуху, у відійманні деталей світу від свідомості - применник «від» служить єдиним рушійним стрижнем абсолютно статичного поетичного змісту, у випадку «Приїзду» - применник «до» і т. п. Взагалі статичність - основоположна риса поезій Ю. Тарнавського. І це цілком природно, бо стани, які пережив і утривалоє в образах поет, розвитку не мають - вони навіки лишаються такими, якими були. Час над ними влади не має.

Важко не помітити в цьому школи екзистенціалізму, хоча разом з тим не випадає тільки до неї зводити самотню поетику Ю. Тарнавського. Так, долаючи диктат матеріального світу, семантику будня, він часом надто багато лексичної матерії використовує для вивільнення внутрішньої енергії слова, його духовних потенцій. Зрештою, це здебільшого компенсується блискучими образними спалахами, неповторним баченням речей «у собі». Гадаю, в цьому пере-

довсім і виявляється вроджений художній талант Ю. Тарнавського («ніч нервово гнула тонкий і білий місяць в своїх плескатих чорних пальцях», «внизу був біль, як таксі з усіма дверима, відчиненими навістіж», «після обіду небо пливило крізь простір, як довга срібна риба», «обличчя, заховане в долоні, тверде та холодне, як відкритий фотографічний апарат»).

Поети всіх часів, засвідчивши невичерпні можливості жанру, поклали безліч сил на те, щоби прояснити, осмислити дійсність крізь призму власного «я». Чи треба дивуватися, що хтось нарешті спробував протилежний шлях, як це спробував Юрій Тарнавський? І хіба суперечить цей шлях внутрішнім законам мистецтва як образного пізнання дійсності, коли включати в це поняття людське «Я»?

По відношенню до класичної традиції поетична система Ю. Тарнавського вочевидь полярна і вже тим, як не дивно, з традицією пов'язана. Суто умовно її можна віднести до від'ємного полюсу, як то і робить художник, називаючи свій доробок «Без нічого». Але ж єдине поле буття не може бути ані однопольосним, ані однозарядним. Це ще раз потверджує лірика Ю. Тарнавського, котрий демонтує звичний порядок речей і явищ, нормативний образ світобудови (визнаймо, - далекий від досконалості!), прагнучи сягти першопопштовху, першопричини її возведення. Бо що, зрештою, лишається після того, як розпредметити особистість, одійняти її від матеріально-історичного, соціально-побутового тла, в яке вона впосаджена так незрушно, кабально, трагічно?

Божа іскра.
Душа.
А більш нічого.

Київ

Ендрю Вільсон, Валентин Якушик ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

(Деякі проблеми становлення і розвитку)

1

Події 1989—1991 років в Україні ознаменували рішучий розрив з попереднім періодом монолітності соціально-політичної системи. Однією з головних рис сьогодення стало «надвиробництво» політичних партій, рухів, спілок, хоча більшість із них чисельно невеликі і слабо вкорінені у суспільстві. Дрібні політичні організації із серйозними внутрішніми розколами, які об'єднуються головним чином навколо тих чи інших осіб, а не на основі суто специфічних програм, навряд чи мають реальні шанси на довготривалу активну діяльність.

Здоровий глузд підказує, що таке «надвиробництво» політичних організацій є віддзеркаленням умов післямонолітичного суспільства в Україні. Воно декласоване, деідеологізоване і чекає процесу чіткого соціального викристалізовування. Справді плюралістичне громадянське суспільство все ще не з'явилося з руїн старої системи, в якій істотним розподілом була лише протилежність між номенклатурою і керованою нею аморфною масою решти суспільства.

Використання у назві цієї статті терміну «політична організація» замість зосередження уваги на вужчій проблемі політичних партій зумовлене тим, що громадянське суспільство перебуває ще у стадії формування.

Традиційний для радянської суспільної науки підхід до визначення відмінностей між політичними партіями і рухами полягав у використанні критерію ступеню їхньої структурованості і внутрішньої дисципліни. Таким чином, партіями фактично вважалися політичні організації з достатньо злагодженими структура-

ми, що об'єднують однодумців, а рухами — аморфніші політичні організації, які виявляють значну терпимість до різноманітності поглядів і дій своїх членів.

На наш погляд, такі відмінності є насамперед результатом різної тактики, соціальної поведінки певних організацій. Тобто вибір тієї чи іншої тактики зумовлює характер внутрішніх структур конкретних політичних організацій, а не навпаки.

Найважливіше практичне завдання політичної партії полягає в боротьбі за владу. Наслідком цієї орієнтації є прагнення досягти відносної внутрішньої єдності. Типовими прикладами політичних партій є Українська республіканська партія, Демократична партія України тощо.

Політичний рух існує, коли з тактичних міркувань політичні партії не створюються або якщо вони ще слабкі і намагаються виробити спільну платформу. В результаті цього виникає організація з меншим ступенем внутрішньої єдності. Політичний рух може надавати непряму підтримку кандидатам політичних партій, позичаючи їм «квиток» руху. Але якщо кандидати виборюють місце у структурах влади від імені самого політичного руху, то він стає по суті політичною партією (незважаючи на свою офіційну назву і на існування інших аспектів діяльності, притаманних не партії, а рухові).

Наприклад, навесні 1990 року під час виборчої кампанії в Україні ті кандидати, що виступали від імені «Демократичного блоку», фактично представляли його як протопартію. У той же час була чітка відмінність між кандидатами Української Гельсінкської спілки (що вже була протопартією) і «Демократичним блоком», який підтримував їх. Демблок був водночас організацією «зонтичного» типу (тобто політичним рухом) і протопартією. Аналогічно Народний рух України завжди виконував обидві ролі — політичної партії (висуваю-

чи своїх власних кандидатів) і політичного руху (підтримуючи кандидатів тих чи інших партій).

Таке поєднання функцій різних видів політичних організацій виявляється і в концепціях «Нової України». Деякі політичні діячі підтримують ідею висунення цим об'єднанням власних кандидатів на наступних виборах і тим самим — створення де-факто нової центристської партії. Інші ж політичні сили (такі, як Демократична партія України, Партія зелених) не згодні розчинити свою партійну специфічність у загальній програмі й організаційних структурах «Нової України». Тим самим вони обстоюють ідею діяльності «Нової України» як політичного руху «зонтичного» типу.

В Україні політичні партії іноді функціонують як політичні рухи і, навпаки, рухи можуть діяти як партії. Часто зустрічається термінологічна плутанина — незрозуміла різниця між партіями, спілками, рухами, асоціаціями тощо. Отже, розглядаючи представництво та розподіл політичних сил і інтересів в Україні, треба враховувати всі різновиди політичних організацій.

Щодо груп тиску, то вони об'єднують людей зі спільними інтересами (осіб певної професії, статі, конкретного віку тощо) з метою справляти іззовні вплив на структури влади. Але ці групи не домагаються влади для себе і, виходячи з цього, не висувають від свого імені кандидатів на державні посади. Якщо вони це роблять, то фактично набувають рис політичних партій (або протопартій), як це сталося, наприклад, у Польщі у 80-х роках з профспілкою «Солідарність».

Означена тут особливість груп тиску ще не сформувалась повною мірою в сучасній політичній системі України. Наприклад, Спілка офіцерів України офіційно висловила підтримку одного з кандидатів на додаткових виборах у Залізничному районі міста Києва 1 березня 1992 року.

Нас цікавить можлива майбутня розстановка політичних сил в Україні

незалежно від того, як вони себе називають — партіями, рухами, тими чи іншими групами тиску або зовсім не декларують свого існування.

2

У класичній теорії марксизму-ленінізму політичні організації розглядаються як такі, що віддзеркалюють інтереси соціальних класів. При цьому вони виступають у вигляді продукту (як правило, біполярної) суспільно-економічної структури. Тим самим соціально-економічні фактори оцінюються як відносно незалежні мішливи (*independent variables*), а політичні організації — як залежні мішливи (*dependent variables*).

Широко розповсюджені в сучасній політичній науці структуралістські теорії мають багато спільного з цим підходом, але намагаються урахувати ширше коло факторів соціальної стратифікації, на базі яких можуть створюватися політичні організації. Так, американський політолог С.-М. Липсет і його норвезький колега С. Роккан, окрім класового поділу суспільства (наприклад, на буржуазію, дрібну буржуазію і пролетаріат, на чому робить наголос класичний марксизм-ленінізм), додають такі можливі соціально стратифікаційні підстави для формування політичних партій, як суперечності між церквою і державою, центром і периферією, містом і селом. До цього можна було б ще додати можливість формування політичних організацій, виходячи із специфіки релігії (конфесії), культури (зокрема мови), статі тощо.

Застосовуючи структуралістичний підхід до аналізу суспільства сучасної України, можна стверджувати, що існує певний потенціал для виникнення політичних організацій на базі більшості (якщо не всіх) із зазначених вище факторів соціальної стратифікації. По-перше, Товариство карпатських русинів, кримськотатарський Меджліс, Республіканський

рух Криму, Демократичний рух Донбасу являють собою приклади політичних організацій, що використовують суперечності між центром і периферією та (або) культурно-лінгвістичні (мовні) відмінності. По-друге, Галичина виявила себе як регіон, в якому виникали політичні організації, що апелюють до греко-католицьких цінностей. Це — Християнсько-демократична партія України (яка тепер розкололась) та інші. У той же час політичний потенціал православної течії у християнстві в Україні більш «розмитий», не має такого ступеня концентрації. Інші релігійні угруповання (мусульманські, іудаїстські) можуть справляти деякий політичний вплив лише в окремих локальних групах.

Не маючи сильної самостійної або феміністичної політичної свідомості, жіночі організації в Україні найближчим часом навряд чи зможуть набути значної політичної ваги. Діяльність існуючих жіночих організацій (таких, як Українська християнська партія жінок, Союз українок, Комітеги солдатських матерів) базуються на традиційному розумінні соціальної ролі жінок.

Хвилі страйків, що котилися Україною, починаючи з 1989 року, залишали після себе певні структури незалежних робітничих організацій. Прикладом може служити заснована торік Всеукраїнська організація солідарності трудівників. Але відсутність колективної свідомості робітничого класу завжди перешкождала ефективному розвитку його організацій. Робітничий клас в Україні існує як соціальна категорія, а не як соціальний організм з почуттям власної колективної свідомості. Це стосується і більшості інших великих функціональних або соціально-економічних груп українського суспільства: вони існують «an sich» («в собі»), а не «für sich» («для себе»). Самоорганізація суспільства — створення самоврядних структур різними соціальними

групами переживає період свого «дитинства». Хоча такі утворення, як, наприклад, Конфедерація підприємців або Ліга підприємств з іноземним капіталом, указують на те, що вже діють організації нового класу підприємців. Водночас Селянська демократична партія України, яка вважає найважливішим соціальним адресатом своїх політичних закликів конкретну соціальну групу — селянство, не змогла розширити зону свого дійового впливу за межі Галичини.

Можна констатувати: якщо громадянське суспільство в Україні стане справді самоврядним, а процес ринкових перетворень почне формувати це суспільство на зразок західноєвропейського, тоді (і лише тоді) система політичних організацій України набуде істотних рис, що притаманні таким системам у країнах Західної Європи.

3

Однак, є й інший (багато в чому альтернативний структуралістському) теоретичний підхід, при якому політичні організації розглядаються передусім як відносно самодостатні утворення, які водночас формують навколишнє соціальне середовище і формуються ним. Інакше кажучи, політичні організації виступають у ролі незалежної мінливої (independent variable). Можливі вади такого теоретичного підходу пов'язані радше з обмеженнями, які накладає антропоморфізм, ніж з обмеженнями детермінізму, що властиві структуралізму. При цьому політичні організації розглядаються як суб'єкти політики, чий потенціал незалежної соціальної активності є похідним від їхніх політичних ресурсів, які можна розділити на нормативні, матеріальні, примусові, комунікативні та харизматичні. Як правило, в кожній політичній організації домінуючим фактором є той чи інший вид цих ресурсів або кілька з них водночас.

Нормативні політичні ресурси включають у себе здатність політичної організації вселяти ентузіазм або гнів, розповсюджувати і зберігати культурні цінності, спільні для керівників і підлеглих, здатність організації запалити своїх членів спільною метою.

Матеріальні політичні ресурси виявляють себе в двох основних аспектах. По-перше, вони допомагають зберігати свої внутрішні структури (приміщення, гроші, обладнання тощо). По-друге, підвищують ступінь підтримки політичної організації з боку соціальних адресатів її гасел і дій, забезпечуючи певних представників цих груп населення роботою, матеріальною допомогою тощо. Матеріальні ресурси політичної організації можуть заздалегідь бути в наявності у структурах влади (якщо ця організація має доступ до них) або надходити від груп підтримки (самої цієї країни чи з-за кордону), а також створюватися завдяки підприємницькій діяльності організації.

Примусові ресурси політичної організації пов'язані перш за все зі здійснюваними нею тими чи іншими формами контролю над певними механізмами державного апарату. Однак і тиск громадської думки також може бути ресурсом примусу, як, наприклад, тиск, спрямований на додержання політичної норми, прийнятої в однорідному малому товаристві.

Політична поведінка формується на базі певної політичної свідомості. Люди не народжуються з політичною свідомістю, вона є продуктом процесу пізнання соціальної дійсності, справджуваного через такі канали комунікації, як школа, засоби масової інформації, комплекси існуючих у суспільстві символів і міфів і так далі. У цьому процесі держава майже завжди має відносну перевагу над іншими політичними структурами. Ця роль держави особливо значна у суспільствах, які переборюють загальний мо-

політизм, де монополія на канали соціальної комунікації, змінюючи свої форми, лише почасти починає зникати.

Прямий і непрямий контроль тієї чи іншої політичної організації за юридично або фактично державними та іншими (тобто недержавними) засобами формування політичної свідомості людей і маніпулювання їхньою поведінкою є комунікативним ресурсом цієї організації.

Харизма як політичний ресурс організації — це реальні або удавані (але при цьому оцінювані як справжні) видатні властивості певної особи, як правило, лідера організації. Цей ресурс часто може компенсувати відсутність або недостатність інших видів ресурсів, особливо в ситуаціях, коли у суспільстві порушується стабільність, зазнають краху старі засади і виникає ідейний вакуум.

4

Де ж зосереджуються політичні ресурси організацій у сучасному українському суспільстві?

З нашого погляду, в політичному житті України мають чітко виявитися чотири центри тяжіння, які не обов'язково справлятимуть однаковий своєю силою вплив на країну.

1. На правому фланзі політичного спектра суспільства (вживаючи терміни «правий» і «лівий» у їхньому класичному європейському значенні) завжди існують певні умови для створення і діяльності невеликих занадто ідеологізованих угруповань (нерідко фактично навіть політичних сект). Прикладами таких угруповань можуть бути Українська національна асамблея, «Державність і самостійність», почасти Спілка української молоді. Вони існують у «хибному колі сектантства».

Таким групам у стабільній політичній обстановці часто загрожує зникнення через нестачу членів і матеріальних ресурсів. Вони відштовхують від себе прагматиків, бо не діють у структурах влади і, отже, не пропону-

ють реальних близьких вигод. Тому такі політичні організації змушені вдаватися до ескалації своєї агресивності та перебільшення винятковості власної місії. При цьому ставиться за мету закріплення в суспільній свідомості певного образу якісно особливої організації та підтримання лояльності своїх членів через надання їм почуття власної специфічності, винятковості. Це, в свою чергу, відчужує від подібних організацій решту суспільства, відволікає ці групи від ефективної діяльності, спрямованої на здобуття додаткових ресурсів, що знову ж веде до підвищення екстремізму і так далі.

Такі політичні сили, маючи тенденцію до постійних розколів і утворення нових невеликих груп, спираються у своїй діяльності на нормативні та примусові ресурси.

2. Правоцентристські сили представлені значною кількістю організацій (наприклад, Українська республіканська партія, Демократична партія України, певна частина діячів Народного руху України і «Нової України»). Між ними йде суперництво за матеріальну підтримку з боку нових підприємців. Через те, що чисельність і можливості нових бізнесменів обмежені, а потреби в їхній підтримці зростають, слід очікувати змін у розстановці дійових осіб на цьому фланзі політичного спектра. Так, якщо Українська республіканська партія додержується значною мірою сектантської стратегії, то Демократична партія спирається на підтримку Спілки письменників України і близьких до неї соціальних кіл.

3. В Україні діє така специфічна політична сила, як «партія влади». Цей сьогодні найзначніший, хоч і без формальних структур, політичний блок складається з представників прагматично зорієнтованих і деїдеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів про-

мисловості та сільського господарства тощо. Вони активно підтримали кандидатуру Л. Кравчука на посаду Президента України, а після його обрання об'єдналися навколо особи Президента і ідеї державотворення незалежної України в умовах сильної президентської влади і максимально можливої міри соціальної стабільності.

Величезні матеріальні, комунікативні та примусові ресурси цієї коаліції яскраво проявилися в маніпуляції громадською думкою в період між двома всенародними референдумами 1991 року, зокрема, в тому, як вдало застосовувалися окремі культурні символи.

Після 1 грудня 1991 року до «партії влади» фактично вступила більшість керівників Народного руху. Президент може розширити цю коаліцію за рахунок включення до уряду республіки членів «тіньового кабінету» з «Нової України». Процес приватизації, що проходить під контролем номенклатури, зміцнить уже створюваний природний «міст» між існуючою «партією влади» і новими бізнесменами, що їх представляють «Нова Україна» та її інтелектуальні прибічники. Інтереси цих сил стають дедалі більше взаємопов'язаними.

Поява «політичних клубів на підтримку Президента» («<218>дність») є однією із спроб створити формальні структури «партії влади». Їхнім ширшим варіантом (тобто організацією «зонтичного» типу) мислиться утворення постійно діючого керівного Президентом України «круглого столу» всіх (або більшості) політичних партій. Перший раунд роботи круглого столу, як відомо, було проведено 21 лютого 1992 року.

4. Соціалістична партія України і деякі аналогічні регіональні організації є прямими спадкоємцями основного елемента старої системи — масової Комуністичної партії. Але вони позбулися більшості її керівних осіб республіканського, регіонального і

локального масштабу, які, реально оцінюючи з прагматичних позицій обстановку, що склалася в країні, дружно перейшли до «партії влади». Матеріальні ресурси Соціалістичної партії та її союзників невеликі, і цілком імовірно, що їм доведеться спиратися в основному на нормативні ресурси, а можливо, вдаватися і до популярських закликів.

Створена на початку 1992 року Селянська партія України контролюється сільською елітою — керівниками традиційного агрокомплексу, і її політика, як видно, має коливатися між підтримкою «партії влади» і Соціалістичної партії.

5

Значним досягненням Л. Кравчука і створеної навколо нього «партії влади» є збереження відносної єдності українського суспільства, в якому (як і в колишньому СРСР та в нинішній самостійній Росії) існують явні тенденції до розколу. Для цього уміло використовувались і використовуються наявні матеріальні і примусові ресурси (абсолютна більшість населення все ще майже повністю залежить від існуючого державного апарату управління економічними структурами), а також комунікативні ресурси (досить лише уважно проаналізувати хід пропагандистської

кампанії в серпні — листопаді 1991 року на підтримку незалежності республіки).

Якщо подальший економічний спад зменшить ці ресурси, державна влада для того, щоб зберегти соборність України, змушена буде робити ставку на харизматичні ресурси і (або) можуть з'явитися авторитарні варіанти розвитку країни. Якщо ж центр не знайде достатніх ресурсів, у регіональних центрах влади можуть посилюватися сепаратистські тенденції.

Отже, залишається сподіватися, що центр (незалежно від того, які політичні сили будуть при владі) виявиться здатним і далі відігравати роль інтегруючої політичної сили, застосовуючи при цьому цивілізовані засоби соціального управління, і тим самим можна буде перебороти центробіжні та інші саморуйнівні тенденції.

Вільсон Ендрю — аспірант відділення політичних наук Лондонської школи економіки. Працює над докторською дисертацією про політичні партії в Україні. Неодноразово бував в Україні.

Якушик Валентин — кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії й історії держави і права юридичного факультету Київського держуніверситету. Підготував докторську дисертацію з проблеми: «Держава і зміна типу суспільного розвитку».

Про авторів:

Євген Пашковський — сучасний український прозаїк молодшої генерації, автор книги «Вовча зоря» та численних оповідань у часописах.

Микола Холодний — поет-шістдесятник, автор багатьох віршів, які розповсюджувалися у самвидаві та книжки «Крик з могили», що вийшла друком за кордоном.

Генрі А. Кіссінджер — у минулому державний секретар США та радник президента з питань національної безпеки, професор Гарвардського університету.

Мирослав Маринович — відомий правозахисник, відбував покарання за свої демократичні погляди, автор ряду філософських і публіцистичних есе. Неабияку популярність здобула його праця «Україна на берегах Святого письма». Роман Шпорлюк — історик і політолог, професор Гарвардського університету.

Марко Павлишин — літературознавець, професор університету імені Монаша (Австралія).

Євген Сверстюк — відомий правозахисник, багаторічний в'язень радянських концтаборів, автор низки літературознавчих і публіцистичних праць та есе на філософсько-релігійну тематику, які поширювалися у самвидаві та друкувалися в періодиці. За кордоном, у видавництві «Сучасність», вийшли такі його книжки : «Собор у риштуванні» (1970 р.), «Вибране» (1979 р.), «Перебудова Вавілонської вежі» (1990 р.).

Тарас Возняк — філософ і культуролог, автор низки статей та перекладів, головним чином із герменевтики. Живе у Львові.

Юрій Луцький — літературознавець, професор-емерит Торонтського університету, Канада. Автор англійських праць з історії української літератури, перекладач творів Миколи Хвильового англійською мовою.

Юрій Луканов — журналіст. Закінчив факультет журналістики Київського держуніверситету, працював у газеті «Молодь України», на республіканському радіо, в інформаційно-видавничому агентстві «Такі справи», редагував самвидавівську літературу. Останні півтора року завідує відділом інформації в Секретаріаті Народного Руху України.

Ендрю Вільсон — аспірант відділення політичних наук Лондонської школи економіки. Працює над докторською дисертацією про політичні партії в Україні. Неодноразово бував в Україні.

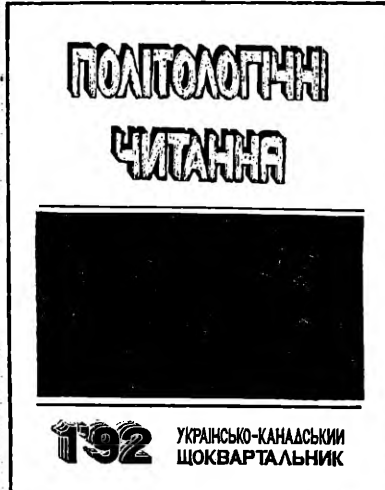
Валентин Якушик — кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії й історії держави і права юридичного факультету Київського держуніверситету. Підготував докторську дисертацію з проблеми: «Держава і зміна типу суспільного розвитку».

ДО УВАГИ НАШИХ ЧИТАЧІВ!

Усім, хто цікавиться теорією і практикою політичного життя суспільства сьогодні та в минулому, пропонуємо українсько-канадський щоквартальник "ПОЛІТОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ"

Фундаторами цього першого в Україні наукового періодичного видання з політології є Редакція часопису "Філософська і соціологічна думка" і Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті.

В щоквартальнику друкуватимуться оригінальні праці закордонних і українських політологів за багатьма проблемними напрямками, а саме: історія політичної думки;

політична соціологія, політична психологія,
порівняльна характеристика політичних систем;
міжнародні відносини; питання методології.

Належну увагу буде приділено перекладам світової політологічної класики та словнику політологічної термінології.

Обсяг кожного числа — 20 др.арк.; ціна — 16 крб. 73 коп. (з урахуванням 28 % податку на добавлену вартість).

Вихід першого випуску — кінець першого кварталу 1992 р.

Зацікавлені в передплаті на рік (півроку) мають внести 66 крб. 92 коп. (відповідно 33 крб. 46 коп.) переказом на розрахунковий рахунок

№ 161308/345130 в Акціонерному банку ІНКО м.Києва МФО 322249.

Адреса: 252021 Київ 21, вул. Мечнікова, 18,

вкласти в конверт копію платіжної квитанції та надіслати на адресу: 252001 Київ 1, вул. Трьохсвятительська, 4. Редакція часопису "Філософська і соціологічна думка"

Кожний випуск редакція надішле за зазначеною Вами зворотною адресою.

Українське відділення редакції "Політологічних читань"

Набрано на комп'ютерному комплексі “ Сучасності “
Надруковано на комбінаті друку “ Преса України “
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50
Друк офсетний. Зам. 0144105

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), число індексу 74459; на рік: 60 крб., на півроку: 30 крб., на квартал: 15 крб.

Адміністрація в Україні: 254655 Київ-МСП, вул. Мельникова, 63.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу *Сучасности* в усіх західних країнах становить 60 ам. доларів на 1992 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sucasnist / Dr. D. H. Pyrohiv **ІЗРАЇЛЬ:** Sucasnist / Mr. G. Shakhnovich
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat -- Yam

АРГЕНТИНА: Sucasnist / Dr. M. Wasyluk **ШВАЙ-** Sucasnist / Dr. R. Prokop
Nahuel Huapi 5381 **ЦАРІЯ:** Muristrasse 82
1431 Buenos Aires 3006 Bern

ВЕЛИКО- Sucasnist / Mr. T. Kuzio
БРИТАНІЯ: 74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
(201) 622-0545 Fax.: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

- * **ЛИС МИКИТА** 94 хвилин. Ціна: 30 ам. доларів
Новітня постановка в двох діях (Львів, 1990) оперетки за поемою І. Франка — для дітей.
- * **ПРОПАЛА ГРАМОТА** 76 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Пригоди козака Василя та його товаришів-козаків, у дорозі до столиці Російської імперії (Кіностудія Довженка, 1969); сценарій Івана Драча за М. Гоголем; у головних ролях — Іван Миколайчук, Ліда Вакула і ін.
- * **РОЗДУМИ НАД МИНУЛИМ** 36 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Документальний фільм Славка Новицького з нагоди 100-річчя поселення українців у Канаді.
- * **КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I)** 30 хвилин. Ціна: 12,95 ам. доларів
КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин. Ціна: 15,00 ам. доларів
Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3—10 років.
Ціна двох фільмів для дітей (I+II) разом: 25 ам. доларів
- * **ЧОРНА ДОЛИНА** 95 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Фільм кіностудії «Джерело» (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.
- * **ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. доларів
Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.
- * **КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ** 100 хвилин. Ціна: 35 ам. дол.
Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських доларах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектикут зобов'язує податок. Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto кредитових карток Visa, Master Card та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video

744 Broad St., Suite 1115 Newark, NJ 07102-3892

digitized by ukrbiblioteka.org

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

ВАСИЛЬ БОРОВИЙ
Поетія

**ЄВГЕН
ПАШКОВСЬКИЙ**
Безодня.
Роман. Закінчення

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК
Вячеслав Липинський—
історик, політик
та мислитель

**ГОР
КАЧУРОВСЬКИЙ**
Огляд другого тому
літературної
енциклопедії

ЯРОСЛАВ РОЗУМНИЙ
Маркіян Шашкевич—
синонім національного
відродження